.doc in alpha 豆丁

特别说明

此资料来自豆丁网(http://www.docin.com/)

您现在所看到的文档是使用**下载器**所生成的文档

此文档的原件位于

http://www.docin.com/p-109940633.html

感谢您的支持

抱米花

http://blog.sina.com.cn/lotusbaob

.doc in alpha 豆丁

نامىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ۋە «تارسلان» ئۇنۋانلىرىنى قوشۇپ ئاتىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بوغرا»، شىرنى بولسا تارسلان دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنى «بوغراخان» ۋە «تارسلانخان» دەپ ئاتىشى ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ باتۇر ئوغۇل-قىزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى ھۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى. قەدىمدە، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەتتە پىگىتكە قويىدىغان بىردىنبىر شەرتى باتۇرلۇق ئىدى. چۈنكى قەدىمدىن تارتىپ باتۇر جەڭچىنىڭ ۋەتەننى قوغداشتا باشقا رول ئويناشىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇر پىگىتكە باتلىق بولۇشىنى جان - دىلى بىلەن ئارزۇ قىلىشى، ناھايىتى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلىتىنى كۆرسەتكەنلىكىدىن ئالامەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىدىن كېيىنمۇ، يالىلىرىغا ئات قويۇشتا، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىنى ئاشلىمىدى. مەسىلەن: ستۇق بوغراخاننىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسمى ستۇق تېكىن بولۇپ، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم دەپ ئات قويۇلدى. ستۇق بوغراخان ئىككى ئوغلىغا ئۇيغۇرچە بايتاش (مۇسۇلمانچە نامى مۇسا)، ئۇچىگا ئىسلىك (مۇسۇلمانچە نامى سۇلايمان) دەپ ئات قويغان.

قاراخانىلار قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئات

نى قوللىنىپ، ئات قويۇشنى ياخشى كۆرەتتى. مەسىلەن: قاراخانىلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىيىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىنىچە قاغان بولغان) نىڭ بوغراتېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇھەممەت)، توغرول قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇت) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇنىڭدىن نىڭ ئۇيغۇرچە «بوغراتېكىن»، «ياغان تېكىن»، «توغرول قاراخان» ئاتالىشى، باتۇر، قەيسەر، كۆچلۈك دېگەن سۈپەتلەرنى بىلدۈرەتتى. «بوغرا» «قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەرگەنىدۇق، بۇ يەردە يەقەت «ياغان تېكىن»، «توغرول» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدىلا چۈشەنچە بېرىمىز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا يىلنى ياغان دەپتى، «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولسىمۇ، كېيىنگە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان بولدى. دېمەك «ياغان تېكىن» — «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغداشۇقارنى «توغرول» دەيتتى. «توغرول» دېمەك، شۇقارداك ئالغۇر، قەيسەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يىرتقۇچ قۇشلار ئىچىدە شۇقاردەك تىرئۇچىدىغان، قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بولمىسا كېرەك.

ئۇيغۇرلار قەشقەرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر شۇنىڭدىن باشلاپ «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چو دەريا-سىنىڭ بويىدىكى بىلالاساغۇنغا كېلىپ يازلايتتى. بالاساغۇن-

جۈ. قاراخانىلار دىنىغا مۇناسىۋەتلىك. لېكىن ھەقىقىي مۇناسىۋىتىنى ـ قەشقەر ئىدى.

ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئىچىدە قەدىمكىسى، دۇنيادا ئاجايىپ تالانتلىق، دانىشمەن ئۇيغۇللىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن قەشقەر دىنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، قەشقەر دىنىڭ تارىخىنى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئالىپئەر تۇڭا (ئىران شائىرى فىردەۋسى ئۇنى ئەفراسىياب دەپ يازغان) ھاۋاسى ئوبدان، مەنزىرىسى چىرايلىق بولغان قەشقەرنى دە تۇرغان، دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ، ئالىپ ئەر تۇڭا قەدىمكى چاغدىكى تۈران ئېلىنىڭ مەشھۇر باتۇر قاغانى بولۇپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 2600 يىل بۇرۇن) ئەرەبىجاندا، ئىرانلىقلار بىلەن بولغان بىر تۇرۇشتا ئۆلگەن. مانا مۇشۇ تارىخىي پاكىتقا قارىغاندا، قەشقەر دىنىڭ ئاھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى، ئالىپ ئەر تۇڭا تارىختا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قەدىمكى قاغانلىقىمىز دىنىڭ بىرى ئىدى.

يەزنىبىو تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇن) مىلادىھون (دەھون شەھىرى» دەپ ئاتالغانكەن. مىلادىدىن ‖ ئەسىر بۇرۇن، (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن) ھون ئەمىرىنىڭ باتۇرلىقى نەتىجىسىدە (ئۇيغۇرخان) ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە غەربىي ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالغان مەزگىللەردە، قەشقەر دىنىڭ ھونلار تەرىپىدىن سىدىكى ئىلگىرى مەشھۇر شەھەر بولغانلىقى مەلۇم.

قەشقەر دىنىڭ ھونلار دەۋرىدە مىلاد ھون دەپ ئاتالغانلىقىنى ئېيتتۇق، ئەمما ئۇنىڭ ئالاھىدە ۋاقىتلاردا مىلادىھون دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. قاراخانىلار قەشقەرنى پايتەخت قىلىشتىن بۇرۇن، قەشقەر «قاش قىياھ» دەپ ئاتالغانكەن. قەشقەر دىنىڭ جۇغرابىيىۋى ئەھۋالى ئۇنىڭ «قاش قىياھ» دەپ ئاتالغانلىقىغا ئاساس كېلىدۇ. قەشقەر دىنىڭ ھازىرقى تەبىئىي شارائىتىغا قارايدىغان بولساق قەشقەر دىنىڭ شىمالى (ئاتۇشنىڭ جەنۇبى) دىكى تاغ ۋە ئۇدىمەن دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى يار ـ قىيالار، خۇددى قالقا ئوخشىشىدۇ. دېمەك ھازىرقى «قەشقەر» دېگەن سۆز، «قاش قىياھ» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

قاراخانىلار دىنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوت چاسا قىزىل شايى بايراق ئىدى. بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تەرەپتە ئالتە، بىر تەرەپتە ئوچ شېخى بولغان ئالتۇن رەڭلىك ئارچا دەرىخى چۈشۈرۈلگەن.

قاراخانىلار دىنىڭ قانىلى كۆل دېگە قاراخانىلار ۋاقتىدا قاراخانىلار دىنىڭ تېررىتورىيىسىگە يەتتەتتى. ئىلى ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلار دىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى (قەشقەر رايونى) كىرگەن بولسا كېرەك.

يەزنىبىو تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 880 ـ يىللىرى كۆل دېگە قاراخان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىرخان (بارخان؟) قاغان بولغان. ھازىرقى زامانداشلىرىمىز تارىخچىلارمۇ بازىرخاننىڭ ئۇيغۇر

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ. بازىرخان يىلەن بارخان بۇ ئىككىسى بىر كىشىنى ئەمەسمۇ، يۇمۇ تازا ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قەشقەرىنىڭ «سوررا»ھە لۇغىتىنىڭ تولۇقلانمىسى» ناملىق ئەسىرىدە [1] ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى ئابدۇجاپپار قەشقەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن پەرىنىر ئۇزۇندىلەر كەلتۈرۈلگەن. مانا شۇ ئۇزۇندىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بازىرخان ئىكەنلىكى يىزدە گۇمان قالدۇرمايدۇ. ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى كۈچەيىپ، تېررىتورىيىسى كېڭەيگەن چاغدا (مىلادىنىڭ 1010 - يىللىرى)، ئۇنىڭ شەرقى كەشمىرگە، غەربىي خارەزمگە، شىمالى بالقاش كۆلى، ئارال كۆللىرىگە، جەنۇبى مەرۋى شاھ جاھانغا تۇتاشقان بولۇپ، يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتر ئىدى. دېمەك ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى فرانسىيە دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن (فرانسىيە تېررىتورىيىسى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر) بەش ھەسسە چوڭ ئىدى.

جامال قەرشىنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، كۆل بىلگە قاراخان (جامال قەرشى، كۆل بىلگە قادىرخان، دەپ يازغان)-نىڭ، بازىر ۋە ئوغۇلچاق ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. بازىرخان تەخمىنەن مىلادىنىڭ 880 - يىلى قاراخانىلارنىڭ تەختكە چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئوغۇلچاق بىلەن سامانىلار پادىشاھى ئىسمائىل سامانى (مىلادىنىڭ

874 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولغان.

مىلادىنىڭ 893 - يىلى (3 - ياكى 4 - ئاي)، ئىسمائىل سامانى قاراخانىلارنىڭ يەتتە سۈدىكى مۇھىم شەھىرى بولغان تاراز(ھازىرقى قازاقىستان جاموقى ئاتا ناھىيىسى جەنۇبىي غەربىدىكى تارباس ئېتىزلىقى) نى ھۇجۇم قىلغان. ئىسمائىل سامانى ھەربىي كۈچ جەھەتتە قاراخانىلارغا بىسىم قىلالمىغان. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قاراخانىلار سامانى ھۆكۈمرانى نەسىر ئىبنى ئەھمەتكە ھەر يىلى 10 مىڭ تىڭە ئالتۇن بېرىدىغان، ئوغۇلچاقنىڭ ئوغلى بىكەسى (خاتۇنى) ۋە 15 مىڭ جەڭچىنى ئەسىر ئالغان. ئىسمائىل سامانى تاراز شەھىرىدىكى خرىستىئان ئىبادەتخانىسىنى ياشقىدىن ياساپ، ئۇنى مەسچىتكە ئايلاندۇرغان. ئوغۇلچاق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كەتكەن. ئۇ مىلادىنىڭ 907 - يىلى قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ، سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان.

سامانىلارنىڭ يەتتەسۈدا بولغان ھۇجۇملىرى 840 - يىللىرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار شۇ يىلى ئىسفىجابنى بېسىۋالغان. بۇ چاغ ئوتتۇرا ئاسىيادا سامانىلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان پەيت ئىدى، سامانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى پادىشاھى نەسىر ئىبنى ئەھمەت دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 865 - يىلىدىن 893 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىلارنىڭ قوشۇنلىرى شاۋكار شەھرىنىڭچە بېسىپ كەلگەن. قاراخانىلار يىلەن سامانىلار ئارىسىدىكى دەسلەپكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى پاكىتلار مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

«ئەگەر يەتتەسۈدا سامانىلارنىڭ تەڭگە پۇل قوبۇرۇۋىلىنىشى ۋە يەتتەسۈ... قا سامانى ھاكىملىرى ۋە ياشقا

ئەمەلىدارلارنىڭ قوبۇلىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا يەتتە سۇ ئاغانىلارغا قارام بولىغان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىن.[1] مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 893 - يىلى ئۇيغۇلچاق ئىسمائىل ئاغانىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ، يەتتەسۇ يەنىلا قاراخانىلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا قالغان.

باۋىر ئارسلانخان مىلادىنىڭ 910 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن قاراخانىلارنىڭ تەختكە ئولتۇرغان. بۇ چاغدا، مەرھۇم باۋىر ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ستۇق تېكىن كىچىك ئىدى. جىيەنىگە ۋەكالىتەن قاراخانىلار تەختكە چىقىقان ئوغۇلچاق ستۇق تېكىنىنىڭ ياش نۇقۇلا تۇل قالغان ئانىسىغا ئۆيلەنگەنلىكەن. ئوغۇلچاق قاراخانىلار تەختكە چىقىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 920 - يىلى بولسا كېرەك)، 23 ياشلىق ستۇق تېكىن ئۆنىڭدىن تەختنى تارتىۋالغان. ستۇق تېكىن تەختنى تارتىۋېلىشتىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغانىدى.

ستۇق بوغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. بۇددىزم، كۆك تەڭرىچىلىك دىنى دەپمۇ ئاتىلىپ، ھونلار دەۋرىدىن تارتىپ (مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇنلا) مىلادىنىڭX ئەسىرگىچە يۇئۇن تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئېتىقاد

قىلىپ كەلگەن دىن بولغان.

شەرقىي ئۇيغۇرلار (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئۇيغۇرىستا قوشنا بولغان جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار) مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بوگۇ قاغانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شامان دىنىدىن چىقىپ، مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. غەربىي ئۇيغۇرلاردىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى (تارىم ۋادىسى)دا ياشىغانلىرى مىلادىنىڭ | ئەسىرىدىن باشلاپ شامان دىنىدىن چىقىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن قىسقا بىر مۇددەت مانىي ئېتىقادىدا قالغان بولسىمۇ (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىرى) غەربىي ئۇيغۇرلار تارىمدا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىدا) چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىدە، مانىي دىنىدىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ X ئەسىردە (ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن) ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمى بۇددا دىنىدا ئىدى.

بۇددا دىنى مىلادىدىن VI ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، مىلادىنىڭ II ئەسىرىگە كەلگەندە ئاسىيادىكى ئۇرۇقۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقالغان.

«بۇددا» دېگەن سۆز «ئاڭلا - سېزىم، ئەقىل - ھوش» دېگەن مەنانى ئىگە ئىمىش. بۇددا دىنىنى تارقاتقان كىشى ساكيامۇنى (ئۇ مىلادىدىن 565 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 485 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) بولۇپ. ئۇ ھىمالايا تېغى

www.docin.com

غلك باغرىدا ياشىغان (ھازىرقى لىپا ادىنكى) شاكى قەبىلە غىنىڭ سەگچىكى ئىدى. ساكيامۇنى يېتىش چېغىدىلا ئۇزىنى قىينىغان مەسىلىلەر (ئىنسانلارنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، ئاغرىشى، ئۆلۈشى ۋە خىلمۇ خىل دەرد - ئەلەملەرنى تارتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر)گە توغرا جاۋاب تېپىپ، ئىنسانلارنى قانداق قىلغاندا ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى توغرىسىدا ئويلانغان. ئۇ ئاخىر، 29 ياشقا كىرگەندە، يېرىم كېچىدە ئاتقا مىنىپ باشقا بىر قەبىلىنىڭ ئورمانلىقىغا كەتكەن. ئۇ ئورمانلىقتا ئالتە يىل دەرۋىش بولۇپ ياشىغان. ئۇ بىر لىپا دەرىخىنىڭ تۈۋىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ:«ئەگەر مەن ئۆزۈل - كېسىل ئەقلى - ھوشۇمغا كەلمەسەم (ئويغانمىسام)، ئۇستىخانلىرىم پارە - پارە بولۇپ كەتسە كېتىدۇكى، ئورنۇمدىن قوپمايمەن» دەپ قەسەم ئىچكەن.

ئۇ 35 ياشقا كىرگەن يىلى، كېچىدە بىر بورۇق يۇلتۇز شەرق تەرەپتە كۆرۈنۈش بەرگەنىدىن، ئۇ چاغدا ئۇ تۈپۈقسىزلا ئىشىنىڭ بولدى تېپىپ، بۇددا دىنىنى ئىجاد قىلغانىدىن.

ئۇنىڭدىن باشلاپ ساكيامۇنى ھىندى يېرىم ئارىلىنىڭ ئۇرغۇن جايلىرىغا بېرىپ بۇددا ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان.

بۇددا دىنى، ھىندىستاندىكى ماۋرىيە خانلىقىنىڭ (مىلادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 185 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)خانى ئاسۇكا دەۋرىدە(مىلادىدىن بۇرۇنقى 273- يىلىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 237- يىلىغىچە)كۈشمىر، كاندارا(ھازىرقى پاكىستانىنىڭ پىشاۋۇر ئۆلكىسىگە توغرا كېلىدۇ)قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاسۇكا ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى بىرقىسىم يەرلەرنى قىسمەن تاماسەن بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئۇ مىلادىدىن 260 يىل بۇرۇن بۇددا دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن ۋە ئامىيادىكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئارقىلىق بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلغان.

بۇددا دىنى كوشان ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىنچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، ھىندىستاندىن باشقا جايلارغا خېلى چىققىنى سۈرەتە تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا ‖ نىڭ ۋاقتىدا (ئۇ مىلادىنىڭ 78 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 125 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، دەك تۇرىدۇ)ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تارقىلىشقا باشلىغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەنىشقا ‖ نىڭ ھۆلۈم مەشھۇر بۇددا سىراتمالىرى (راھىبلىرى)نى ياشلاپ، ئۇزى خوتەنگە كەلگەنىكەن.

بۇددا دىنى مىلادىنىڭ | ئەسىرىدىن ‖ ئەسىرىدىچە بولغان مەزگىلدە، خوتەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا تارقىلىپ ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان.

بۇددا دىنى ئاۋۋال خوتەنگە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچا ‖ ئەسىردە بۇددىزمنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنىگە ئايلانغان. شۇ چاغدا كۇچادا يۈزلىگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، 10 مىڭ راھىب ۋە راھىبە بولغان. ياپونىيە تارىخچىسى يۈشى لياۋنى «مەغرىپتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «كۇچادا بۇددانىڭ ۋاڭجىلىنىپ يۈكسەك بەللىگە يېتەلىشى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ جۇغرايىيەلىك ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ پەزىلەتلىك

www.docin.com

ئالىي مۇقام راھىلىرىنىڭ بولغانلىقى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ راھىلارنىڭ خان تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان ... قايتىپ كەلگەندە (كوماراجىۋا ھىندىستان دىن قايتىپ كەلگەندە ــ تا) كۇچا خانى بەگ چوڭ ئافسۇغا بېرىپ ئۇنى قارشى ئالغان. خان كوماراجىۋا ئۈچۈن شەھ شەكلىدە ئالتۇن تەختە ياستىپ، تەخت ئاستىنى دۇم دۇغا- ۋىسى بىلەن قايلاتقان، خان كوماراجىۋانىڭ تەختىكە چىقىپ ئولتۇرۇشىنى ئۆتۈنگەن.»⑥

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇشتا ئا- ھايىتى چوڭ رول ئويناغان. بۇنىڭدا، كۇچالىق مەشھۇر بۇد- دىست شائىر، ئۈلۈغ تەرجىمان كوماراجىۋا(بۇ ئىسىم ھىند- دىچە)نىڭ مىلادىنىڭ V ئەسىرىدە چاڭئەنگە كېلىپ ئاھا- يىتى زور ئۆزگۈن بۇددا نوملىرىنى ھىندىچىدىن خەنزۇچىغا تەر- جىمە قىلغانلىقىنى ئەسكە ئېلىشى يېتەرلىك.

بۇددا دىنى نېمە ئۈچۈن ئاسىيادىكى ئۇرغۇنلىغان دۆ- لەتلەرگە تارقىلىپ كەتتى؟ بۇنىڭ ئالاھىدە سەۋەبلىرى بار.

بۇددا دىنىدا، بۇ دۇنيادا ياخشىلىق قىلغانلار ئۇ دۇنـ يادا ھالاۋىتىنى كۆرىدۇ، يامانلىق قىلغانلار ئۇدۇنيادا ئازابـ ئوقۇبەتنە قالىدۇ، دېگەن قاراش تەرەپ قىلىنغان. لېكىن بۇددا دىنى كىشىلەرنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، كۆرەشنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا، ھىندىستانـ دىكى بولۇپمۇ ياكى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمـ ران ئەزگۈچىلەر بولۇپمۇ تولا چاغلاردا بۇددا دىنىدىن پايدـ لىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۇنىڭ ئۈمرىنى ئۇزـ ارتقىقا تىرىشقان. شۇڭا، بۇددا دىنى ئەڭ دەسلەپ ھۆكۈمـ

ران خانلار ۋە بەگلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىشكەن. ئۇلار ئاۋام خەلقنى شۇ دىنغا ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن بارلىق چارە- تەدبىرلەرنى قوللانغان.

بۇددا دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا بىرنەچچە ئېقىم- غا ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرى ماخىيانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىـ دا ئۇلۇغ كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولسا، يەنە بىرى خىنايانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كىچىك كولۇڭگو دەپ ئا- تىلىدۇ) ئېقىمى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

يايپونىيە تارىخچىسى يۇشى لياۋتىنىڭ «غەربتە بۇد- ۋىدىم»ناملىق ئەسىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ماخىيانا ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلغانىكەن.

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنى توغرىسىدا ئېنىق دېگۈدەك ماۋزۇچە ئۇچۇرلىرىمىز ھازىرچە ئۇنچىلىك.

تۆۋەندە سىتۇق بوغراخانىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار تارىخىدا تارقىتىش ئۈچۈن ئې- لىپ بارغان كۆرەشلىرى توغرىسىدا توختىلىمىز.

سىتۇق بوغراخانىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇ- سۇلمان بولغانلىقى توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەر مەۋجۇت. بۇ توغرىدا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولغان تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سىتۇق بوغراخا- نىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئەبۇ ئەسىرسامانىي رول ئويناغان.

ئەبۇ ئەسىرسامانى ئەسلىدە سامانىلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىللىرىدىن مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ شاھزادىسى ئىدى. ئۇ سامانى پادىشا- ھى نەسىر II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 914 ـ يىلىدىن

www.docin.com

943 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە بۇز بەرگەن ئىچكى كۈرەشتە ئوغۇزلارغا قا ئۇچراپ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قېچىپ كەلگەنىكەن. ئۇنى ئوغۇلچاق قانتى ئاستىغا ئېلىپ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان. بەزى تارىخچىلار ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەشقەرگە كېلىشتىكى سەۋەبىنى يۇقىرىقىدەك چۈشەندۈرىدۇ.

بەزى تارىخچىلار بولسا بۇنداق دەيدۇ. ئەبۇنەسىر سامانىنى سامانى پادىشاھى ناسىر | ستۇق بوغراخانىنى مۇسۇلمان قىلىش مەقسىتىدە بۇخارادىن قەشقەرگە يولغا سالغان، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك قاراشنىڭ قايسى توغرا ياكى توغرا ئەمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر، ستۇق بوغراخانىنىڭ مۇسۇلمان قىلغان كىشى بەرىسىر ئەبۇ نەسىر سامانى بولۇپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنى، ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىنى مۇكەممەل بىلىپ ھەمدە ئەبۇ نەسىرسامانى كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئاتۇشنىڭ ئارقا تۆۋىگەن يۇرتىنىڭ شىمالىدىكى تاغلارغا ئوۋغا چىققان ياش شاھزادە ستۇق بوغراخانغا يولۇقىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدۇ، بۇ ئىككى شەخس ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بارغانسېرى قويۇقلىشىدۇ، ئاخىر ستۇق بوغراخان ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولىدۇ. ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن، قەشقەردە ئىسلام دىنىغا كىرىپ (يوشۇرۇن ھالدا بولسا كېرەك) مۇسۇلمان بولغانلارمۇ ئانچە ئاز بولمىسا كېرەك. ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاتتىق كۈرەش

لەردىن كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ (ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن) قاراخانىلار تەختكە چىقىدۇ. مانا شۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى يۈز بەرگەن.

ئىسلام دىنى ستۇق بوغراخانىنىڭ يۈددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى توختىماي ئېلىپ بارغان قانلىق كۈرەشلىرى تارىخلىق قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، بالاساغۇن، ياۋسىغان (ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقى) قاتارلىق جايلاردا، يەتتەسۇدىكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارلۇقلار ئارىسىدا يىلتىز تارتىشقا باشلايدۇ.

يۈددىست ئۇيغۇرلار ستۇق بوغراخانغا ئاغايىنىش قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ستۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 943 ـ يىلى بالاساغۇننى ئىسلام دىنىغا قارشىلىق كۈرسەتكەن دۈشمەنلىرى قولىدىن تارتىۋالىدۇ.

ستۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن سامانىلارنىڭ مۇناسىۋىتى خېلى يېقىنچىلىق تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. مىلادىنىڭ 921 ـ يىلى سامانىلارنىڭ خوراسان ئۇلكىسىدە كۈچسىزلىكىدىن شۈنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارنىڭ بېسىمىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ ئۇچۇن، ستۇق بوغراخان خوراسانغا كەلگەن. تا قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە ستۇق بوغراخاننىڭ سامانىلار ئىچىدىكى تارقىلىشىغا ياشتۇرۇشنا كۈچ چىقارمىغانلىقىدىن خۇشال بولغان سامانىلار پادىشاھلىقى ستۇق بوغراخانغا كۈپ جەھەتتە ياردەم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماۋەرائۇننەھرى، خۇراسان، ئافغانستان قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە ۋە بالاساغۇنغا بۇرغۇن ئالىملار كەلدى. مانا شۇ مۇسۇلمان

www.docin.com

ئالسىلىرى ستۇق بوغراخانغا «ئابدۇكېرىم» دەپ ئات قويۇشقان. ستۇق بوغراخان دەۋرىدە (مىلادىيىنىڭ 920 ـ يىللىرىدىن 956 ـ يىلىغىچە) قۇيدۇرۇلغان تىللا پۇلدا «قاراخان ستۇق ئابدۇكېرىم» دېگەن خەتلەر بار. بۇنداق تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگراد مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ستۇق بوغراخان نېمە ئۈچۈن بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ مۇسۇلمان بولدى؟ دۇنيادا سەۋەبسىز بىرەر ئىش بولماغاندەك. X ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ناھايىتى مۇھىم سەۋەبلەر بار. كۆچمىلىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بۇددا دىنىدىن پايدىلىنىپ، خەلق ئوتتىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۆز زاۋاتىنى ئويلىغان. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى جەڭگىۋار-لىقىنى بوشتىشقا باشلىغان. چۈنكى، بۇددا دىنى تەركى دۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلىپ، كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايتتى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا قارىغاندا جەڭگىۋار روھقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاپ قالدى. بۇنداق تەتقىقات، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىغا كىرىش ئۇيغۇسى ئويغاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى شامان، بۇددا، زاردۇشتىزم، مانى، خرىستىئان قاتارلىق دىنلارغا ئىشىنىدىغان ئۇيغۇرلارنى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن بىرلا دىنغا ئىشىنىدىغان قىلغاندا، ئۇلارنىڭ تارىخىدىكى دىنىي تايرىچىلىق تاساسىدا پەيدا بولغان زىددىيەتنى ئۇگىنىپ، بىرلىككە كەلگەن. كۆچلۈك دۆلەت قۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە،

ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى تاسىيادىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك، چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇش ئۈچۈن، قورال كۈچى ئىشلىتىشتىن كۆرە، دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللا-نىشقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ■ ئەسىردە، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلىشقا كۈچەپلا قالماستىن، شەرقىي تاسىيادا ياشايدىغان شەرقىي تۈركلەرنىمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىمۇ مۇسۇلمان قىلىشقا ئۈرۈندى. ئەسلىدە ئەرەبئۇمەيىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ھىشام (724 ـ 743) مىلادىيىنىڭ 730 ـ يىللىرى شەرقىي تۈركلەرنىڭ پايتەختى بى ئوتوكېنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي تۈرك قاغانى بىلگە قاغانىنى تاغدان دىنىدىن چىقىپ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان بولسا، ئەرەب ئابباسىلەر خەلىپىلىكى (750 ـ 1258) نىڭ ئونىجى خەلىپىسى ئابدۇللانىنىڭ ئابباس مىلادىيىنىڭ 750 ـ يىلى تامام بىنىڭ بەھرىگە ئۇيغۇر ـ ئۈرغۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا ئەۋەتىپ، قاغان بايانچۇرنى مۇسۇلمان بولۇشقا ئۈندىگەن، شەرقىي تۈركلەرمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ ئۈزۈرىخاھلىق ئىپتىتىپ، تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.®

X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنى دۇنيا يۈزى دىنغا تارىلىپ، ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادا ناھايىتى چوڭ تەسىر ۋە ئابرۇيغا ئىگە بولغانىدى.

يۇقىرىدىكى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان خەلقلەر شامان ۋە بۇددا دىنلىرىنى

www.docin.com

تەرك ئېتىپ، ئىختىيارىي هالدا ئىسلام دىنىغا كىرىشكە بەل باغلىدى. ستۇق بىلگە مىلادىيىنىڭ 920 - يىلى مۇسۇلمان بولغاندىن تارتىپ، ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن 36 يىل (مىلادىيىنىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە) كۈرەشكەن بولسا، ئىدىل بولغارخانلىقى (770 — 1000)- نىڭ خانى ئالماسخان (900 — 925) مىلادىيىنىڭ 920 - يىلى هاۋار مۇسۇلمانلىرىدىن ئامىدۇللا باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆسكىنى تەشكىللەپ، ئۇلارنى ئەرەب ئابباسىلەر خەلىپىلىكىنىڭ (750 — 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 — 932) نىڭ هۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرنىڭ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋە خەلىپىدىن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇلغارلارغا ئۆگىتىش ئۈچۈن ئالىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. خەلىپە مۇقتەدىر ئالماسخاننىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە خۇشاللىقلارنى ئالغان. خەلىپە مۇقتەدىر ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى بولغار شەھىرىگە — ئالماسخاننىڭ هۆرۈرىغا سۈسۈن ئارىسى ئاتلىق كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ئاھايىتى چوڭ ئەلچىلەر ئۈمىكىنى ئەۋەتكەن. بۇ هەقتە مۇنداق مەلۇمات بار:

«مىلادىيىنىڭ 922 - يىلى خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ بۇلغار پادىشاهىغا ئەۋەتكەن كارۋانى بىزگە مەلۇم بولغان سودا كارۋانلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى ئىدى. بۇ كارۋان 5000 كىشى بىلەن 3000 ئات ۋە تۆگىدىن تەركىب تاپقانىدى.» بۇ ئاددىي پاكىت ئەمەس، ئەلۋەتتە. مۇنداق كارۋانلار سودا جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي جەھەتتىمۇ چوڭ ۋەقە ئىدى. ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ يېراقلارغا بارىدىغان كارۋانلار ئادەتتە 200 - 300 تۆگە ياكى ئاتلار بىلەن تەجىمەن شۇنچىلىك كىشىدىن

ئىبارەت بولاتتى. كارۋانىنى پەقەت سودا ئۆمىكىلا دەپ قاراش ناتوغرا بولىدۇ. كارۋان تەركىبىگە سودىگەرلەر، ساقچىلار، كارۋانغا قارايدىغان كىشىلەرلا ئەمەس، بەلكى يەنە هاكىملارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارىي بىلەن بېگىجايلارنىڭ بارىدىغان هۆنەرۋەنلەر، شۇنىڭدەك ئالىملار، رەسساملار، ئۇستىلار، ساياھەتچىلەر، دىپلوماتنىڭ ئەلچىلەر هەم كىرەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سودىگەرلەرگە كۆپىنچە دىپلوماتنىڭ تاپشۇرۇقلارمۇ بېرىلەتتى.»®

مىلادىيىنىڭ 922 - يىلى سۈسۈن ئارراسىغا باشچىلىقىدا، ئىبنى بارلاسنىڭ كاتىپلىقىدا، مۇقتەدىر تەرەپتىن ئالماسخان-نىڭ هۆرۈرىغا ئەۋەتىلگەن چوڭ كارۋان، يالغۇز سودا مەقسىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئەڭ مۇهىمى دىپلوماتىيە. هەربىر تېخنىكا ۋە دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىتىش ئۈچۈنمۇ بۇلغار شەھىرىگە بارغانىدى.

باغدادتىن بولغا چىققان چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى خوراسان، بۇخارا، خارەزىمى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرىگە كەلگەن.

مانا شۇ ئەرەب ئەلچىلىرى ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ خانى ئالماسخانغا كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تارتىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە، بولغان جايلاردا ياشايدىغان هازارلارنىڭ (968 — 965) قاغانى هارون II (931 —)گە، ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنىڭ خانى سالجۇق بەگگە، خەلىپە مۇقتەدىر تەرەپ-تىن ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ ۋە تېسىل سوۋغىلارنى ئەكەلگەن.

مىلادىيىنىڭ 922 - يىلى ئەھمەت ئىبنى پازلان ئىدىل

بۇلغار خانلىقىدىن بافداتقا قايتقاندىن كېيىن، بۇلغارلار، ھازارلار، ئوغۇزلار توغرىسىدا ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان سايا ھەتنامە يازغان. بۇ قىممەتلىك ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بولغار، ھازار، ئوغۇزلار تارىخىنى تەكشۈشتە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

زەكى ۋەلىدى توغان بۇلغار خانى ئالماسخانىڭ مۇسۇلمان بولغان ۋاقتىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى مۇقتەدىرنىڭ ئەلچىلىرى بۇلغار شەھىرىگە كېرىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئالماسخانىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى ھەم قېرىنداشلىرى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئالماسخان ئاتتىن چۈشۈپ، ھ ۇرمەتلىك مېھمانلارغا قاراپ سەجدە قىلدى. ئۇ يېڭىنى تەۋرۈپ ئۆزى كەلگەن ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېھمانلار يىلەن كۆرۈشتى. ئەلچىلەر ئاھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن بۇلغار شەھىرىگە كىردى. ئالماسخان ئۇلار ئۈچۈن كېڭىز ئۆيى قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېھمانلارغا زىياپەت بەردى. تۆت كۈن ئىچىدە بۇلغار خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن مۇتىۋەر كىشىلەر، ئاقسۇڭ خانلارنى يېغىپ ئاھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ئاھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ تۇيۇ ئاجايىپ قىزغىن مۇھەببەت ۋە

تەبىئەتە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن مۇتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئىمان ئېيتتى. ئالماس دېگەن ئىسمىنى جەبرەرگە ئۆزگەرتتى. ئۇ، مەسچىتلەر سالدۇرۇپ، ئۆز ئاستىن قۇتىمدا ئوقۇشقا ئەمر قىلدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 310 ـ يىلى 16 ـ مۇھەررەمدە (مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 16 ـ كۈنىدە بولغانىدى.»[11]

ئىدىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالماسخانىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 ـ يىلى ئوغۇز ئېتىل ھەدىسىلەرنى ئېلىپ، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى مۇقتەكى (940 ـ 944)نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بەغدادقا بارغان. بۇلغار خانى مۇھەممەتخان مىلادىنىڭ 986 ـ يىلى رۇس كىيېۋ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كىنەزى (خانى) ۋىلادىمىرنى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. مۇھەممەتخاننىڭ ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكىتى ئۇنۇم بەرمىگەن. ۋىلادىمىر(980ـ1015) زامانىدا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇشۇ چاغدا شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلىئوس II (976ـ1025) بىلەن ئىتتىپاقداشلىق ئۇيۇشتۇرغانىدى. ۋىلادىمىر خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قىزىنداش بولۇش ئۈچۈن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرمەي، 998 ـ يىلى خرىستىئان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيېۋدىكى مەجۇسىي دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيېۋ تاغالىق سېنى دېنىپر دەرياسىدا چۆمۈلدۈرۈپ بۇيۇندۇردى ۋە خرىستىئان دىنىغا كىرگۈزدى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ زەپەر مارشى جارانگلاپ، دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىنى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

مىلادىنىڭ 920 - يىلى ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇ غاندىن كېيىن، خوتەن، كۇچا خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار كۆل جىلگە قاراخان ۋاقتىدا بويسۇندۇرۇلغان) مۇستەقىللىق جا كارلىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي، ئىلى ئەتراپىدىكى شامان، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ ئىسيان كۆتۈرە گەن. مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ستۇق بوغ راخان قىلچە ھودۇقماي ناھايىتى سالماقلىق بىلەن ئىيانە نى باستۇرۇشقا كىرىشكەن. ئۇزۇن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن تۈ زۈلگەن قوشۇنغا باش بولۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. ئۇ، قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، خوتەن خانلىقى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان. شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇر لارنىڭ ماسلىشىپ يارىدەم بېرىشى ئارقىلىق شەھەر ئوڭۇشلۇق ئېلىنغان. ستۇق بۇغراخان خوتەننى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى يۈرۈش قىلـ غان. شۇ چاغدا ھىندىستاندىن قالسلا بۇددا دىنىنىڭ ئىكـ كىنجى يۈرتى دەپ ئاتالغان كۇچا ناھايىتى قاتتىق قارشـ لىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ باش ئېگىشكە مەج بۇر بولغان، بۇددىست ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئىچىدە كۇچا يايى، ھەدەنىيەتلىك، كۇچلۇك خانلىق ئىدى، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە، ھازىرقى كۇچا، بۇگۇر، شايار، يايى، ئاقسۇ، توقسۇ ناھىيـ لىرى كىرەتتى. كۇچانىڭ مەركىز قىلغان كۇچا خانلىقى جە-

بۇينا خوتەن بىلەن مەۋىتە قەشقەر بىلەن (ماراالبېشىدىكى ئۇمىشۇق چېگرا قىلىنغان). شەرقتە قاراشەھەر بىلەن چېگرە داش بولۇپ، شىمالدا تەڭرىتېغىغا يانداشقان.

ستۇق بوغراخاننىڭ ئۇ قېتىمقى يۈرۈشلىرىدە (مىلادە رىنىڭ 933 - يىللىرى بولسا كېرەك) خوتەن بىلەن كۇچا بويـ سۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دې گۈدەك مۇسۇلمان بولمايۋ. بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قالغان.

ستۇق بوغراخان خوتەن بىلەن كۇچانى قىلغان يۈرۈش لىرىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بوي سۇندۇرۇش تەييارلىقىنى قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغان لىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى ئىك كى يۆنىلىشى بويىچە - شىمال (ئىلى تەرەپ) ۋە جەنۇب (قاراشەھەر تەرەپ) تەرەپتىن ئاتلاندۇرغان. بۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ تەختىدە كىسىلىك ئولتۇرغانلە قى ئامەلۇم. ئەگەر ستۇق بوغراخانىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قا غانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان ۋاقتى مە لادىنىڭ 940 - يىللىغا توغرا كېلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىردەمىن قاغان (مە لادىنىڭ 940 - يىلدىن 948 - يىلغىچە قاغان بولغان) بولغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بولغا چىققان قاراخانى قوشۇنلىرى بىر قانچە قېتىملىق قاتـ تىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئىدىقۇت بۇددىستلىرى ئۈستىدىن ھە لىبە قىلغان. لېكىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىدىكى بۇددىست

www.docin.com

ئۇيغۇرلار بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش ئەرتى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇنەسىر ساماننىڭ ئوغلى ئابدۇلىيەتتاھ ئاھايىتى ئۈنۈملۈك خىزمەت كۆرسىتىپ، يۈكسەك ئۆھرەتكە ئىگە بولغان. ئۇ مۇناسىۋەت بىلەن سەتۇق بوغراخان، ئۇنىڭغا «تالپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئۆمرىنى كۆرەش بىلەن ئۆتكۈزگەن، قاراخانىلار دۆلىتىنى ئۈدىرەتلىك ھالغا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسىنى سالغان، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىپ، ئالەمشۇمۇلغا قەدەم قويۇشى ئۈچۈن كەڭ شارائىت يارىتىپ بەرگەن تالانتلىق ھەربىي يولباشچى، دانىشمەن سىياسەتچى، ئاتاقلىق ھەربىيەتچى ۋە قەتئىي ئىرادىلىك بولغان سەتۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە، ئۇنىڭ مۇسۇلمان قىلغان ھۆرمەتلىك ئۇستازى ئەبۇنەسىر ساماننىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارى سەتۇق بوغراخاننىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جايىنىڭ دەل ئۆزى. مانا شۇ ھەزرىتى سۇلتان مازارىدا ئەبۇنەسىر ساماننىڭمۇ قەبرىسى بار.

مۇسا بوغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان

سەتۇق بوغراخانىڭ يايىتاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇسا)، توڭگائىلىك (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان) ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. سەتۇق بوغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بوغراخان قاراخانىلارغا قاغان بولغان، مۇسا بوغراخان (956 — 958) ئانچە ئۇزۇن ئۆزمەي ئالەمدىن ئۆتتى.

سۇلايمان ئارسلانخانىڭ ۋاقتىدا (958 — 970؟)، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر ھالدا يىلتىز تارتتى. مىلادىنىڭ 960 - يىلى يەتتەسۇ ۋە تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان 200 مىڭ ئۆيلۈك ئۇيغۇر مۇسۇلمان بولدى. شۇ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.

خوددى شۇ مەزگىلدە خوتەن ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى لىقى ئىسيان كۆتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ئىسيان كۆتۈردى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى مىلادىنىڭ 975 - يىلىدىن تارتىپ، 998 - يىلىغىچە (20 يىل) سوزۇلغان.

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 965 - يىلى قاراخانىي قوشۇنلىرىنى ئالپ تېكىن باشچىلىقىدا ئىلى دەريالىنىڭ شىمالىدىكى مىڭلاق (ھازىرقى مۇلجا) غا ماڭدۇرغان. ئالپ تېكىن مىڭلاقتىكى

www.docin.com

ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇددا ئىسىادەتخانىلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكەن. مانا مۇ ئىۇرۇش توغرىسىدا توقۇلغان قوشاقلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە:

كىمە ئىچىگە ئولئۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز.
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلەنىپ،
مىڭلاق تېلىنى ئاچتۇق بىز.

تۆن بىلەن باستۇق،
ھەرتەرەپتىن ئۆكتۈرمە قويدۇق،
ئاتلىرىنىڭ كوكۈلالىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق تەرلىرىنى سويدۇق.

بەلگە ئاقاب ئاتلارغا،
ئۇيغۇرنىڭكى ئاتلارغا،
ئوغرى ياۋۇز ئىتلارغا
خۇددى قۇشلارمەك ئۇچتۇق.

قاراخانىلارنىڭ خوتەنلىكى ئۇيغۇر بۇددىستلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى توغرىسىدىمۇ قوشاقلار توقۇلغان. مەسىلەن:

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
بۇتخانىنى يىقىتتۇق،
بۇ، ئۈستىگە چىقتۇق.

مۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى تالپ تېگىنىش ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇنىدۇرۇپ، ئۇلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا ئەۋەتكەن، تالپ تېگىن ئاقسۇ، كۈچادىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئىشغال قىلغان. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ـ قارا ئوجىغا ھۇجۇم قىلغان. قانلىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى ئارسلان تېگىن (مىلادىنىڭ 948 ـ يىلىدىن 980 ـ يىلىنىچە خاقان بولغان) مەغلۇپ بولۇپ مەشىالىققا چېكىنگەن. تالپ تېگىن ھازىرقى تۇرپان ۋەئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، مەشىالىققا قاراپ يۈرۈش قىلغان. لېكىن ئارسلان تېگىن مەشىالىققىمۇ جەڭدىكى تەقدىرنىڭ قارا ئوجىغا يارىدىغان بولدىكى تاغ ئېغىزىغا ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغان. تالپ تېگىن ئەنە شۇ چاغدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە بولۇققان قاراخانىي قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە تارتاپ كەتكەن. ئارسلان تېگىن قارا ئوجىغا يېلەن قاراشەھەرنى قاراخانىلاردىن تارتىۋالغان.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، تالپ تېگىنىڭ جەسىتى ئۇرۇش بولغان جاي (قەدىرىتېغىنىڭ قارا ئوجىغا يارىدىغان بولدىكى تاغ ئېغىزى)غا دەپنە قىلىنغان. XIV ئەسىردە، ئۇيغۇرلاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، تالپ تېگىننى خانىرىلەش بۇرھىددىن ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدا «ئەلپەتتاھ» دالىق ھازارنى بىنا قىلغان. «ئەلپەتتاھ» ـ تالپ تېگىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇلپەتتاھنىڭ ئۇز-

www.docin.com

كېرىشىدىن كېلىپ چىققان.

تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ھازىرغىچە ساقلانغان. ئېيتىلىشىچە، ئالپ تېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختىكە ھۇجۇم قىلغاندا، قارا ئارگامىنى ھازىرقى سەگىزىم ئېغىزىغا جايلاشتۇرغانىكەن. ھەرگىزى ئالا ئالماندا، ئالپ تېكىن ئانقا مۇنداق شەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن سەگىزىم ئېغىزىدىن چىققاندا، شەھەر سىپىلى ئۈستىدە ئۇرغان بۇددىست ئۇيغۇرلار «قاراغوجا كەلدى»، «قاراغوجا كەلدى» دەپ ۋارقىرىشىدىكەن. مانا شۇ «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم كېيىنكە كېلىپ شەھەرنىڭ ۋە شۇ شەھەر ئېتىدىكى يېزىنىڭ نامى بولۇپ قالغان. ھازىر تۇرپان ئاستانىسىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» ۋە «قاراغوجا» دەپ ئاتىشىدۇ. بەزە «قاراغوجا» دەپ ئاتىشىدىغان ئاھانەتلىق چوڭ بىر بېزىمۇبار.

تارىختا، قەدىمكى چاغلاردا، ھازىرقى تۇرپان ئاستانىسىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا تازا ئېنىق مەلۇمات يوق.

نېمە ئۈچۈن، بۇددىست ئۇيغۇرلار ئالپ تېكىنى «قاراغوجا» دېگەن؟ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالپ تېكىن قاراخانىلارنىڭ شاھزادىلىرى قاتارىدىكى قەھرىمان بولغانلىقى ئۈچۈن، «قاراخانىلار»دىكى «قارا»نى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى «قاراخوجا» دەپ ئاتىغانىكەن. يەنە شۇ رىۋايەتنىڭ باشقىچىرەك خىلىمۇ بار. ئۇنىڭدا ئالپ تېكىن، ئەرەب بولغانلىقى ئۈچۈن («ئەلىپەتتا» ماۋارىددىكى ئەسەبىنا-مىدە ئالپ تېكىنىنى پەيغەمبر ئەۋلادى قىلىپ كۆرسەتكەن ــ ئا)

چىرايى قارا ئىكەن، شۇڭا ئۇنى «قاراغوجا» دەپ ئاتىغان، دېيىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ رىۋايەت ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس. چۈنكى ئالپ تېكىن ئەرەب بولماستىن، بەلكى ئىران ئەسلىگە مەنسۇپ بولغان تاجىكلاردىن كېلىپ چىققان ساماندلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بىز رىۋايەتنىڭ باشقا تېكىستى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى ئالپ تېكىنىڭ «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىشى «قاراخانىلار»دىكى «قارا» سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇيغۇندەك تۇرىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرقى سەگىزىم ئېغىزىدا، «ئاتالاشقوجام» دېگەن بىر جايمۇ بار. تۇرپان خەلقى ئارىسىدا ھېلىغىچە ساقلىنىپ قالغان رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالپ تېكىن تالا ئالماندا، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭىدىغان چاغدا، شۇ جايدىن ئانقا مىلتىدىكەن. كېلىشلەر مانا شۇ ۋەقەنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئاشۇ جايغا «ئاتالاشقوجام» دەپ نام بەرگەن.

www.docin.com

ئىزاھلار:

① ـــلادىيىلىك 755 ـ يىلى باراتخورلۇقتا خاتىرىسىگە قويۇلغان 19 نومۇرلۇق يەرلىك تېشىرەيىلىك 15 ـ 15 ـ تۇرالغۇرمۇ ئالاقىلىشىڭ.

② «تۇزۇبېكىستان س س ج ر تارىخى» I توم تۇزۇبكىچە 263 ـ بەت.

③ ئا. ئەلتاچار، «تۇغانلىقلۇقلىك ئەدەبىياتىمىز» تۇركچە، 13 ـ بەت.

④ «تۇزۇبېكىستان س س ج ر تارىخى» I توم تۇزۇبكىچە 264 ـ بەت.

⑤ «تۇزۇبېكىستان ج س ج ر تارىخى» I توم تۇزۇبكىچە 282 ـ بەت.

⑥ بۇشە لياۋنىڭ (ياپون تارىخچىسى) «ئىمپېرىيە تۇغما نوم خەزىنىچە» ـ ئەترى 283 ـ بەت.

⑦ «تۇرك تۇمۇمىي تارىخىغا كىرىش» تۇركچە 78 ـ بەت.

⑧ «تۇرك تۇمۇمىي تارىخىغا كىرىش» تۇركچە 22 ـ بەت.

⑨ «تۇزۇبېكىستان س س ج ر تارىخى» I توم 222 ـ بەت.

⑩ ئەمەلەن زەكى ۋەلىدى تۇغان «تۇرك ـ ئىسلام تارىخى» تاتارچە، 17 ـ بەت.

⑪ «مەسئۇد ئەلقەرىرى» «تۇركىي ئىسلار دەۋرىدە تۇزۇمۇرچە» III توم 124 ـ بەت.

⑫ «تۇركىي ئىسلار دەۋرىدە تۇزۇمۇرچە» I توم 161 ـ بەت.

⑬ «تۇركىي ئىسلار دەۋرىدە تۇزۇمۇرچە» I توم 418 ـ بەت.

⑭ «تۇركىي ئىسلار دەۋرىدە تۇزۇمۇرچە» I توم 448 ـ بەت.

ئون بىرىنچى باب سامانىلار ۋە قاراخانىلار

سامانىلار پادىشاھلىقى

مىلادىيىلىك 730 ـ يىللىرىدىلا، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋلادى مۇھەممەت ئىبنى ئەلى ئۇممەۋىلەرگە قارشى ھەرىكەت باشلىدى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىقى بولغان ئۇممەۋىلەرگە قارىمىغاندا، مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىقى بولغان ئابباسلار تەختنى ئىگىلەشكە تولىمۇ ھەقلىق دېگەن قاراشتا تۇرغانىدى.

ئابباسلار ھەرىكىتىگە ئابامۇسلىم بېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ تەرىپىنى ئالغانلار چاپسانلىق بىلەن كۆپ پېيىپ كەتتى. مىلادىيىلىك 748 ـ يىلى ناسىر ئىبنى سەييار ئابامۇسلىمگە تاقابىل تۇرالمايى، خۇراسانىنى تاشلاپ قاچقى. مىلادىيىلىك 750 ـ يىلى ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكى ئۇزۇل-كېسىل ئاغدۇرۇلدى. ئابباسلار ئۇممەۋىلەر خانىدانلىقىنىڭ ئەزالىرىنى رەھىمسىزلەرچە جازالاپ ئولتۇردى.

ئابباسلارنىڭ خەلىپىلىرىدىن سەففاھ (مىلادىيىلىك

750 ـ يىلىدىن 754 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ۋە مەنسۇر (775 ـ 754). مەھدى (785 ـ 775)لەرنىڭ دەۋرىدە، ئابباسىلار خەلىپىلىكى ئاھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. 750 ـ يىلى شاربك بۇخارادا، 755 ـ يىلى سۇنباد تېبرانداً، 775 ـ يىلى مۇقەننا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئابباسىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە مۇقەننا قوزغىلىڭى ئون يىل (مىلادىنىڭ 775 ـ يىلىدىن 785 ـ يىلىغىچە) داۋام قىلدى.

ئابباسىلار تەختىنىڭ داۋام قىلغان قوزغىلاڭلارنىڭ زەربىسىدىن ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇلار بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئىدارە قىلغىنىدا، ئەرەبلەرنىڭ ئائىلە قوبۇغانغا قارىغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن ئۆزىنىڭ سادىق بولغانلارىدىن ئائىلە قوبۇشنىڭ ئەۋزەللىكىنىمۇ تەجرىبىلەردىن چۈشەنگەن.

ئابباسىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىدارە قىلىشتا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە يۆنىلىشكە قارار قىلدى. باشتا، خۇراسان لىنىڭ خالىدىنىڭ بارمافلىق ئەۋلادلىرى ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى تەشكىل بولغان كۈندىن باشلاپلا يۇقىرى مەنسەپلەرنى ئىگىلىۋالغانىدى. لېكىن، ھارۇن رەشىدنىڭ ۋاقتىدا (786 ـ 809) بارمافلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلىدى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھىراتنىڭ بوشاڭ دېگەن يېرىدىن چىققان تاھىر ئىگىلىدى. تاھىرھارۇنرەشىدنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ(809 ـ 813) يىلىغان مۇئمىن (813 ـ 833) ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە، مۇئمىنگە ياردەم بەردى. ئۇ، مۇئمىنىڭ باغدادنى ۋە تەختنى ئىگىلىشىدە رول ئويناغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى

خۇراسانغا نائىب قىلىپ تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تاھىر مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئەسلىدە خۇراسانغا نائىب بولغانلار ماۋرەئۇننەھرنىمۇ نائىبلىق قىلاتتى. تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن (821 ـ 822) تەلھە ئىبنى تاھىر (822 ـ 828)، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر (830 ـ 844)، تاھىر ئىبنى ئابدۇللا (844 ـ 862) قاتارلىقلار كۆرۈنۈشتە ئابباسىلارغا بويسۇنغان دەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل تاھىرىلەر دۆلىتىنىڭ مۇكۈمرانلىرى بولغانىدى.

تاھىرىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىدىن 870 ـ يىلىغىچە) نائىبلار سۇيىتىدە تاھىرىلەرگە بويسۇنغان ساھىدلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

سامان ئەسلىدە خۇراسانلىق تاجىك بولۇپ، ئاتەش پەرەس ئىدى. ئۇ خەلىپە مۇئتەسىمنىڭ ۋاقتىدا مۇسۇلمان بولغان. ئۇ تاھىر تەرىپىدىن مەرۋگە نائىب قىلىپ تەيىنلەنگەندىن باشلاپ، مۇئتەسىمنىڭ كۆزىگە ئىنتايىن كۆرۈنۈپ قالغان.

تاھىر مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى سامانىنىڭ ئوغلى ئەسەتنىڭ ئوغۇللىرىدىن نۇھنى سەمەرقەندگە (مىلادىنىڭ 821 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە نائىب بولدى)، ئەھمەدنى پەرغانە دېگە (821 ـ 864)، يەھيانى تاشكەنتكە (821 ـ 856) نائىب قىلىپ تەيىنلىگەن.

مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى، تاھىرىلەر خاندانى يەقىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن سامانىلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پۈتۈن قىسمى، ئافغانىستان ۋە خۇراسانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېررىتورىيىدە ياش كۆتۈرۈپ سامانىلار پادىشاھلىقىنى تەشكىل

قىلدى. ئۇلار بۇ يېڭى تەشكىل تاپقان دۆلەتكە بىرىنچى سا-
مانىلىق نامىنى قويۇپ، ئۇنى سامانىلار پادىشاھلىقى دەپ
ئاتىدى.

ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ مۇئتەسىم ا (833 — 842)، ۋاسىق ا (842 — 847)، مۇتەۋەككىل ا (847 — 861)، مۇنتاسىر (861 — 862)، مۇستائىن ا (862 — 866)، مۇئتەز (866 — 869)، مۇھتەدى (869 — 870) قاتارلىق خەلىپىلىرى تاھىرىلەر دىنىغا مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىپ ھەرىكەت قىلىش چەك قويالمىدى. ئابباسىلار خەلىپىلىكى تەخت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەردە ۋە بويىرۇندۇرۇلغان خەلقلەر-
نىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىلىرىدە ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

قاراخانىلارنىڭ سامانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى

مىلادىنىڭ 970 — يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى، قاراخانىلارغا مۇسا بوغراخانىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان قاغان بولدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 970 — يىلىدىن 998 — يىلىغىچە)، قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىش ئۈستىگە ئاساسەن ئىشلەيدىغان بولدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ھارون بوغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئورۇنباسارى ئىدى. ھارون بوغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بويسۇنۇشتىن باش تارتقان خانلىقلارنىڭ

ھەممىسىنى بويسۇندۇردى. شۇ دەۋردە، قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى جەھەتتە تولۇق بىرلىككە كەلدى ۋە خانىرچە ملىككە ئىرىشتى. ھارون بوغراخان سىياسىي جەھەتتە تەدبىرلىك، ھەر-
بىر جەھەتتە ستۇق بوغراخانىدىن قېلىشمايدىغان باتۇر ئا-
دەم ئىدى. ئۇ قاراخانىلار دۆلىتىدىكى مۇسۇلمان ۋە ھېرى مۇسۇلمانلاردىن ناھايىتى ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىقى ئۇس-
تۇن، قۇدرەتلىك قوشۇن تەشكىللەپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى-
نى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئۇ مانا شۇ كۈچ-
كە تايىنىپ ئۇرۇۋ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى بوقىتىپ، ئۇ-
نىڭ تېرىتورىيىسىنى قاراخانىلار دۆلىتىگە قوشۇۋالمىچى بولدى.

ھارون بوغراخاندىن بۇرۇن قاراخانىلار بىلەن ساما-
نىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھىر ئىبنى ئەھمەد(مىلادىنىڭ 865 — يىلىدىن 893 — يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)، ئىسما-
ئىل ئىبنى ئەھمەد (874 — 907)، ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل (907 — 914)، ناسىر (Ⅱ) ئىبنى ئەھمەد (914 — 943)، نوھ ئىبنى ناسىر (943 — 954)، ئابدۇلمالىك(954 — 961)، ناسىر Ⅱ (بۇ ئەختىتە بىر كىشىلا ئولتۈرغانىكەن)، مەنسۇر ئىب-
نى نوھ (961 — 976) قاتارلىق سامانى پادىشاھلىرى دەۋر-
دە، ھەم دۈشمەنلىك، ھەم دوستانىلىق بىلەن ئۆتكەن. بۇقىرى-
دا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بىلەن ئوغۇلچاق ئارىسىدا ئۇرۇشلار داۋام قىلغان بولسا، ستۇق بوغراخان ۋاقتىدىن باشلاپ قاراخانىلار بىلەن سامانىلار دوس-
تانە ئۆتۈشكە باشلىغان. بۇنداق مۇناسىۋەت خېلى ئۇزۇن داۋ-
ۋام قىلغان.

www.docin.com

سامانىلار پادىشاھلىقى نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ۋاقتىدا (976 ــ 997) ئاھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. شۇ چاغدا، سامانىلار پادىشاھلىقى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى، بەرلىك قىتئودالالارنىڭ توپلاڭلىرى سەۋەبىدىن ھالسىراشقا باشلىغانىدى. ئىچكى توپلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئادەم كۈچىنى ۋە مادىدىي كۈچلەر كۆپلەپ سەرپ قىلىنغانلىقتىن ناشقىرى، مالىيە جەھەتتىمۇ ئاھايىتى نۇرغۇن مايلىق سەرپ قىلىنغانىدى. مالىيە قىيىنچىلىقىغا بولۇققان سامانى ھۆكۈمرانلىرى پۇقرالار ئۈستىدىكى خىلمۇ خىل ئالۋان ــ ياساق لارنى ئېغىرلاتتى، بۇنداق قىلىش ئامىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، يەنە بىر تەرەپتىن، سامانىلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى تولىراق تۈركىي خەلقلەردىن بولۇپ، بۇ قىسىملار ئۇلارغا سېتەتىن ئىشەنچسىز ئىدى. ھەمىدىن خەتەرلىكى سامانىلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي ياشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تۇغۇلاردىن ئىدى. ئۇلار سامانىلارنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تېز-گىنلەپ تۇراتتى. سامانىلارنىڭ خوراسان ئاتىلىرىمۇ تۇغۇلاردىن ئىدى.

ھارون بوغراخان ئەلى ئىبراھىمنىڭ كۆرسەتمىسى بو-يىچە سامانىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقىدىن پايدا-لىنىپ، مىلادىنىڭ 990 ــ يىلى ئىسھاقىنى سامانىلار قولىدىن تارتىۋالدى. سامانىلار مىلادىنىڭ 892 ــ يىلى (بۇ چاغدا ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ ئاتىسى ئىدى) ئىسھاقىنى بېسىۋالغا-نىدى.

ھارون بوغراخان ئىسھاقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن،

قاراخانىلارنىڭ نۇرغۇن ساناقسىز قوشۇنلىرىنى يەتتەسۇغا توپ-لىدى. ئۇ سامانىلار يىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا پۈختا تەييار-لىق قىلدى.

ھارون بوغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ھۇ-جۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىلارنىڭ خوراسانغا قويغان باش-بى ئەبۇ ئەلى سەجورى (كېيىنچە چىققىنى ئوغۇزلاردىن) يىلەن مەخپىي سۆھبەت ئېلىپ بارىدى. سۆھبەت ئارقىلىق ئۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ماۋەرائۇننەھرى قاراخانىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئامۇدەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار ئەبۇ ئەلى سەجورىنىڭ باشقۇرۇشىغا بې-رىلىدىغان بولدى.

ھارون بوغراخان ھەر تەرەپلىمە پۈختا تەييارلىق قىلە-غاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 992 ــ يىلى قاراخانىي قوشۇنلىرى-نا ئۆزى باش بولۇپ، يەتتەسۇدىن بولغا چىقىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىغا شىددەت بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالغا يولۇققان سامانىلار پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈپ، قارشىلىق كۆرسەتكۈچى بولدى. ھارون بوغراخان ئاھايىتى كۈچ سالىپ قوشۇن بىلەن بۇخارانى قاراپ ماڭدى. تارىخىي خاتىرىلەردە، قاراخانىلارنىڭ بۇخارانى ھۇجۇم قىل-غان قوشۇنلىرىنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرۈشى-نى ئانچە ئۇزۇم بەرمىگەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سامانى قوشۇنلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ھەربىي بولىماشچىلار (تولىسى ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان) نوھ ئىبنى مەنسۇرنى

قوللىنىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھارون بوغراخان باتچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى ئانچە قارشىلىققا ئۇچرىماي ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ھارون بوغراخان بىرىنچى قەدەمدە، نوھ ئىبنى مەنسۇر-نىڭ ئايانچ تېكىن باتچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىدى. ئايانچ تېكىننى ئەسىر ئالدى. مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغان نوھ ئىبنى مەنسۇر ئاھايىتى مەيۈسلىك ۋە قەتئىي ئادەم بولۇشىغا قارىماي، ئەسكەرلەپ قالدى، سىز بۇقىرىدا ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ نوھ ئىبنى مەنسۇر ئاھايىتى قابىلىيەتلىك، ئېكىن تولىمۇ ئىشەنچسىز بولغان ھەربىي بولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان يابىق تېكىننى سۇرغۇن سانلىق قوشۇن بىلەن ھارون بوغراخانغا قارشى ماڭدۇردى. يابىق تېكىن بۇخارا ئەترابىدا بولغان ئۇرۇشتا سامانىلارغا خائىنلىق قىلدى. سامانى قوشۇنلىرى مەغلۇب بولدى. يابىق تېكىنىڭ خائىنلىقى ئۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ چاپسانلا ھارون بوغراخان تەرىپىدىن تىرىمز ۋە بەلخەنى ئالىب قىلىپ تەيىنلەندى.

يابىق تېكىننىڭ خائىنلىق قىلىشى ۋە بۇخارا ئەترا-پىدىكى مەغلۇبىيەت نوھ ئىبنى مەنسۇرنى پايتەختتىن ئاغدۇرۇپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ھارون بوغراخان مىلادىنىڭ 992-يىلى تەنتەنىلىك ھالدا سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ بۇخارادىكى ئوردىسى — جويىمولتانغا كىردى. لېكىن، ھارون بوغراخان بۇخارادا ئۇزۇن تۇرالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كېسىلى (گېموررويى كېسىلى) قوزغىلىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوغۇللىرىنى ئاسسىيادىكى گۇزگان شەھىرىلىرىنىڭ بىرى

بولغان — سەرمەقەندكە بېرىپ، ئۆز يېرىدىكى ئاھالە-يىتى ھاۋالىق چىرايلىق. ئاھالىنى بىر يادىدا ئارام ئالدى، ئۇ سەمەرقەندتىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلاشقانلىقتىن، سەمەرقەندتىن چىقىپ قەشقەرگە ماڭدى. ھارون بوغراخان بولدا كېتىۋېتىپ، ئاتېشى (ھازىرقى قىر-غىزىستان تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايدا كەلگەندە ئالەم-دىن ئۆتتى. جەسىتى قەشقەرگە كەلتۈرۈلۈپ ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەترايىدىكى يەشكېرەمنىڭ قارا ساقال دېگەن كەنتىگە دەپنە قىلىندى. ھازىر قەشقەر خەلقى قىلىچ بوغرا-خان دەپ ئاتايدىغان مازار دەل مانا شۇ ھارون بوغراخان-نىڭ مازىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھارون بوغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار دۆلىتىنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن «ئىلىكخان» ئۇنۋانىدا ئىككى باش ۋالىي بەلگىلىدى. ئۇ-نىڭ غەربتىكى قارلۇقلارنىڭ شىمالى ۋە سىر دەريانىڭ شەرقىدىكى جايلارنى قاراخانىلارنىڭ قەشقەردىكى قانىتىغا ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ ئۈزىدە-مان شەھىرى بالاساغۇن قىلىپ بەلگىلەندى. ئىلىكخانلارنىڭ يەنە بىرى ماۋرەئۇننەھرنى باشقۇردى. بۇنىڭ باش شەھىرى ئۇزكەنت بولدى. ھارون بوغراخان بالاساغۇنغا قا-راخانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن توغانخان I نى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ شىمالىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى. ئۇز كەنتىگە باش ۋالىي قىلىپ ئەلى ئارسلانخان ئۇز ئوغلى ناسىرنى تەيىنلىدى. بۇ ھەربىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى.

ھارون بوغراخانىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى قىسقا بىرمۇد-

www.docin.com

دەت بولسۇن. بۇ ئىپنى مەنسۇرنىڭ ئەھۋالىنى يازغۇچى لىغاندەك بولدى. ھارون بۇغراخان بوخارانى تالقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەپۇ ئەلى سەجورى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياماناللاشقاندى، ئەپۇ ئەلى سەجورى باشتا سامانىلارغا قارشى ئىپان كۆتۈرۈپ، ھارون بۇغراخان تەرىپىنى تالغان، ھارون بۇغراخان بۇخاراغا تالغاندىن كېيىن، ئەپۇئەلى سەجورى ھارون بۇغراخانغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ (ئۇ سامانىلار تەرەپتورىپىنى ھارون بۇغراخان تىلەپ ئۇنىۋېلىشقا كېلىشكەندى) نوھ ئىپنى مەنسۇر تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى.

نوھ ئىپنى مەنسۇر ھارون بۇغراخانىڭ تالەيدىن ئۇتۇشى ۋە ئەپۇئەلى سەجورنىڭ ياردەم بېرىشىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىيىنىڭ 992 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدە بۇخارانى كىردى. نوھ ئىپنى مەنسۇر ھارون بۇغراخانىڭ بۇخارانى قويغان ھاكىمى ئەۋزىنى ئۆلتۈردى. ئەۋزىز نوھ ئىپنى مەنسۇرنىڭ ئۆز ئۇكىسى ئىدى.

نوھ ئىپنى مەنسۇر بۇخارانى بېسىۋالغان بولسىمۇ ئۇنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭمىدى. چۈنكى، نوھ ئىپنى مەنسۇر بۇرۇن ئۆزىنگە بېقىن بولغان كىشىلەر ئىچىدىن ئىشەنچلىك ۋە قابىلىيەتلىك بولغانلىرىدىن بىرنىمىمۇ تاپالمىدى. ئەپۇ ئەلى سەجورىغا ئەمدى ئىشەنچ قىلغىلى بولمايتتى. نوھ ئىپنى مەنسۇر مىلادىيىنىڭ 977 - يىلى ئۆزىدىن ئۇخشىمىغان ئەۋزەنىڭ ھاكىمى بولسۇۋالغان سەبۈك تېكىندىن ياردەم ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ چاغدا، سەبۈك تېكىن مەزكۇر ۋىلايەتلەرنى مۇستەقىل دۆلەت قۇ-

رۇپ، سامانىلارغا قارشى تۇرغاندى. ئۇنىڭ ئوستىگە سەبۈك تېكىن ئىسمائىلنىڭ بويدىكى بارىسخان شەھىرىدە ئۆلگەن بولۇپ، كېلىپ چىققىنى قارلۇقلاردىن ئىدى. ئۇمىلادىيىنىڭ 960 - يىلى مۇسۇلمان بولغان. كېلىپ چىققىنى ئوغۇزلاردىن بولغان ئالىپ تېكىن (سامانىلارنىڭ مەزنىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋالىيسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن ۋە ئالىپ تېكىنگە كۈيئوغۇل بولغانىدى. سەبۈك تېكىننىڭ سامانىلارنىڭ پادىشاھى نوھ ئىپنى مەنسۇرغا ساداقەتلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشى ناتايىن ئىدى. كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى.

نوھ ئىپنى مەنسۇرنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنىڭ ئوڭۇشسىزلىقىدىن باشقا، ھەمىدىن باشقا ئاشقى ئەھۋالنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكى ئىدى. ئەلى تارسلانخانىڭ تاپشۇرۇقىنى تالغان ھەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئىپنى ئەلى مىلادىيىنىڭ 996 - يىلىدىن باشلاپ سامانىلار پادىشاھلىقىنى بوقتۇپ ئۇنىڭ تېررىتورىيە-سىنى تولۇق بېسۇبلىش مەقسىتىدە چىددىي تەييارلىق باشلىدى.

قاراخانىلارنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى

قاراخانىلار شەرقتە خوتەن خانلىقىنى قايتىدىن تولۇق بويسۇندۇرۇشقا، غەربتە بولسا سامانىلار پادىشاھلە-

www.docin.com

قىنى ئۇرۇل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى.

تارىخىي ۋەقەلەر قاتارىغا كىرىدىغان بۇنداق مۇھىم ئىككى ئىش، ئەلى تارسلانخان (مىلادىيىنىڭ 999 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ۋاقتىدا ياشىلىنىپ، ئەھمەت تۇغانخان (مىلادىيىنىڭ 999 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ۋاقتىدا ئورۇندالغان. ئەلى تارسلانخانىڭ ۋاقتىدا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. خوتەن بۇددىستلىرى ستۇق بوغراخان، مۇسا بوغراخان، سۇلايمان تارسلانخانىڭ ۋاقتىدا، بىرنەچچە قېتىم بويسۇندۇرۇلۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىل بولۇپ قالغانىدى. تارىخىي ياكىتلارغا قارىغاندا، خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىيىنىڭ 970 - يىلى سۇلايمان تارسلانخانغا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالغان. خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىيىنىڭ 975 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىيىنىڭ 1000 - يىلىغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، قاراخانىلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. مانا شۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا خوتەن خانى ياغلا قالقالۇ بېتەكچىلىك قىلغان. ئەلى تارسلانخان مىلادىيىنىڭ 998 - يىلى ياغلاقالقالۇ بىلەن بولغان ئاخىرقى كەسكىن قانلىق بىر ئۇرۇشتا قۇربان بولغان. تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش ھارپىرقى بېگىنىڭ بىلەن بېگىشەھەر ئارىلىقىدىكى چۆلدە بولغان. مانا شۇ ئۇرۇش بولغان چۆلدە «ئوردام» دېگەن مازار بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئوردام» مازارىغا ئەلى تارسلانخانىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. ھارپىرقى قەشقەر كونىشەھرىنىڭ بېيتىدىكى (ئۇ-

ھەن دەريياسىنىڭ بويىدا) ئۇيغۇرنىڭ تارىخىغا ئائىت ئەلى تارسلانخانىڭ مازارى بار. بۇ مازارغا ئەلى تارسلانخانىڭ بېشى دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى ھارپىرقىچە ئەلى تارسلانخانغا خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار ھەر يىلى كۆزدە «ئوردام»غا بېرىپ شېھادەت قىلىشىدۇ. «ئوردام»غا كېلىدىغان ئۇيغۇرلار كۈنى يىللىرى بەرىبەچچە يۈز مىڭغا يېتىدۇ. قەشقەر تار بوغۇزىدىكى سېيت ئەلى تارسلانخان مازىرىنى بولسا، ئەتراپ شەھەر - يېزىلار-دىكى ئۇيغۇرلار خالىغاندا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ.

ئەلى تارسلانخان ۋاپاتىدىن كېيىن، قاراخانىلارغا ئۇ-لۇق ئوغلى ئەھمەت تۇغانخان ھۆكۈمران بولىدۇ. ئەھمەت تۇغانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى تو-لۇق مۇسۇلمان قىلىش قاراپىغا كېلىدۇ. ئۇ شۇ مەقسەتنى ئە-مەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىيىنىڭ 999 - يىلى بۇسۇپ قا-دىرخان باشچىلىقىدا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى خوتەنگە بولغا سالىدۇ. بۇسۇپ قادىرخان خوتەن بۇددىستلىرىنى مەغ-لۇپ قىلىدۇ ۋە ياغلاقالقالۇنى ئۆلتۈرىدۇ. خوتەن بۇددىست لىرى لولۇق مۇسۇلمان بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىيىنىڭ 1000 - يىلى يۈز بەرگەن. ئەھمەت تۇغانخان بۇسۇپ قادىر-خانىنى خوتەنگە خان قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

نېمە ئۈچۈن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇ-سۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش 25 يىل (مىلادىيىنىڭ 975 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە) داۋام قىلغان؟

بۇنىڭ ئاساسلىق ئىككى سەۋەبى بار. بۇ سەۋەبلەر-نىڭ بىرى خوتەندە بۇددىزمنىڭ ئاھايىتى چوڭقۇر يىلتىز

تارىخقا تالىنىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇددا دىنى، خوتەندە مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن تارقىلىشقا باشلىغان بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشكا ‖ نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىنىڭ ‖ ئەسىرنىڭ بېشىدا) كېلىپ چىققان دەپ قارىلىدۇ. خوتەنگە دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بۇددا راھىبى كەشمىرلىك بايروتشانا دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوتەنگە مىلادىدىن بۇرۇنقى ئەسىر بۇرۇن كەلگەن.

بايونىيە تارىخچىسى بۇشى لياۋتى «ھەربىتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە، مىلادىيىنىڭ 400 - يىللىرى خوتەنگە كېلىپ كەتكەن جۇڭگولۇق مەشھۇر بۇددىست فاشىيەنىڭ خوتەن بۇددىستلىرى توغرىسىدا قالدۇرغان خاتىرىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يۇرت — گۇللەنگەن ئاۋات يۇرت ئىكەن. خەلقلىرى ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇددادىنغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇددا بوسۇنى بويىچە ئويۇن - تاماشا قىلىدىكەن. راھىبلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتىدىكەن. ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلۇغ كۆلۈڭگۇ (大乘) تەرىپىدارلىرى ئىكەن... گۈمباتى ئىبادەتخانىسىدىكى 3000 نەپەر راھىب دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىرلا ۋاقىتتا تاماق يېيىشكە ئولتۇرىدىكەن. راھىبلار تاماقخانىغا كىرىشتە ناھايىتى ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك كىرىشىدىكەن. ھەربىر كىشى رەت تەرتىپى بويىچە كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرىدىكەن. يۇتۇن سورۇن ئون - تىنىچ جىمجىت بولۇپ قالىدىكەن...

بۇ يۇرتتا مۇشۇنداق گۈمباتى ئىبادەتخانىسىدىن ئون نۇقتى بار ئىكەن. كىچىكلىرى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ. 4 - تاي- ئىلىق 1 - كۈنىدىن باشلاپ يۇتۇن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈ-

رۈپ، تازىلاپ سۇ چاچىدىكەن. ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن. شەھەر دەرۋازىلىرىغا چىراق يېقىلغان بولۇپ، زىننەتلەنگەن ئىشلىرى پۈختا ئىشلىنىدىغان، پەردە - چىمىلدىقلار ئېسىلغان، خان ۋە ئۇنىڭ خانىشى، كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن. گۈمباتى راھىبى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۇ نەزىرىدارى بولۇپ، خانلىق ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدىكەن. شۇ راھىب ھەممىدىن ئاۋۋال بۇتنى بۇرگۈزىدىكەن (بۇت سەيلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) ... خان پاكىز تازا- لىنىپ يېيىنگى كىيىنىپ، ئالتۇن تاجنى قولىغا ئېلىپ، ئىت- رىق تۇتقان ھالدا شەھەر دەرۋازىسىدىن يالىڭاياق مې- لىپ چىقىپ، بۇتنى قارشى ئالىدىكەن ... بۇت (تۇت چاق- لىق بۇت ھارۋىسى ئۇستىدىكى بۇت — ئا) شەھەر دەرۋازى- دىن كىرگەندە، دەرۋازا بېشىدا تۇرغان خانىش ۋە كېنىزەك- لەر چاچقۇ چېچىپ، ئاجايىپ گۈزەل، ھەيۋەتلىك قىياپەتتە تۇۋەنگە چۈشۈپ ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا بۇتقا ھۆرمەت بىلە- دۇرىدىكەن ... بۇنداق بۇت سەيلىسى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باشلىنىپ 14 - كۈنى ئاياغلىشىدىكەن. بۇت سەيلىسى ئايا- غىلاشقاندىن كېيىنلا، خان ۋە خانىشلار خان سارىيىغا كىرىپ كېتىشىدىكەن.»

بۇقىرىدىكى پاكىتلار، قەدىمكى چاغدا، خوتەندە بۇ- ددىزمنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، شۇڭا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشقا ئۇنىماي ناھايىتى ئۇزۇن قارشىلىق كۆرسەتكەن.

ئۇلارنىڭ قارا خانىلارغا بويسۇنماي ئۇزۇن مۇددەت قارشىلىق كۆرسىتىلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئىدىقۇت ئۇي-

www.docin.com

مۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىنەت بۇددىستلىرىنىڭ ئۇلارغا ئۆز-
لۈكسىز ھەرگەن ياردەمىدىن ئىبارەت.

خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قاراخانىلارغا قارشى ئېلىپ
بارغان ئۇرۇشلىرىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن
تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ قوشۇنلىرى خېلى مۇھىم رول ئويناغان
بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىلار، خوتەننى تولۇق بويسۇندۇرۇشقا كىرىش-
كەن ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ
تاشلاشنى چىددىيلەشتۈردى.

ناسىر ئىلىكخان، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ۋاقىتىدىلا.
مىلادىيىنىڭ ۹۹۸ - يىلى سامانىلارغا يېقىندىن ھۇجۇم
قوزغىغاندى. شۇ چاغدا، ئوە ئىنىنى مەنسۇر ئۆزىنىڭ
خوراسانىدىكى نائىبى سۈبۈك تېكىننى ياردەمگە چاقىردى.
سۈبۈك تېكىن ئوە ئىنىنى مەنسۇرغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن
كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن بولغا چىقتى. ئۇ كىش (شەھرى
سەبز) رايونىغا يېرىپ چىدىر تىكتى ۋە ئوە ئىنىنى مەنسۇر-
نىڭ قوشۇنى بىلەن كېلىپ ئۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.
ئوە ئىنىنى مەنسۇر سۈبۈك تېكىننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى
ۋە ئۆبۈرۈق ئەۋەتىپ، سۈبۈك تېكىننى بۇخارانىڭ چاقىرتتى.
بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان سۈبۈك تېكىن ئوەلى مەھمۇت ۋە ئۆكە-
سى يۈسۈپ قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى
بۇخارانىڭ ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدۇردى. سۈبۈك تېكىننىڭ
قوشۇنلىرى بۇخارانى ئالدى. سۈبۈك تېكىننىڭ ئەلچىلىرى
ناسىر ئىلىكخان بىلەن سۆھبەت يۈرگۈزۈپ، سامانىلار تېررە-
تورىيىسىنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا بىتىمنامە تۈزۈشتى.

بىتىمنامىگە بىنائەن، سىر دەريا ۋادىسىنىڭ ھەممىسى قارا-
خانىلارغا، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار سۈبۈك تېكىنىڭ
قولىغا ئۆتتى، ناسىر ئىلىكخان سەمەرقەندكە يايىق تېكىننى
نائىب قىلىپ تەينىلىدى. ئوە ئىنىنى مەنسۇر سۈبۈك تېكىن-
نىڭ قىلمىشلىرىدىن ناھايىتى رەنجىدى. ئۇ مىلادىيىنىڭ ۹۹۷-
يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

ئوە ئىنىنى مەنسۇرنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئىسمائىل مەنسۇر
ئولتۇردى. بۇ ۲۰ ياشلىق شاھزادە ناھايىتى ئەقىللىق،
كەسكىن، ھەيرەتلىك بولسىمۇ، سامانىلارنى ئۆزۈل - كېسىل
ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى. مىلادىيىنىڭ ۹۹۹ - يىلى 2 -
ئايىنىڭ 1 - كۈنى، بايىق تېكىن ئۇيغۇلىرىنى مەنسۇرنى
تەختتىن چۈشۈردى ۋە ئۆزىنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى.
ئۇنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمالىك سامانىلار تەختكە چىقىرىلدى.

مىلادىيىنىڭ ۹۹۹ - يىلى كۈزىنىڭ باشلىرىدا پايىق
تېكىن ئۆلدى. ناسىر ئىلىكخان سامانىلارنىڭ ماۋرەئۇننەھر
رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆزۈل - كېسىل بوغۇشقا قەتئىي
بەل باغلىدى. ئۇ چاغدا سامانىلارنىڭ قاراخانىلارغا قارشىلىق
قىلىدىغان كۈچ ۋە ئىرادىسى يېتەكچىسىز يوق ئىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە خەلق يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرگە زادى كۆڭۈل
بۆلمىدى. بۇ توغرىدا، يەنى بۇخارانىڭ تەسلىم بولۇشى
ۋە ئۇنىڭغا ۹۹۹ - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ بېشىدا ناسىرخانىڭ
كەلگەن ۋاقتىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئۆشتىدە تۇرغان
بىر سودىگەرنىڭ ناھايىتى قىزىق بىر ھېكايىسى بار. بۇ ھې-
كايىنى XI ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان تارىخچى
ھىلال ئاس سابى يېزىپ قالدۇرغان. «ناسىر بۇخارانى كەلگەن

www.docin.com

چاغدا، سامانىلار سۇلالىسىنىڭ قالغان ئەزالىرى ئۆز ئەسلىرىنى ئەجدادلىرىنىڭ ياردىمى ئۈچۈن خەلقتە مۇراجىئەت قىلىشنى تاپشۇرغان. ئەسلىدە ئەجدادلار ھەقىقەتەن ئۇ مەيىتنى ـ جامائەلەرنىڭ مۇئىيىنىگە چىقىشىپ، پايتەخت ئاھالىسىگە، سامانىلار ھاكىمىيىتىنى ھىمايە قىلىشقا چاقىرىپ مۇراجىئەت قىلىشقان. خەلق بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ قانۇنشۇناسلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگەن. قانۇنشۇناسلار نۇندىڭ جاۋاب بەرگەنلىكى: «ئەگەر خانىلار (قاراخانىلارنى دېمەكچى ـ ئا) سامانىلار بىلەن دىن ئۈچۈن ئېلىشىدىغان بولسا، ئۇنداق ئەھۋالدا ئۆلارغا قارشى جەڭ قىلىش مەجبۇرىي ئىدى. ئەمما كۆرەش بۇ دۇنيانىڭ بەختى ـ سائادىتى ئۈچۈن بولىدىكەن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە زىيان يەتكۈزۈشلىرىنىڭ ۋە ئۆزلىرىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشلىرىنىڭ لازىمى يوق....» ②

بۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، خەلقنىڭ سامانىلارغا بولغان ياردەم بەرمىگەنلىكى ئاھايىتى ئېنىق.

ناسىر ئىلىكخان بۇخارالىقلارغا يېقىنلاپ كەلگەندە مۇنداق دەپ جاكارلىغان: «مەن بۇخارالىقلارنىڭ دوستى ۋە ھىمايىچىسى سۈپىتىدە كەلدىم». ناسىرنىڭ سۆزىدىن ئەسىرلەنگەن سامانىلارنىڭ ھەربىي بولىباشچىلىرى ـ بەگ تۇسۇن بىلەن ئىنال تېكىن ناسىرنىڭ بارگاھىغا بارغان ۋە ناسىر تەرىپىدىن ئۇتقۇن قىلىنغان. ناسىر باشچىلىقىدىكى قاراخانىي قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 23 ـ كۈنىدە قىلىچە قارشىلىققا يولۇقماي بۇخارالىقلارغا كىرگەن. شۇ كۈنى، ناسىر سامانىلارنىڭ دۆلەت ھەربىسىنى ئۇتكۈرۈۋالغان ۋە سامانىلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئابدۇلمالىكنى ھەم پادىشاھ ئەۋلادـ

لىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۇتقۇن قىلىپ ئۆزىگەتتىگە ماڭدۇرغان. ناسىر بۇخارالىقلارغا چاغرى تېكىنى ۋالىي قىلىپ قويغاندىن كېيىن، ئۆزىگەتتىكە قايتىپ كەتكەن.

ئۇنداق قىلىپ، 130 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانىلار پادىشاھلىقى مىلادى 1000 ـ يىلىنىڭ مارتىدا قاراخانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

ئۇنداق بولسۇ، سامانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن ئىبراھىم ئىسمائىل (ئابدۇلمالىكنىڭ ئوغلى) سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىلار بىلەن يەنە بىر كۈرەش ئېلىپ بارىدى. ئۇ مۇتتاسىر (غالىب دېگەن مەنىدە) نامىنى ئالدى.

مۇتتاسىر مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن ئۇتقۇن قىلىنىپ ئۆزىگەتتىگە ئەۋمەتىلگەندى.

مۇتتاسىر يەنە بىر يىل (مىلادىنىڭ 100 ـ يىلىدىن 1005 ـ يىلىغىچە) سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىلار بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغان بولسۇ، ئاخىردا مەغلۇپ بولىدى. مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قاراخانىي قوشۇنلىرى بۇخارا ئەترابىدا مۇتتاسىرنى قورشىۋالدى. مۇتتاسىر بىرنەچچە كىشىنى باشلاپ مۇھاسىرىدىن چىقىپ خوراسانغا قاچتى. ئۇنىڭ ئۆكسى ۋە تۇققانلىرى ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆز كەنتىگە ئەۋەتىلدى. مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، مۇتتاسىر مەرۋى شاھ جاھان ئەترابىدا پەيدا بولۇپ، بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ خانىي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى ئۆكتەبىردە سامانـ

لار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ۋە مۇتتاسىرلىق قارشىلىق كۆرسەتكەن ھەربىيلىرىنى تارمار قىلغان بولسىمۇ، سامانىلارنىڭ خوراسان رايونىنى بىۋاسىتە ئىدى. خوراسان نى ھىلادىيىنىڭ 999 - يىلىغا سەھىۋەت قەزنەۋى بىۋاسىتە ھالىدى. مانا شۇ خوراسان رايونى كېيىن قاراخانىلار بىلەن قەزنەۋىلەر تارىخىدا بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

ئىزاھلار:

① يۇقىرى لىياۋنى، ۋەقەيىنى يوقىرىدىكى ھەمبۇچە 218 - 219 - يىللار.

② «ئۇزبېكىستان ئى ئى ر تارىخىنى ئ - تۇم ئۇزبېكچە 271 - بەت.

يىلنامە

تاھىرىلەر

(821 — 873)

1. تاھىر ئىبنى ھۈسەين	(821 — 822)
2. تەلھە ئىبنى تاھىر	(822 — 828)
3. ئابدۇللا ئىبنى تاھىر	(830 — 844)
4. تاھىر ئىبنى ئابدۇللا	(844 — 862)
5. مۇھەممەت ئىبنى تاھىر	(862 — 873)

سامانىلار

(870 — 1000)

1. ئەھمەد	(? — 865)
2. نەسىر ئىبنى ئەھمەد	(865 — 893)
3. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد	(874 — 907)
4. ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل	(907 — 914)
5. نەسىر (II) ئىبنى ئەھمەد	(914 — 943)
(بۇ سەككىز يېشىدا تەختكە چىققان)	
6. نوھ (I) ئىبنى نەسىر	(943 — 954)
7. ئابدۇلمالىك I	(954 — 961)
8. نەسىر III	(961 — 961)
(بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغان)	
9. مەنسۇر (I) ئىبنى نوھ	(961 — 976)
10. نوھ (II) ئىبنى مەنسۇر	(976 — 997)
11. مەنسۇر (II) ئىبنى نوھ	(997 — 999)
12. ئابدۇلمالىك II	(999 — 999)

www.docin.com

ئون ئىككىنچى باب غەزنەۋىلەر ۋە قاراخانىلار

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى

مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى، سامانىلار پادىشاھلىقى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

قاراخانىلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى تەشكىل تاپقان بولسا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى لىرى تەشكىل تېپىشقا باشلىغانىدى.

سامانىلار پادىشاھى ئابدۇلمالىك I (مىلادىنىڭ 954ـ يىلىدىن 961 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 955ـ يىلى ئالپ تېكىننى شەرقىي خوراسانغا (ھىراتقا) ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. 961 ـ يىلى ئۇنى پايتەخت خوراسانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئالپ تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلارنىڭ قىنىق قەبىلىسىدىن) ھاياتىنى سامانىلار ئورـ دىسىدا ياشاۋاتقان باشلىغان. ئۇ ناھايىتى قابىلىيەتلىك بولۇپ، سامانىلار ئوردىسىدا بولغان جەدىيى كېڭەشلەردە ۋە

ئۇرۇشلاردا كۆزگە چېلىقىپ تونۇلغان.

ئالپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 ـ يىلى پايتەخت خوراسانغا ماش ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، سامانىلار پادىشاھـ لىقىغا بويسۇنماي قويدى. ئالپ تېكىننىڭ پايتەخت خوراسانغا ئۆزى يەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىشىغا سامانىلار يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

سامانىلار نوھ ئىبنى ناسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغىنىدىن باشلاپ چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەنىدى. تەخت تالىشىش يۈزىسىدىن باشلانغان ئىچكى دا- ۋام قىلىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغانىدى. سامانىلارنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىدىن پايدىلانغان ئالپ تې- كىن مىلادىنىڭ 961 ـ يىلى مۇستەقىللىق جاكارلىدى. مانا بۇ ھەرىكەت غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشىغا تەكەلدى.

مىلادىنىڭ 963 ـ يىلى ئالپ تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەـ دىن كېيىن، ئىبراھىم (963 ـ 968)، بىلگە تېكىن(966 ـ 972)، پىرى تېكىن (972 ـ 977) قاتارلىق كىشىلەر غەزنەۋىلەرگە باشچىلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 977 ـ يىلى سۆبۈكى تېكىن غەزنەۋىلەر تەختـ گە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 961 ـ يىلىدىن 1187 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۆچمىشكە باشلىدى. سۆبۈكى تېكىن (ئەسلى كېلىپ چىقىشى قارلۇق قە- بىلىسىدىن) ئالپ تېكىننىڭ كۈيئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 977ـ يىلى ئالپ تېكىننىڭ ۋارىسلىرىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالـ دى. سۆبۈكى تېكىن كابۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى

www.docin.com

تۆز دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. ئۇ ھۆكۈمران بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 977 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە) ھەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە پىشاۋۇرغىچە (ھازىرقى پاكىستان تېررىتورىيىسىدە)، غەربتە خۇراسانغىچە سوزۇلغان.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ھۇجۇم قىلغاندا، سۇبۇكتېكىن قاراخانىلارغا ياردەم بېرىپ، بۇخارانى ئېلىشنا كۈچ چىقارغان. ھارۇن بوغراخان سۇبۇكتېكىنىنى ھەزنە شەھىرىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇ بۇندىغا بىسەنت قىلماي بۇرۇنقىدەكلا مۇستەقىللىق ھالىتىنى ساقلاپ، قاراخانىلارغا بويسۇنمىدى.

مىلادىنىڭ 997 - يىلى سۇبۇكتېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى 27 ياشلىق ئوغلى مەھمۇت (مىلادىنىڭ 970 - يىلى تۇغۇلغان)ھەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 963 - يىلى ئالپ تېكىن ئاساسىنى سالغان دۆلەت ئۇيغۇر سۇلتانلىقىنى ھەزنە شەھىرىنىڭ شامى يىلەن ھەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دەپ ئاتالدى.

مەھمۇت ھەزنەۋى سۇلتانى بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە) ھەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ، شەرقىي ھىندىستانغا يېتىپ بارغان (بەش دەريا) ۋادىسىغىچە، غەربىي ئىرانغا ئوتتۇرا قىسىمى يىلەن خارەزمگىچە سوزۇلدى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى 10 - ئايدا ناسىر ئىلىكخان بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 11 - ئايدا مەھمۇت ھەزنەۋى سۇلتانى ئۇنۇۋانىنى ئالدى. باغداد خەلىپىسى

قادىر (991 — 1031) سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋىگە ئۇنۋان ۋە تاج يوللاپ، ئۇنى «دۆلەتنىڭ ئولۇق قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتىدى. خەلىپە قادىرنىڭ سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋىگە بۇنداق ئاتاقنى بېرىشى سۇلتانىنىڭ ئابرويىنى ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىگە كۆتۈردى.

سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋى ئۇزۇنىڭ شەرقىدىكى قوشنىسى ھىندىستانىنىڭ باي ۋە مەدەنىي ئوبلاستلىرىنى ئۆز دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىشنى ئۇزۇنغە ئاساسىي مەقسەت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، پەنجاب، كەشمىر ۋە ھىندىستانىنىڭ باشقا ئوبلاستلىرىغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلدى. بۇنداق يۈرۈشلەر ھىندىستاندىكى بۇددىستلارغا قارشى «غازاۋات» (ئۇرۇش) قىلىش شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، ئالدى ئاساسى ئىككى ئىشنى ئورۇندىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ بىرى — كۈچلۈك ۋە ياخشى قورالانغان قوشۇن تەشكىل قىلىش، يەنە بىرى — ئارقا سەپنى خەۋپسىزلەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچلۈك قوشنىسى بولغان قاراخانىلار بىلەن ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋى مىلادىنىڭ 1000 - يىلى ئەن بۇسىيت زاھىر بىننى مۇھەممەت ياشچىلىقىدا، ناسىر ئىلىكخان ھۆزۈرىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئۇزۇكەنتكە كەلگەن ھەزنەۋى ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن ناھايىتى ياخشى

www.docin.com

كۆتۈۋېلىندى. غەزنەۋى ئەلچىلىرى يىلەن قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئارسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە، ئامۇدەريا ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار يىلەن غەزنەۋىلەر) نىڭ چېگرىسى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناسىر ئىلىكخانىنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

سۇلتان مەھمۇت ئەڭ مۇھىم ئىككىنچى (قوشۇن تەشكىل قىلىش ۋە قاراخانىلار يىلەن ئىناق ئۆتۈش)نى ئورۇندىپ بولغاندىن كېيىن، قوشنىلىرىغا يۈرۈش باشلىدى. سۇلتان مەھمۇت مىلادىنىڭ 1000 - يىلى يېشاۋۇرغا يېتىپ كېردى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھىندىستاندىكى ھىندۇ بۇددىستلىرىنىڭ بىر قىسىم مۇسۇلمان قىلىشىدا مۇھىم رول ئويناندى. سۇلتان مەھمۇت 1001 - يىلى 300 ئۇرۇش يىلى يىلەن تەمىنلەنگەن 42 مىڭ كىشىلىك ھىندى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پەنجاب ۋالىسىنى بېسىۋالدى، قولغا چۈشۈرگەن نۇرغۇن غەنىيمەتلەرنى غەزنىگە يولغا سالدى. ئۇ 1002 - يىلى سېيستاننى بېسىۋالدى.

مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان 10 - قېتىملىق يۈرۈشىدە، گىنانگ ۋادىسىنى بېسىۋالدى. 13 - قېتىملىق يۈرۈشىدە 150 مىڭ كىشىلىك ھىندۇ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرى ئىچىدە 16 - قېتىملىقى ئاساسىي مەشھۇر يۈرۈش ئىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، گوجارات (جەنۇبىي ھىندىستان) رايونىغا بېسىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ، 1025 - يىلىغا كەلگەندە،

ھەر غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دۇنياسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە. ئاساسىي نۇرغۇن بايلىقلار قولغا چۈشۈرۈلدى. غەزنەۋىلەر بېسىۋالغان ھىندۇ شەھەرلىرىدىكى بۇتخانىلاردىن ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان بۇتلار ۋە قاچا - قۇچىلارنى، شۇنىڭدەك ھىندۇ كەزلىمىلىرى، قورالىلار، يىلىلار، چارۋا مالىلار ۋە باشقا قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى غەزنىگە ئەكەتتى. يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئۆزۈندىن - ئۆزۈنغا سوزۇلغان كارۋانلىرى ھىندىستاندىن غەزنىگە ھېساپسىز بايلىقلارنى ئەكىلەتتى. مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە، ھىندىستاندىن 20 مىليون دەرھەم (كۈمۈش پۇل)، ئەڭ چىرايلىق ھىندى قىزلىرىدىن 57 مىڭنى ۋە 350 يىلنى ئەكەتكەنىدى. ئۇ، ھىندى قىزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراساندىكى تۈركىي خەلقلەرگە چۆرە سۈپىتىدە ئىستام قىلغان بولسا كېرەك. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە ئابىدى ئۇرۇشلىرىدىن يۈرۈشلەر غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ خەزىنىسىنى بېيىتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەزنەۋىلەر قوشۇنىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنى ئاشۇرۇشقىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

سۇلتان مەھمۇتنىڭ مىلادىنىڭ 1015 - يىلى خارەزىم شاھى مۇمنىگە يازغان خېتىگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قوشۇنى 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە جەڭچىدىن، 500 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقانىكەن. مەھمۇت غەزنەۋى غەزنىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارنى ئىشلەپ چىقىرىش (يېزا ئىگىلىك ۋە ھۈنەرۋەنچىلىك)نى تەرەققىي

www.docin.com

قىلدۇرۇشقا سەرپ قىلماي، ئاخىرىپ قۇرۇلۇشلار، ئوردىلار، سارايلار، مەسجىتلەر، مەدرىسىلەرنى قۇرۇشقاسەرپ قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى توغرىسىدا، «رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى گىببون مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، ئەينا ئۇنۇلۇپ 1000 يىلدىن كېيىن، ئىرانىنىڭ شەرقىدىكى ئۇلكىلەرگە ھۆكۈمران بولغان... بۇ مۇسۇلمان قەھرىمان ئەرەبىستان ئەدەبىياتىدىن تارتىپ قانتىق سۆيۈق يەسىللەردىن، ئاسىيا يىلەن بوي تالىشىپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ بېيىلىپ ئاقىدىغان چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلاردىن، دۇشمەنلىرى ئان - سانا قىسىز قوشۇنلىرى ۋە قىزىرقۇنچلۇق يىللىرىدىن قىلچە قورقمان ئەمەس.»①

يۇقىرىدىكى باھا سۇلتان مەھمۇتنىڭ ناھايىتى يۇرەكلىك، باتۇر ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىمۇ قايىل بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىنتىقاندا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەھشەتلىك ۋە ئۇلۇغ ئىستىلاچى بولغان.

مۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ دەۋرىدە ئىران ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشنىغانلىقى، ئۇ، ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئېتىبار بەرگەن. ئىران ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ ئۇلۇغ دەۋرىنى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى باشلىغانىدى. «شاھنامە» داستانى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئىران شېئىر-

يىتى غەزنەۋىلەر دەۋرىدە گۈللىنىپ، سالىجۇقلار دەۋرىدە تېخىمۇ يۇكسەلدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر تارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئانچە ئۇزۇنغا بارمايلا يۇزۇلدى. بۇنىڭغا قاراخانىلارنىڭ زېمىن تەلىپى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. ئەسلىدە ئافغانستان بىلەن خۇراسان سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىدى. قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، سامانىلارنىڭ بۇنۇن تېررىتورىيىسىگە ئۇزىمىز ئىگە بولىمىز، دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، ئافغانستان بىلەن خۇراسانغا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئارىلىشىۋېلىشى تېخىتىدىن زادى ياقمىغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەت تۇغانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە) قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئىككى قېتىم، قاراخانىلار بىلەن قىتانلار ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى.

ئافغانستان بىلەن خۇراسانغا بېسىۋېلىش تېخىتىدىن يانمىغان قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 - يىلى غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى

www.docin.com

ھندىستانغا يۈرۈشكە كەتكەندى. شۇ يۈرۈشتىن پايدىلا-
ىان قاراخانىلار دۆلىتى غەربىي ئىلىكخانى ناسىرخان سۇبۈشى
تېكىن ياشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى خۇراسانغا، چاغ-
رى تېكىن ياشچىلىقىدىكى يىر قىسىم قوشۇننى ئافغانىستانغا
ماڭدۇردى. سۇبۈشى تېكىن ياشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇن-
لىرى خۇراسانىنىڭ نىشاپۇر، تۇس (ھازىرقى مەشھەت)
قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى، خۇراسان
ئاقسۆڭەكلىرى قاراخانى قوشۇنلىرىنى ياخشى قار-
شى ئالدى. تۇستانا ناسىر ئىلىكخانىنىڭ نامى قۇتبىدا
ئوقۇلدى. چاغرى تېكىن ياشچىلىقىدىكى قاراخانى قو-
شۇنلىرى بەلخنى ئىشغال قىلىپ قاتتىق قار-
شىلىققا ئۇچرىدى.

قاراخانىلارنىڭ خۇراسان ۋە ئافغانىستانغا بېسىپ
كىرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان مەھمۇت غەزنەۋى ھندىستان-
دىن (ئۇ مولتاندا ئىدى) ھەرىگە چاپسان قايتىپ كېلىپ،
قاراخانىلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇت
غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرى چاغرى تېكىنىڭ تىرمىزغا چېكىنىدۇر-
گەن بولسا، سۇبۈشى تېكىنىڭ ئامۇدىن ئۆتۈپ ماۋرەئۇننەھر-
ىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.

ناسىر ئىلىكخانىنىڭ 1006 - يىلى غەزنەۋىلەرگە قارشى
يۈرۈشى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ يەنە مىلادىنىڭ 1007 -
يىلى غەزنەۋىلەرگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا تەييار-
لاندى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشكە خوتەن خانى يۈسۈف
قادىرخاننى باردەمگە چاقىردى. مىلادىنىڭ 1007 - يىلىنىڭ
ئاخىرىدا، ناسىر ئىلىكخان 50 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب

تاپقان قاراخانى قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ ئامۇ دەر-
يادىن ئۆتتى. بەلىخ ئىشغال قىلىندى. يۈنداق چىددىي ئەھ-
ۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئاساسىيىتى
نۇرغۇن قوشۇننى ۋە 500 ئۇرۇش پىلىنى سەپەرۋەر قىلىپ
غەزنىدىن يولغا چىقتى. مىلادىنىڭ 1008 - يىلى 1 -
ئايىنىڭ 4 - كۈنى قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋى قوشۇنلىرى
بەلختىن 12 كىلومېتر يىراقلىقتىكى «كەتەر» دېگەن ساي-
بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. «كەتەر» سېپىدا بولغان
ئۇرۇشتا، قاراخانىلار مەغلۇپ بولدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئۇرۇش
پىللىرى خېلى مۇھىم رول ئويناغان بولسا كېرەك، ئۇرۇش
جىددىيلەشكەندە، قاراخانىلارنىڭ ئارقا سېپىدە ئېھتىياتتا
تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئىھمەت تۇغانخان
قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇش مەيدانىدىن قاچتى. ۋەقە
يۈز بەرگەندىن كېيىن، قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى
مۇقەررەر بولدى.

ناسىر ئىلىكخان مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قاراخانى
قوشۇنلىرىنى بەلخقە چېكىندۈرۈپ كەتتى. ناسىر ئىلىكخان
قاراخانى قوشۇنلىرىنى بەلختە توپلاپ ۋە ئۇلارنى ئىنتىزام
بىلەن ئامۇدەريادىن ئۆتكۈزۈپ ماۋرەئۇننەھرىگە ئېلىپ كە-
تتى. تېمە ئۇچۇن، ھېلىگەر سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى چېكىنگەن
قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماي، «كەتەر»
سېپىدىكى ئۇرۇش مەيدانىدا جىم تۇردى؟

بەزى تارىخچىلارنىڭ پېزىشىچە، ئۇ قىتىمقى ئۇرۇشتا
قارا خانىلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا تۇغانخانىڭ قېچىشىمۇ
ۋەب بولغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۇغانخان بىلەن

سۇلتان مەھمۇت ئارىسىدا مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈش بولغانلىكتىن، ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىكى قاغان — ئەھمەت توغانخانغا، ناسىر ئىلىكخانغا، يۈسۈپ قادىرخانغا ئايرىم — ئايرىم ھالدا ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ خادىرخانلىق ھۆرۈرىغا بارغان مەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈمىدسىز ھالدا قايتىپ كېلىشتى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشقانىدى. لېكىن ئەھمەت توغانخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، مەزنەۋىلەرنى بىلەن كېلىشىم تۈزدى.

بۇ ۋەقەدىن مەزىپلەنگەن ناسىر ئىلىكخان ئۇزۇنىڭ ئاكىسى ئەھمەت توغانخانلىق ئەدىنىنى بېرىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1009 — يىلى 12 — ئايدا (بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 1012 — يىلى 12 — ئاي دەپ بېرىشىدۇ — ئا) ئۇز كەنت شەھرىنى بولغا چىقىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭىدى. ناسىر ئىلىكخان ئالاساغۇنغا يېقىنلاشقاندا، قاتتىق قار يېغىپ كېتىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالمای قايتىپ كەتتى. ئۇ يىلى سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋىنىڭ ياراشتۇرۇشى ئارقىلىق قاغان ئەھمەت توغانخان بىلەن ناسىر ئىلىكخان يارىشىپ قالدى، ئەسلىدە، قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت توغانخان ئۆكسى ناسىر ئىلىكخانىنىڭ مەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلىشىنى قوللىماندى. ئەھمەت توغانخان بىلەن خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا يۈز بەرگەن زىددىيەتمۇ ئۇ سەۋەبتىن بولغان. يۈسۈپ

قادىرخان مىلادىنىڭ 1012 — يىلى، مەرىپى ئىلىكخانى ناسىر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بارىكەنت ۋە قەشقەرنى بېسىۋېلىپ قاغان ئەھمەت توغانخاننى بىلالاساغۇنغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغان.[18] يۇنداق ئەھۋال 1015 — يىلىدىن كېيىن ئۆز ھالىغا كەلگەن.

مىلادىنىڭ 1012 — يىلى، قاراخانىلارنىڭ مەرىپى ئىلىكخانلىق ۋەزىپىسىگە ئەھمەت توغانخاننىڭ ئۆكسىمەنسۇر تەيىنلەندى.

مىلادىنىڭ 1017 — يىلى قاغان ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن قالدى. بۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان شەرقىي قىتان خانلىقى (مىلادىنىڭ 916 — يىلىدىن 1124 — يىلىغىچە مۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى يىلوئۆشۇ (مىلادىنىڭ 983 — يىلىدىن 1031 — يىلىغىچە خان بولغان) 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قىتان قوشۇنلىرىنى قاراخانىلارغا قارشى بولغا سالدى، بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا 100 مىڭ ئۇيغۇر قىتان (بۇلار تارىختا قاراختايلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ بېرىلغان. ئىھتىمال قىتانلاردىن 100 مىڭ ئۇيغۇرنى مەربىگە كۈچۈپ ئالغاچ ئارقىلىق ئىلىگە بېسىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاندا، 100 مىڭ ئۇيغۇر قىتانىدىن 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (ھەربىر ئۇيغۇرتىن بىردىن جەڭچى چىققان بولسا) تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك. مانا شۇ قىتانلار، قاراخانىلارنىڭ شەرق شىمالىدىكى تېرىتورىيىسى ھىسابلانغان ئالتاي، ئىلى ئەتراپلىرىنى بېسىۋېلىپ، يالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. مانا شۇ چاغدا، قارا خانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەت توغانخان (ئۇ مىلادىنىڭ 1015 — يىلى يالاسا-

غۇندىن قەشقەرگە قايتقانىدى) قىتانلارغا قارشى ئەۋەتىلگەن قاراخانىي قوشۇنلىرىنىڭ مەلۇم بولغان خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قىلىچ چۆچۈمەي قەشقەردىن يولغا چىقىپ بالاساغۇنغا كېلىدۇ. ئاندىن بالاساغۇندىن شىمالغا يۈرۈپ، بالاساغۇنىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يېراق جايدا قىتانلارنى تارمار قىلىدۇ. ئەھمەت توغانخان ئارقىغا قاراپ قاچقان قىتانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئىۋلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە 10 مىڭنى ئەسىر ئالىدۇ. يۇنىڭدىن باشقا ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال ۋە باشقا لەرسىلەر غەنىيمەت ئېلىشىدۇ. ئەھمەت توغانخانىڭ يۇرۇشى ئۇچ ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلغان. ئۇ قىتانلارنى ئىلى ۋە ئالماليدىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۆز ئېلىگە قوغلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن باشلاپ قىتانلار قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىغان.

مىلادىنىڭ 1011 - يىلى قىتانلارنى تارمار قىلغان ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىلارغا ئۇنىڭ ئۆكسى ھەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر (مەنسۇر مىلادىنىڭ 1012-يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ھەربىي ئىلىكخان بولغان) ئارسلان قاغان بولدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئۆكسى مۇھەممەتنى ھەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەنسۇر ئارسلانخانىڭ قاغان بولغانلىقىغا ئارازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان ئاكىسى ھەسەنىڭ ئوغلى ئەلىتەكىنى يېنىغا تارتىپ سۇلتان مەھمۇت بىلەن ئىنتىپاق تۈزۈپ مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئۇرۇشماقچى بولىدۇ. سۇلتان مەھمۇت مىلادىنىڭ 1019 - يىلى يۈسۈپ قادىرخانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرىگە كېلىدۇ. لېكىن ھېلىغىچە ئۇ

ئىقلالىسىغان سوغلىق بىر سەۋەبكە كۆرە، سۇلتان ئۇشتۇمتۇتلا ماۋەرائۇننەھرىدىن چېكىنىپ خۇراسانغا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان مەنسۇر ئارسلانخانغا بويسۇندى. يۈسۈپ قادىرخان ھېلىگەر، ناھايىتى ئۇستاد دىپلومات سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ۋاياسىزلىقىدىن ناھايىتى قاتتىق ئاغرىنغانىدى. شۇڭلاشقا، يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ئۈچ ئېلىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1019 - يىلى خۇراسانغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بەلىخ ئەترابىدا بولغان چەكلىمە، يۈسۈپ قادىرخان قوماندانلىقىدىكى قاراخانىي قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. پەرىشان ھالدا ئارقىغا چېكىنگەن قاراخانىي قوشۇنلىرى سىر دەريادىن ئۆتەلمىگەن چاغدا، چۆچۈپ كەتكەنلىكىدىن، مۇنلەق كۆپچىلىكى دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قارا خانىلار ئوستىدىن قازانغان غەلىبىسىگە ھېداشلىق بىلدۈرگەن خارەزمىي ھۆكۈمدارى ئالتۇن تاش سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە تەبرىكنامە يوللىدى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1019 - يىلى خۇراسانغا قىلغان يۈرۈشىدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، روھىي چۈشكەن، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى چىققانلىقىغا پۇشايمان قىلغان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ مىلادىنىڭ 1019 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە، قارا خانىلارنىڭ پولاتلىق ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمىدى.

www.docin.com

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ خارەزىمگە بولغان مۇناسىۋىتى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم شاھلىقى ئامۇ دەريانىڭ غەربىي تەرىپى (ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزى ئارىسى) دىكى ئاھايىتى مۇنبەت ۋە ھوسۇلدار تېررىتورىيىگە جايلاشقان. مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن، خارەزمدە دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىكسودا ـ سېتىق تەرەققىي تاپقانىدى.

قەدىمكى چاغلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراق ھاياتنا ياشىغان خەلقلەر ئادەتتە ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: خارەزملىكلەر، سوغدىلار، باكتىرىيىلىكلەر دېگەندەك. خارەزم دېگەن نام ئەك ئاۋۋال، مىلادىدىن 520 يىل بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى دارا I نىڭ مەسلىنىڭ يۈرۈشلىرى توغرىسىدا يۇنانلار قېيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان زەپىەر نامىدا تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، خارەزمنىڭ ئاھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. خارەزم ـ ئۇياشلىق يەر دېگەن بولىدۇ.

مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى

دارا III نى ئارمىار كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭنى يوقۇتقاندىن تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 328 يىل بۇرۇن خارەزم شاھى پاراسمان ئىسكەندەرگە ئالىجەنەپ، دوستلۇق، ئىتتىپاقلىقنا ئۆزىنى بېلەۋېتىدۇ ۋە ئۇ كەندەر غەربكە ـ قارا دېڭىز بويلىرىغا يۈرۈش قىلىدىغان بولسا، ئۆزىگە يارەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئىسكەندەر، خارەزم شاھى پاراسماننىڭ ئەجىلىرىگە ئاھايىتى ئۇزۇن قىسمەت ئاھا سۈپەتلارنى بېرىپ، رەھمەت ئېيتىدۇ. ئۇزۇن ئىلگ ھىندىستانغا يۈرۈشكە ماڭىدىغانلىقنى ئېيتىدۇ.

خارەزم VI ئەسىردىن باشلاپ ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ بىر تەركىبي قىسمىغا ئايلىنىدۇ. بەقەت مىلادىنىڭ 713 ـ يىلى قوتەيبە ئىبنى مۇسلىم خارەزمنى بىسىۋالغاندىن تارتىپ مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىغىچە ئەرەبلەرنىڭ خۇراسان ۋە ماۋەرەئۇننەھرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاتىلىرىغا بويسۇنىدۇ. خارەزم مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىدىن 870 ـ يىلىغىچە تاھىرلەرگە، 870 ـ يىلىدىن 1000 ـ يىلىغىچە سامانىلارغا قارايدۇ. خارەزم سامانىلار دەۋرىدە بېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىغان.

خارەزم، قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن بىر مۇددەت قاراخانىلارغا قارىغانمۇ ياكى قارىمىغانمۇ، بۇ مەسىلە ھىلىغىچە ئېنىق ئەمەس. شۇنىسى ئاھايىتى ئېنىقكى، قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 ـ يىلى ۋە 1008 ـ يىلى خۇراسانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خارەزم غەزنەۋىلەرگە يېقىنلاشقا باشلىغان.

www.docin.com

خارەزىم، مىلادىنىڭ 996 - يىلى، ساماندىلار ئاغدۇرۇپ ئۆپ كېتىۋاتقان چاغدا بىرلىككە كەلگەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن، خارەزىم شاالىي ۋە جەنۇبىي خارەزمدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۆرگەنج - شاالىي خارەزمدىك، قەياتتا - جەنۇبىي خارەزمنىڭ پايتەختى ئىدى. مىلادىنىڭ 996 - يىلى شاالىي خارەزمنىڭ خانى مۇمىن ئىبنى مۇھەممەت ئىككى خارەزمنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ خارەزىم شاھ ئۇنۋانىنى ئالدى ۋە ئۆرگەنجنى مەملىكەتنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى.

مەھمۇت مەرنەۋى باي ۋە مەدەنىيەتلىك بولغان خارەزىم شاھلىقىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشقا ناھايىتى قىزىققانىدى. سۇلتان مەھمۇت باشتا ئۆز سىخىللىرىنى مۇمىن ئىبنى مۇھەممەت (مىلادىنىڭ 995 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) ئە ئىلتىق قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ماڭا ئۇنداق ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق خارەزىم شاھلىقىنى بويسۇندۇرۇشنى ئويلىغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۈچۈغۇللىرى بولسا خارەزىم شاھلىق مۇستەقىللىقىنى ساقلاشقا ۋە ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى.

ئەلى ئىبنى مۇمىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇمىن ئىبنى مۇمىن تەختكە ئولتۇردى. مۇمىن ئىبنى مۇمىن (مىلادىنىڭ 999 - يىلىدىن 1017 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) خارەزىم شاھلىقىنى كۈچلۈك ۋە مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇ يىلىمىك، ئەقىل

لىق بولۇشنى قارىماي، ئاھايىتى ئېھتىياتچان ۋە ئوشاقراق ئادەم ئىدى.

ئابباسىلار خەلىپىسى قادىر(مىلادىنىڭ991-يىلىدىن1031-يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىغا ئىداۋەت سېلىشنى ئويلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1014 - يىلى بىرونى ئاتلىق ئادەمنى ئەلچى قىلىپ، باغدادتىن ئۆزگەنجىكە ئەۋەتتى. بىرونى (ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرونى ئەمەس) خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى. مۇمىن ئىبنى مۇمىنگە بەرگەن «دۆلەتنىڭ كۆزى ۋە دىندارلار جامائىسىنىڭ ئۇھرىتى» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ شاھادەتنامىسىنى ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى ئەكەلدىم قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى مۇمىن ئىبنى مۇمىنگە بىلدۈرگەن ئىززەت - ھۆرمىتىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەردار بولدى. سۇلتان مەھمۇت ۋەزىرى ئويۇلغا-سىم مەيمەندىنىڭ تەدبىرى بويىچە، مۇمىن ئىبنى مۇمىننى سىناپ باقماقچى بولدى. ئۇ خارەزىم شاھىنىڭ ئوردىسىدا ئۆرنەكلەن ئۆز ئەلچىسىگە مەخپىي بولىيورۇق ئەۋەتتى. مەزكۇر ئەۋەتىلگەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ مەخپىي بولىيورۇقى بويىچە، ئەپلىك بىر پۇرسەتنى تېپىپ، مۇمىن ئىبنى مۇمىنگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ ناھىنى قۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئەلچى بۇ تەكلىپنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي تەكلىپى ئىكەنلىكىنى سۆز ئەسكەرتىپ قويدى. ناھايىتى ئەقىللىق مۇمىن سورىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى دەرھال رايقىدى. ئۇ، ئەلچىنىڭ بۇ تەكلىپىگە ماۋاب بېرىشنە ئىككىلىنىپ قالدى. ئەلچى ئەلەيھۇ-

ۋەتەن قاتتىقراق قىلىپ تەكلىپنى يەنە تەكرارلىدى. ئاخىرى ئۇ ئىلغار ئەۋالدا قالغان مۇسۇلمان ئابرويلۇق كىشىلەر ۋە مەنھەۋرەپەرەس بولىشېۋىكلارنى يىغىپ مەسلىھەتلەشمەكچى بولدى. كېڭەشكە كەلگەنلەر مۇسۇلمان ھەزرەتلەر ئەلچىسىنىڭ تەكلىپىگە يان باسىدۇ، دەپ گۇمانلانغانلىقتىن، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۇنى «ئەگەر تەكلىپنى قوبۇل قىلمىساڭلار بولمايدىغان كاللاڭنى ئالمىزمىز»دەپ قورقۇتتى. مۇسۇلمان تەكلىپنى قوبۇل قىلماي دېسە، ئۇز خەلقىدىن قورقتى، قوبۇل قىلماي دېسە، سۇلتان مەھمۇتتىن قورقتى.

بېشى قېتىپ نېمە قىلىشىنى بىلمىگەن مۇسۇلمان ئاخىر قاراخانىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، سۇلتان مەھمۇتقا قارشى تۇرماقچى بولدى. مۇسۇلمانلار قاراخانىلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئۇستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىنى ئورۇندىدى. قاراخانىلار مۇسۇلمان سۇلتان مەھمۇتقا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپنى قوبۇل قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن خارەزىم شاھلىقىغا قارشى ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى ۋە قاراخانىلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ نارازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراخانىلار ھەرقەۋى ئەلچىلىرى ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇتقا يازغان مەكتۇپىدا دىپلوماتىيە ھېلىسىنى ئىشلىتىپ: ۋۇرۇر نېپەلسا. قاراخانىلارنىڭ ھەرقەۋىلەر بىلەن خارەزىم شاھى ئارىسىدا تۇغۇلغان ئاخلىشىلماسلىقنى تۈگىتىپ، ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سۇلتان مەھمۇت، قاراخانىلارنىڭ ئۇزلىرىنىڭ ھەربىي ئىتتىكچانلىقىنى مەنسۇر ئارقىلىق ھەرقەۋىلەر بىلەن خا-

ۋەزىمى شاھ ئارىسىدىكى كېلىشمەسلىككە ئارىلىشىۋاتقانلىقىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت مىلادىيىنىڭ 1015 - يىلى، ھەددىدىن ئاشقىرى قېيىن ئەھۋالدا قالغان خارەزىم شاھى مۇسۇلمانغا يازغان مەكتۇپىدا ئەھدىنامە بويىچە بۇنداق دېگەن: «ئارىمىزدا قانداق مەجبۇرىيەتلەر بولۇپ شەرتنامە ۋە ئىتتىپاق تۈزۈلگەنلىكىنى بىلمىز، خارەزىم شاھى بولغان ئۆزۈڭنىڭ ئاق يۈزگە قانچىلىك قەرزدارلىقى مەلۇم. قۇتبە تونۇرىدىكى بۇ مەسىلىدە بۇ ئىشنىڭ ئۆزۈڭنىڭ ئۈچۈن ئېمە بىلەن تۈگىشىنى بىلىپ، يۈزىڭ خاھىشىمىزغا باش ئەگدۈرگىن، ئەما ئادەملىرىڭنى سۈرگە يول قويمىدى. مەن «قوغدىغۇچىلارۇە بۇقرالار» ئىبارىسىنى ئىشلىتىۋاتقىنىم بۇق. چۈنكى ئۇلار سۈرگە - شاھقا ئۇنى قىل - بۇنى قىلما، دەپ ئېيتىشقا جۇرئەت قىلىدىكەن. ئۇلارنى قوغدىغۇچىلار ۋە پۇقرالار دېگىلى بولمايدۇ. ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىقى ۋە كۈچسىزلىكى شۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ھەقىقەتەن ھەم شۇنداق، مەن بۇنداق ئادەملەردىن ئەزەپلەندىم. بۇ يەردە، يەلخىتە ئۇزۇڭ مۇددەت بولدۇم ۋە ئۇ ئادەملىرىڭنى توغرا بولغا سېلىش ئۈچۈن، 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر، 500 پىلنى تويلاپ ھازىر قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىز ئىتتىمىز ۋە كۈچلۈكسىز بولمىش سىز ئەمرىمنى ئۈيقۇڭدىن ئويغاتماقچىسىز. بۇنداق ئەمر كارىغا كەلمەيدۇ» مەكتۇپىنىڭ داۋامىدا، مەھمۇت ھەرقەۋى خارەزىم شاھقا ئۇ ئۇقۇمنى دېگى شەرتلەردىن بىرىنى ئورۇندىسا ئۇزۇنىڭ قانائەت ھاسىل قىلىپ ھەرىگە قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

1) خارەزىم شاه مەمۇت غەزنەۋىنىڭ نامىنى تامغىدا
ۇتىسىگە قوشۇپ تۇرقۇتىدۇ.

2) ئۇنىڭغا — مەمۇتقا ئەۋلىگۇدەك سۇۋغا - سالام
ۋە پۈل ئەۋەتىدۇ. بۇ ئەرسىلەر يوشۇرۇن هالدا يەنە خارەز-
زىم شاهىغا قايتۇرۇلىدۇ. چۈنكى مەمۇت ئۇنچىلىك
بايكى، ئۇنچىلىك پۈل ۋە سۇۋغا - سالاملارنى قىلچە ئەزەر
رىگمىز ئېلىپ قويمايدۇ.

3) خارەزىم شاهى مەمۇتنىڭ ئالدىغا ئەڭ ياخشى ئەر-
مەلدارلارنى ئۇنىڭدىن شەپقەت تىلەش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ.»

مۇستەقىللىقىنى ۋە ئارىسالدىلىقنى ئاجىز خارەزىم-
شاھ مۇستەقىللىقىنىمۇ ۋە مۇستەقىل ئۆزىنىمۇ ساقلاپ قا-
لالمىدى. مۇستەقىل بولۇشقا تىرىشقان ۋە ئارىسالدىلىقتىن ئازادە بولۇ-
شىنى ئەرزىي بولىشچىلار مىلادىنىڭ 1017-يىلى ئىسيان كۆتۈردى.
ئىسيانچىلار مۇستەقىل ئۆلتۈرۈپ. ئاخىرىدا ئۇنىڭ جىيەنى ئو-
غۇلھارۇن مۇھەممەت ئىتىگە ئەلىنى ئولتۇرغۇزدى.

خارەزىمدا كۆتۈرۈلگەن ئىسيان سۇلتان مەمۇت مەز-
ھەبىگە ئاساسىتى چوڭ باھانە بولدى. ئۇ خارەزىم شاهى مۇ-
ستەقىل ئۆلتۈرگەنلەرنى جازالاپ، كۈيۈشكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ
ئىستىقام ئالسۇن» دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇرغەنج قوشۇن
بىلەن خارەزىمگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، قاراخانىلارنىڭ
مەمۇت مەزھەبىنىڭ خارەزىم شاھلىقىنى بېسىۋېلىشقا كۈزى
يەتكەن بولسىمۇ، ئەما بىرەر جىددىي تەدبىر قوللانمىدى.
سۇلتان مەمۇت 1017 - يىلى 7 - ئايدا خارەزىمنى بېسىپ
ئالدى. ئۇنىڭدىن باشلاپ خارەزىم مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ،
مەزھەبلەرنىڭ تەرىقىسى قىسى بولۇپ قالدى. سۇلتان

مەمۇت خارەزىمگە مەزھەبلەر ساراسىدا باش ھاجىپلىق
ۋەزىپىسىنى ئۈستىگەن ئالتۇن تاش ئاتلىق ئادەمنى (قارلۇق-
لاردىن) ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ۋە سۇلتان مەمۇت غەزنەۋى

مەنسۇر ئىسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا (1018 — 1024)، قارا-
خانىلارنىڭ ھاياتىدا خېلى جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇ-
قاراخانىلار تەختكە ئولتۇرۇشنىڭ ھارىسىدا (مىلادى 1017 -
يىلى) سۇلتان مەمۇت غەزنەۋى خارەزىمنى بېسىۋالدى. 1019-
يىلى قاراخانىلارنىڭ خوراسانغا قىلغان يۈرۈشى ياخشە-
لىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قاراخانىلار ئىبىر تەم-
ۋالغا دۇچ كەلگەنلىكىدىن پايدىلانغان ئېلى تېكىن (مىلادى-
نىڭ 1021 - يىلىدىن 1035 - يىلىغىچە ئىسيان كۆتۈرۈپ
تۇرغان) ئوغۇزلارنىڭ ۋ ابغۇسى ئىسرائىل يابغۇ
(مىلادىنىڭ 990 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان)
بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مەنسۇر ئىسلانخانغا قارشى ئىسيان
كۆتۈردى. ئېلى تېكىن مىلادىنىڭ 1020 - يىلى بۇخارانى
بېسىۋالدى. مەنسۇر ئىسلانخان ئېلى تېكىنگە قارشى ئۇرۇش
قان بولسىمۇ، ئوغۇزلارنىڭ باردىمىگە ئىگە بولغان ئېلى تې-
كىندىن يېڭىلىپ قالدى. شۇ چاغلاردا شىمالىي ئىلەكخان
ئوغان I ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلەكخان بولغان
ئوغانخان II ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇنداق سەۋەبلەرگە
كۆرە، مىلادىنىڭ 1024 - يىلى مەنسۇر ئىسلانخان تەختتىن

ۋاز كەپتى ۋە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوردىغا ئەھمەت تۇغانخان II ئولتۇردى. ئەھمەت تۇغانخان II ھارۇن بوغراخانىڭ نەۋرىسى (ھەسەنبەگ ئوغلى) ئىدى. ئەھمەت تۇغانخان II ئىسيانىنى بېسىقتۇرغىچە، مىلادىيىنىڭ 1025 - يىلى ئۇنىڭ ئاغىسى (ھەسەنبەگ ئوكسى) يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ يوللا خانى بولۇشقا مۇيەسسەر بولدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىيىنىڭ 1023 - يىلى قەشقەردىن بولغا چىقىپ شىمالىي ئىلىكخان تۇغانخان II نىڭ ئۈستىگە يۈرۈش باشلىدى. بالاساغۇن ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا يۈسۈپ قادىرخان مەغلۇپ بولدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تاپىقان ئىلى تېكىنى تەخمۇ روھلىنىپ، قاراخانىلارنىڭ يوللا خانى بولۇشقا ئىنتىلدى. ئۇ مىلادىيىنىڭ 1021 - يىلى ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ بۇخارانى بېسىۋالغان بولسا، مىلادىيىنىڭ 1025 - يىلى ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى يەنە ئىسيان كۆتۈردى.

ئوغۇزلار سىر دەريانىڭ ئۆڭەن ئېقىمدىكى جەنۇبىغىچە ھەرى ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ياشايتتى. ئۇيغۇر، تۇغلار جايلاردا ياشايتتى. ئوغۇزلارنىڭ ئاساسىيىتىگە ئوغۇزلارمۇ يۈنىڭ ئىلارنىڭ ياتالىيىتىگە ئوغۇزلارنىڭ مەنسۇپ بېگى سەلجۇق بەگنىڭ ئوغۇللىرى بىتەكچىلىك قىلاتتى.

شىمالىي ئىلىكخانىي تۇغانخان II نىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى ۋە ئىلى تېكىنىڭ ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشى قاراخانىلار دۆلىتىنى ئىچكى جەھەتتىن ئېغىر قورقۇنچىقا سېلىپ قويدى. ئۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى، يەنە بىر تەرەپتىن،

مەزكۇر ئوچۇقتىن ئېغىر خەۋپ ئىدى. ئوغۇزلار كۈچلىنىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ قاراخانىلار بىلەن مەزكۇر ئوخشاشلا خەۋپ سالىدىغانلىقى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۆلتان مەھمۇتنى ئېنىق مەلۇم ئىدى.

ئوغۇزلار مەدىنىكى جايلاردا ئاساسىيانىڭ شىمالىدا، كۈنۈك ئۆركەشنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئوغۇزلار جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدىن «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» قاتارلىقلاردا «ھۇلار ھەققىدە قىسسە»دە مىلادىيىنىڭ II ئەسىر ئىلگىرى، «سوي سۇلالىسى يىلنامىسى» تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە مىلادىيىنىڭ VI ئەسىردە قىلغا ئېلىنىدۇ.

ئۇرخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر - ئىككى ئەسىر بۇرۇن (VI ئەسىردە — ئا) يەنىسەي - ئۇرخۇن بېزىقىدا يېزىلغان سىر يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ تاملىرى بېزىلغان. يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ خانى ئۆزىگىن ئالپ ئورالنىڭ كېچىكىدىلا ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئون ئوغۇر، توقۇز ئوغۇزلار كۈنۈك ئۆركەش قاغانلىقىنى ئىلكىگە ئالغانىدى.

840 - يىلى، ئەرقى ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھازىرقى موڭغۇلىيەدىن ھەربىكە قاراب كۆچكەندە، ئوغۇزلارنىڭ ئاساسىي كۈچ قىسمى ھەربىكە يۈرۈپ ئارال دېڭىزى ۋە كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن.

موڭغۇلىيەدىن ھەربىكە كۆچكەن ئوغۇزلار ئىدىل، يايىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىغىچە كېلىپ ماكانلاشقان. ئوغۇزلار بىر مەزگىل (مىلادىيىنىڭ 810 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) ھازار قاغانلىقى (468 — 965)غا قارىغان.

شەرقىي تۈركلارنىڭ موڭغۇلىيەدىن ھەرىكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى خانلىرىدىن توقۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ (ئىنىسى يازلان ساياھەت خاتىرىسىدە توغانبەگنى «اوقمان بەگ» دەپ يازغان)، تارتۇغرۇل بەگ (ئىنىسى يازلان «ئىرتىمك» دەپ يازغان)، تاقاق (دوكاك) قاتارلىقلار مەلۇم.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 850 - يىللىرىدىن باشلاپ ھازارلارغا سوبۇلغانىدا، ئۇلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقىدىن چىققان تاقاق ئاتلىق خانى ھازار قاغانلىقىدا يارىغۇ بولغان، مىلادىنىڭ 903 - يىلى تاقاقبەگ ئۇلۇغروك بگەن، مىلادىنىڭ 910 - يىلى تاقاق بەگنىڭ 25 ياشلىق ئوغلى سالجۇقبەگ (ئۇ مىلادىنىڭ 885 - يىلى ئوغۇزلۇپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلى 115 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) سۇبۇتتى بولغان، سالجۇقبەگ ئاھايىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىل لىق، جۈش جۈي، مەرد بىگىت ئىدى، قوشۇنلار ئۇنى ئاھايىتى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ئەرتىسز بويسۇناتتى، خەلقمۇ ئۇنى ئاھايىتى ياخشى كۆرۈپ، قىزمىن ھۆرمەتلەيتتى، شۇ سەۋەبتىن، ئوغۇز يابغۇسى سالجۇق سۇبۇتنىڭ ئىسىم كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشكەن، سالجۇقبەگ ئۆزىگە كېلىدىغان بىر خەۋپنى سېزىپ، مىلادىنىڭ 915 - يىلى 100 ئاتلىق يىگىتنىڭ ھەمراھلىقىدا، 1500 تۆگە، 30 مىڭ قوينى ئېلىپ سىر دەريانىڭ ئايىغ ئېقىمىدىكى «جەندە» ۋايونىغا كەلگەن ۋە شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدە، مۇسۇلمان بولغان.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇمات بويىچە، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇلىرىدىن ھازار قاغانلىقىنىڭ ئورۇنلىشىشىغا ھۆكۈمرانلىق

بولغۇچىلىكى تەكىتلىنىدۇ.

سالجۇقبەگنىڭ ئىسرائىل، مىكائىل، داۋۇت، يۈسۈف، مۇسا ئاتلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. بۇ ئىسىملاردىن قارىغاندا، ئوغۇزخانلىرىيەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھازار قاغانلىرىنىڭ تەسىرىدە، شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، يەھۇدىي دىنىغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولغانىدا، سالجۇقبەگ مىلادىنىڭ 915 - يىلى ئەترايىدا يەھۇدىي دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولمىدۇ.

ئىنىسى يازلان ئۆز ساياھەتنامىسىدە، مىلادىنىڭ 922 - يىلى ئۇيغۇرلىكەن تەرەپ ئەلچىلىرىنىڭ خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ مەكتۇپلىرىنى، بۇلغار، ھازار، ئوغۇزخانلىرىغا سۇنۇپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئۈمۈنگەنلىكىنى بايان قىلغان، شۇ چاغدا، ھازار قاغانلىقىدا يابغۇ ئۇنۋانىنى تالغان ئوغۇز يابغۇسىنىڭ كىملىكى مەلۇم ئەمەس.

بىز ئوغۇزلارنىڭ سالجۇقتىن بۇرۇنقى خانلىرىدىن توقۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ، ئىرتىمىشۇلبەگ، تاقاقبەگ، لەرنى باشتا تىلغا ئالدۇق. سالجۇقبەگنىڭ بەشىنچى بوۋىسى (توقۇرمىش ئەلچىنىڭ ئانىسى) كىراكوچى ھوجا دېگەن بىر بەگنىڭ نامىنى ئىنىسى يازلان تىلغا ئالمىدى، ئەسلىنى سۆزلەشتۈرگەندە، ئۇنىڭ نامى كىراكوچى ھوجا بولماستىن، بەلكى كىرىنگىچى ئىدى، چۈنكى ئەجدادلىرىنىڭ چارۋىچىلىق ھايانىدىكى ئۆيلىرى كىگىزدىن تىكىلگەن بۆلەك ئۆيلەر بولۇپ، بۇنداق ئۆيلەرگە ياغاچتىن قىلىنغان كىرىگىلەر لازىم ئىدى، دېمەك، ئوغۇزلارنىڭ خانى كىراكوچى ھوجا، ئاھايىتى ئۆستا ياغاچچى بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر «كىرىنگىچى» دەپ ئاتىغان

مان. بۇ كىشىلەر ئۆيلەرنى قۇرۇشتا لازىم بولىدىغان كىرىش-
لەرنى ياسايتتى. ئىسلى يازلان «كىرىكچى» سۆزىنى «كىرا-
كوچى بوجاق» دەپ خاتىرىلەپ قويغان.

سالجۇقىيەگ يىلەن ئوغۇز يابغۇلىرى ئارىسىدىكى زىد-
دىيەت X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلدى. مىلادى-
يە سالى 965 ـ يىلى ھازار قاغانلىقى كېيىۋ رۇس كېنەزى سۈيا-
تۇسلاۋ (× × يىلدىن 973 ـ يىلغىچە كېنەز بولغان)نەرىپە-
دىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئوغۇزلار قاراخانىلارغا بويسۇنغا-
نىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ (X ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن
باشلاپ) ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولغان.

چۈنكى، بۇ چاغلاردا، قاراخانىلار دۆلىتى ئىسلام دىنىنى
دۆلەت دىنى (960 ـ يىلى) سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، شامانە-
رەنى تاشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 990 ـ يىلى سالجۇقبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئو-
مۇزخانلىقى (990 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-
گەن)نى تەشكىل قىلدى. تاراڭ دېگىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى
كىچىك بەنكەنت (يانگى كەنت) ئوغۇز خانلىقىنىڭ پايتەختى
ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ ئاساسىي مۇسۇلمانلىرى يېتىسە-
باھايىتى جەڭگىۋار كۈچكە ئايلانغانىدى.

سالجۇقبەگنىڭ ئىكاكىل بەگ (998 ـ يىلى تۇغلىغان)،
ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 ـ يىلىدىن 1025 ـ
يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، مۇسا ئىنانچ يابغۇ (1028 ـ يىلى-
دىن 1032 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، يۈسۈپ ئىنال بەگ
(مىلادىنىڭ 998 ـ يىلى تالەسىدىن تۇغلىغان) قاتارلىق تۆت
ئوغلى بار ئىدى.

ئوغۇز خانلىقىغا ئىسرائىل ئارسلان (990 ـ 1025)،
يۈسۈپ ئىنانچ (1025 ـ 1028)، مۇسا ئىنانچ (1028 ـ 1032)،
ئىرنائىل يابغۇ (1031 ـ 1040)لار يابغۇ بولغان.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 965 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە
گاھى قاراخانىلارغا، گاھى ھەزنەۋىلەرگە بويسۇنۇپ تۇردى،
گاھىدا قارشى چىقتى.

مانا شۇ سالجۇق ئوغۇللىرى يانجىلىقىدىكى ئوغۇزلار-
نىڭ مىلادى 1025 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ خانلىرى يىلەن
بىرلىشىپ قاراخانىلارغا قارشى چىققىنى يۈسۈپ قادىرخان
يىلەن سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋىنىڭ ئىنتىما قلىشىپ ـ الجۇق
ئوغۇللىرىغا قارشى ھەربىكەت قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى سۇلتان مەھ-
مۇت ھۇزۇرىغا ـ ھەزنىگە ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇت
قەشقەردىن ھەزنىگە كەلگەن قاراخانىلارنىڭ ئەلچىلىرىنى
ياخشى قوبۇل قىلىپ ئۇلارغا يۈسۈپ قادىرخان ـ ئۇلۇغ
مەھمۇتنىڭ ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئەۋەتكەن تەلەپلىرىنى
قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن قىلىشقا
ماقۇل بولمايدىغانلىقىنى خۇشال بولدى.

ئۇلار ئەلچىلەردىن بۇ خۇشاللىنارلىق خەۋەرنى ئاڭلىغان
يۈسۈپ قادىرخان ئۆزىگە لايىق قارىغاندا قىلىشىدىغىنى
ئۈزۈل ياش بولۇپ قەشقەردىن سەمەرقەندگە قارايدىغانلىقى-
نى ئېلىتتا. سۇلتان مەھمۇتمۇ پەرۋا قىلىشماسلىق ئۈچۈن
ئۇنىڭغا 500 يىلكۇ بارىدى) بەخشىش بولغا چىقىپ، ئاندىن
يالىماق ئەلچىلىرىنى يېنىدىكىگە چېتىلغان كىيىملەردىن سېلىپ
خان ئەيلەپ كۈزۈتكەندىن ئۈزۈپ. سەمەرقەندكە قارايدىغان.

سەلجۇقلاردىكى سىياسىي كەلگەن يۇسۇپ قادىرخان

بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ قورقماق ئىلىگە بىلەن

ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ سەلجۇقلار ئۈستىگە يۈرۈش

چىقىپ، بورئالنا رايونىغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھەر-

بىر بولىنىچىلىرىدىن بىرى بولغان بىلگە تېكىن باشچىلىقىدىكى

دىكى مەزكۇر قوشۇنى ئىلى تېكىنلىك ئارقىسىدىن قوغلاپ

كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىدى، پەقەت ئىلى تېكىنلىك

خاتۇن، بالا - چاقىلىرىنىلا ئەسىرگە ئېلىپ قالدى. سۇلتان

مەھمۇت قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ئەسىرلەرگە

ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى. كەلگۈسىدە يۈز

بېرىش ئىھتىمالى بولغان ۋەقەلەرنى ئالدىن سېزىدىغان ئەقىل-

لىق سۇلتان مەھمۇت ئىلى تېكىنگە قانتىق زەربە بېرىشنى

خالىمايتتى. ئۇ قاراخانىلار ئىچىدە يۈز بەرگەن زىددىيەت-

لەردىن پايدىلىنىشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا، سۇلتان مەھمۇت ئىلى تېكىنى ئۈزۈل - كېسىل يوق-

قۇتۇرۇشقا قارىمىدى.

ئىلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ قاتارلىق-

لار كېيىن، يۈسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت مەزكۇر-

قەدەر بېنىدا، ئاساسەن تەتىللا، كىشىلىكلاردىن چىدىمىز - بار-

گاھلارنى تىكتۇرۇپ، ئاھايىتى چىددىي مەسىلىلەر توغرىسىدا

مۇھىملىشىپ، توختاممامە تۈزۈشكە كىرىشتى. بۇ ئىككى پا-

دىشاھ مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە بىلەن ئۇچراشتى. پارس

تارىخچىسى مەيھەقى (مىلادىيە 996 - يىلى تۇغۇلۇپ 1077 -

يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، گاردىزى (XI ئەسىردە ياشىغان)-

لار «تارىخىي مەسئۇدى» ۋە «زەينۇل ئەخبار» ناملىق تارىخىي

ئەسەرلىرىدە بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا ئەپسىلىي مەلۇمات

بەرگەن.

«XI ئەسىردە ياشىغان پارس تارىخچىسى گاردىزى

ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، سەمەرقەنىدىكى

چىنبىدا بولغان بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەسىراتلىق ھېكا-

يە قىلىدۇ. ھەر ئىككى پادىشاھ سىرىنجى سۇغا سۈيىنىدە

سىرىسىرىگە ئاھايىتى قىممەت باھالىق ئىسىل تاشلارنى بىرىشىپ

سالاملىشىدۇ ۋەبىر - بىرىگە ئىلتىپات قىلىشىدۇ... ئەھۋالنى

ھېسابقا ئالغان مەھمۇت مەزكۇرى قادىرخاننى ئۆز قارارگاھى-

غا ئارتۇق دەرىجىدىكى زىيۇزىنەتلىكى، مايلىقى ۋە

ئۆز خاندانىغا مەنداۋىتلىقى بىلەن ھەيران قالدۇرغا-

چى بولىدۇ. ئۇ قادىرخان ئۇچۇن ئالتۇن چىدىر تىكىشكە،

ئۇنىڭ ئىچىنى ۋە تېشىنى بىرەشكە ۋە بولۇپمۇ خىلمۇخىل

يېمەك - ئىچمەكلەر ۋە قىممەت باھا سوۋغىلار تەييارلاشقا

بۇيرۇق بەرگەن.

چىدىر ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ بىزەلگەنىدى، ئۇنىڭ

سىرقىنچە سۇلۇملىرى بولۇپ بىرىنجىسىدە تاماق سېيىلسە،

ئىككىنچىسىدە كۆڭۈل ئېچىلاتتى. گاردىزى مەھمۇت مەزكۇر-

غاق قاراخانىلار خانىغا قىلغان سوۋغىلىرىنى بىر - بىرلەپ

ساناپ ئۆتىدۇ: بۇ يەردە قىممەت باھا تاشلار، ئالتۇن ۋە كۈ-

مۈش قەدەھلەر، ئالتۇن بىلەكلىك ئاجايىپ ئاتلار، چىنى بىلە-

لار؛ چىدىرلار، قىممەت باھا گىلەملەر ۋە باشقا كۆپ تەرىسلەر

بار ئىدى. قادىرخان ئۆز قارارگاھىغا كېلىگەندىن كېيىن،

بۇ بايلىقلارنى كۆردى. ئۇ شۇنداق كۆپ تەرىسلەرنى سوۋغا

قىلغان قۇدرەتلىك پادىشاھ ئالدىدا خىجىل بولۇپ قالماسلىق

www.docin.com

ئۇيغۇن ئۇزىدىكى ئەلا ساختى ئەسلەرنى يىغىشقا بۇيرۇق بەردى. قادىرخان ئاھايىتى كۆپ يۈز، ئېگەر - ساپدۇقلىرى ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن ئاجايىپ ئاتلار، ئالتۇن كەمەر لىك تۈرك مولاملىرى، سۈسەر، ئاق سۈسەر، قارا غولكە موينا لىرى ۋە ناشقا ئەسلەرنى يىغدۇردى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھەمىۋت ئەزىمۇنگە ئەۋەتتى.»

بىرنەچچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئارىسىدا ئاھايىتى مۇھىم ئىككى تۈرلۈك توختاملامە تۈزۈلدى. بىرىنچى توختاملامىدە زۇرۇر تېپىلغاندا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇن يارىدەم بېرىپ جىددىي مەسىلىلەرنى بىرتەرەپ قىلىشى بېكىتىلدى ھەم ئېلى تېكىنىنى يوقىتىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى ياغان تېكىنىنى ئەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەينىلەش ئالاھىدە تەكىتلەندى. ئىككىنچى توختاملامىدە، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سالجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ كۈچلىرىنى يوق قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارغا قەتئىي، جۇۋانمەرد ۋە ئىرادىنىڭ ياشقا جايلىرىغا تارقىتىۋېتىش قارار قىلىندى. مانا شۇ يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دوستلۇق ئاساسىدىكى توختاملامىلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى مەلىكە زەينەپنى قاراخانىي شاھزادىلىرىدىن ياغان تېكىنگە، قاراخانىي بېكەمىي خان مەلىكە شاھ خاتۇننى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىش بەلگىلەندى.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئەھۋالىدىكى بېغىنلاپ كەلگەندە، ھەربىي ئىلىكخان ئېلى تېكىن ماۋەرائۇننەھرنى ۋاقىتىنچە ئاشلاپ كېتىشكە ۋە ئۇزۇنسالىق ئىتتىپاقچىلىرى — زەرەپشان دەريالىرىنىڭ ئوتتا قىرغىقىدىكى ئوغۇزلارنى رايونىدا كۈچەپ بورگەن ئوغۇزلار ئارىسىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىنى. يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئارىسىدا مۇھىم توختاملامىلەر تۈزۈلگەندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت ئىلىكخانىي ئوغۇزلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. غەزنەۋى قوشۇنلىرى سالجۇقنىڭ ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنى تۇتۇۋالدى. سۇلتان مەھمۇت ئارسلان يابغۇنى قويۇپ بەردى ۋە ئۇنى تۇتۇۋالىرى بىلەن غەزنىگە كېلىشكە تۇتاتتى.

مىلادىيىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنىگە قايتتى. دەل شۇ ياغدا، شىمالىي ئىلىكخانى توغانخان ئۆز سۆيۈملۈك قادىرخانىنىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى سوراپ، ئۇنىڭغا قايتىدىن بويسۇندى.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھرنىڭ كەتكەن چاغدا خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى مىلادىيىنىڭ 1027 - يىلى قىۋرال ئايلىرىدا سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى بىر توختاملامە تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىنى سوغۇق قارشى قىلىدى

ۋە ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى. تارىخىي خاتىرە لەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا، قىتان خانلىقىنىڭ ئىچكى تەلچىلىك رەسمى ئۈيغۇر ـ ئىدىقۇت تەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، سۇلتان مەسئۇتنىڭ ھۇزۇرى (مەرۋ)غا ئەۋەتكەنىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋرەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى ۋە خوتەن خانلىقى بىلەن ئۈيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئىسيانلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى. يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خوتەن خانلىقىنى ئىشغال قىلىپ، ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ بويسۇندۇرۇدى، قىتانلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئىدىقۇت ئۈيغۇرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، قاراخانىلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، يەنىمۇ بىئارام تۇلەش مەجبۇرىيىتىنىلا ئوستىگە ئېلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋرەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىشىدىغان چاغدا، سۇلتان مەسئۇت بىلەن تۈزۈشكەن توختامنامىگە بىنائەن، ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلغانىدى. چاغاتەي بىلەن توغرۇلبەگلەر يۈسۈپ قادىرخانىڭ قىلغان سۈرلىرىگە ئىشەنمەي، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا ئۇلىشىدى.

سۇلتان مەسئۇت مەرۋىگە قايتقاندىن كېيىن، ئارسلان يابغۇغا ياردەم بېرىشنى ئۆتۈنگەن ئاھايىتى ياخشى ۋەدىلەرنى بەردى. سۇلتان مەسئۇتقا ئىشەنگەن ئارسلان يابغۇ ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى ئىلىپمەرۋىگە ياردەم بولسۇن. ئۇنىڭ چە ھەتتىكى ئوغۇزلارنىڭ كۆپ قىسمى بىلەن ئۆز جايىدا قال

دى. ئارسلان يابغۇ مەرۋىگە بارغان ھامان ئوتتۇن قىلىندى. ئارسلان يابغۇ قاتارلىق بىرقىسىم ئوغۇز بەگلىرى ھىندىستانىدىكى مۇستەھكەم قورغانلارنىڭ بىرى بولغان كالانجىر قورغانىغا قامالدى. ئارسلان يابغۇ ئانچە ئۆزۈن ئۆتمەي ئۆلدى.

ئارسلان يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇزلارغا يۈسۈپ ئىنانچ(سالجۇقبەگنىڭ ئوتتىنچى ئوغلى مۇساشىنانچنىڭ ئوغلى) يابغۇ بولدى. بۇچاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ ھەربىكتىگە ئاساسەن سالجۇقبەگنىڭ لەۋرلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ لەر (يۈلار، سالجۇقبەگنىڭ ئوتنچى ئوغلى مىكائىلبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) بېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغانىدى.

ئۆز يۇرتلىرىدا قالغان چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر تاغىسى ئارسلان يابغۇنىڭ يېنىغا كەلگەن پاجىئەدىن ساۋاق ئېلىپ، يۈسۈپ قادىرخانىڭ ئۇلارنى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشقا قىلغان دەۋىتىگە ئۇنىمىدى.

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرگە كەتكەندىن كېيىن، ئىلى تېكىنى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ ھەربىكەت قىلىشقا باشلىدى. سالجۇقبەگنىڭ ئەۋرىسى يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلىدىن 1028 ـ يىلىغىچە يابغۇ بولغان) ئىلى تېكىنى قوللىدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ سالجۇقبەگنىڭ ئوچىنچى ئوغلى مۇساشىنانچنىڭ ئوغلى ئىدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنىڭ يار دەمگە ئىگە بولغان ئىلى تېكىنى سەمەرقەنىد ۋە بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىل ھالدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى.

www.docin.com

يۇسۇپ قادىرخان ئىلى تېكىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ماۋرەئۇننەھرىگە قوشۇن ماڭدۇردى. يۇسۇپ قادىرخانلىق قوشۇنلىرى ئىلى تېكىن تەرەپتىن تارمار قىلىندى. يۇسۇپ قادىرخان يۇلداق ھىندى ئەۋلال تۇغۇلغاندا، ئوغلى يالغان تېكىن باشچىلىقىدا سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچە ئەۋەتىپ، ئىلى تېكىن ۋە يۇسۇپ ئىنانچ يابغۇغا قارشى ئۇرۇشقا ئۇنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ھىندىستان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ياردەم بېرىدىغان بولىدى. ئەنجىدە، ئىلى تېكىنگە قارشى قىلىنىدىغان جازا يۇرۇشى كېچىكتۈرۈلدى.

دەل شۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قىلىنىدىغان 16 - قېتىملىق ئاھانەتلى مەغلۇپ يۇرۇشكە ھازىرلىنىۋاتقاندى. بۇ يۇرۇش (مىلادىنىڭ 1026 - يىلى) ھىندىستانىنىڭ گوجارات رايونىنى بېسىۋېلىش بىلەن ئاياغلاشتى.

يۇلداق ياغمىي يۈرەتتىن پايدىلانغان ئىلىنى تېكىن يۇسۇپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە ئۈنلەشقان چاغرىيەگ بىلەن توغرۇلىمىگە ھۆججەت قىلىشقا بۇيرۇدى. يۇسۇپ ئىنانچ يابغۇ ئىلى تېكىنىڭ يۇيرۇقىنى ئورۇندىدى. ئەكسىچە مەخپىي ھالدا، ئۆز قېرىنداشلىرى — چاغرىيەگ ۋە توغرۇلىيەگ بىلەن بىرلىشىۋالدى. بۇ ئىشنى سېزىپ قالغان ئىلى تېكىن يۇسۇپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆلتۈردى. توغرۇلىيەگ بىلەن چاغرىيەگلەر، يۇسۇپ ئىنانچ يابغۇنىڭ قىسىنى ئىلىش ئۈچۈن، ئىلى تېكىنگە ھۇجۇم قىلدى. ياشتا ئوغۇزلار غالىب كەلدى. كېيىن مەغلۇپ بولدى. چاغرىيەگ بىلەن توغرۇلىيەگ ئىلى تېكىن تەرەپتىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن

ئوغۇزلارنى ياشلاپ شەرقتە يۇرۇپ قەشقەرگە كەلدى، ئۇلار يۇسۇپ قادىرخانغا بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەشقەر ئەترابلىرىدا ماكانلاشتى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1028 - يىلى بولغاندى.

مىلادىنىڭ 1028 - يىلى، ئىلى تېكىن يۇسۇپ قادىرخاندىن كەچۈرۈم سوراپ، قارا خانىلارنىڭ مەركىزى — قەشقەرگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

يۇسۇپ قادىرخان قەشقەر ئەترابلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ بەگلىرى — چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەرنى تۇتۇپ قاماقتا ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى سەرەڭ ئىشقا باغلانغان قىلىپ ئالدىغا چاغىردى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىككىسى سىرلا ۋاقتىدا يۇسۇپ قادىرخانلىقنىڭ قېشىغا بارمىدى. بىرى كېرىسە يەنە بىرى يۇرۇپ كېرىش ئىھتىمال بولغان جەدىلى ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇردى. ھېچ ئىلاج قىلالمىغان يۇسۇپ قادىرخان، يالغۇز كەلگەن توغرۇلبەگنى تۇتقۇن قىلىپ قاماقتا ئالدى.

بۇ ۋەقە يۇز بەرگەندىن كېيىن، چاغرىبەگ ئوغۇزلارنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەردىن قاچتى. چاغرىبەگ يولدا كېتىۋېتىپ قارا خانىلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىرقانچە شاھزادىلەرنىڭ ئوۋ قىلىشۋاتقانلىقىنى كۆردى، ئەقىللىق ھەم تەدبىرلىك چاغرىبەگ قارا خانى شاھزادىلىرىنى ئەسىر قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. يۇسۇپ قادىرخان ئەسىرگە ئېلىنغان قارا خانى شاھزادىلىرىنى قوتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، توغرۇلبەگنى قامىقىنى چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۇرغۇن سوۋغىلارنى بېرىپ، ئۇنىڭدىن قارا خانى شاھزادىلىرىنى ئامان - ئېسەن

قەشقەرگە بولغا سىلىپ قويۇشقا ۋەدە ئالىدى. چاغرىسىغا قەشقەردىن قاچقانچە «جەندە» رايونىغا مېڭىپ توختىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بارغان ئوغرۇلىيەگ ئەسىر قىلىنغان قاراخانىي شاھزادىلىرىنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن قەشقەرگە بولغا سىلىپ قويىدى. بۇ ۋەقە مىلادىيىنىڭ 1029 - يىلى بولدى.

قەشقەردىن «جەندە» رايونىغا كەلگەن ئوغۇزلار بۇجايدا ئۇرۇشنى ئەپ كۆرمىدى. «جەندە» رايونى شىمالىي ئىلىسكىلىك تىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جاي بولۇپ، قاراخانىلارغا قارايتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن، چاغرىيەگ بىلەن ئوغرۇلىيەگلەر خارەزىم ۋالىيسى ھارۇندىن يەر تەلەپ قىلدى. مىلادىيىنىڭ 1034 - يىلى ھارۇن ئوغۇزلارغا خارەزىم تېررىتورىيىسىدىن يېتەرلىك جاي ئاجرىتىپ بەردى.

قاراخانىلارنىڭ بۇلۇنۇپ كېتىشى

مىلادىيىنىڭ 1030 - يىلى 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە، سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد ئۈكسى مۇھەممەتنى (بۇ تەخت ۋارىسى ئىدى) يېڭىپ، مەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولدى.

مىلادىيىنىڭ 1031 - يىلى سۇلتان مەسئۇد بۇسۇپ قادىرخانىلارنىڭ ھۆزۇرۇغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا ئەۋەتتى. قەشقەرگە كەلگەن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى

يىلەن بۇسۇپ قادىرخان ئارىسىدا داۋام قىلغان مۇھەممەد ئاھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. مۇھەممەد ئاساسىي مەزمۇنى، مىلادىيىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋى بىلەن بۇسۇپ قادىرخان ئارىسىدا سەمەرقەند بىنىدا تۈزۈلگەن توختامدىكى بولغۇسى توپ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئىدى. سەمەرقەند بىنىدا تۈزۈلگەن توختامنامە بويىچە، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپ بۇسۇپ قادىرخانىڭ ئوغلى ياغان تېگىن (مۇھەممەت بوغراخان)گە بۇسۇپ قادىرخانىڭ قىزى خان مەلىك شاھ خاتۇن (ياغان تېگىننىڭ سىڭلىسى) سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەتكە باتلىق قىلىنىشى كېرەك ئىدى. سۇلتان مەسئۇد تەختكە چىقىپ قالمىدىن كېيىن، خان مەلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مۇھەممەتكە ئەمەس، سۇلتان مەسئۇدقا باتلىق قىلىنىدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇلتان مەسئۇد ئۇزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەۋدۇدنى بوغرا تېگىن (سۇلايمان ئارسلانخان)نىڭ قىزىغا ئۈيلەندۈرمەكچى بولدى. قەشقەرگە بارغان مەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ماڭا شۇ مەسىلە ئۈستىدە بۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇھبەتلىشىپ سۇنە ئەنجىگە ئېرىشەلمىدى. بۇسۇپ قادىرخان مىلادىيىنىڭ 1032 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىلار تەختىگە بۇسۇپ قادىرخانىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان چىقتى.

قەشقەردە يىللاپ ئۇرۇپ قالغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن سۇھبەتتىن داۋاملاشتۇردى. ئۇلار مىلادىيىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئايدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۇنتۇقلۇق ئادا قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ھەشرە

www.docin.com

سى خان مەلىك شاھ خاتۇن بىلەن تۆۋەندىكى قىزىنى سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەخىلىرىكە قوشۇپ، ئاھانىتى چوڭ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قەشقەردىن مەزنىگە ئۇزاتتى. بەختكە قارشى سۇلتان مەۋدۇدقا ياتلىق بولىدىغان قەشقەر گۇزەلى ـ سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ قىزى بولدا كېتىۋېتىپ ئالەمدىن ئۆتتى مەزـ نىگە ئامان ـ ئېسەن يېتىپ كەلگەن خان مەلىك شاھ خاتۇنى سۇل ـ تان مەسئۇد ئاھانىتى چوڭ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. خان مەلىك شاھ خاتۇن كېيىن مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد ئۆلكەندىن كېيىن، سالجۇق خاقانى ئالپ ئارسلانغا ياتلىق بولدى.

مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان مەزنەۋە ـ لەرنىڭ تەخىلىرىنى قەشقەردىن ئۆزىتىپ قويغان چاغدىلا، مۇھەممەت بوغراخان مەزنىگە تەلىجى تەۋەتىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپنىكە ئۆيلىنىشىدىغا تەلىمىنى بىلدۈر ـ دى. لېكىن سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەت بوغراخانىنىڭ تە ـ لىپىنى رەت قىلىدى. بۇنىڭدىن خاپا بولغان مۇھەممەت بوغـ راخان تەۋرۇلمەككە مەيلى خەت يېزىپ، ئېۋنىڭ سۇلتان مەسئۇدقا قارشى ھەرىكەت قوللىنىشنى تەلەپ قىلدى. مەخـ پىي ھەتتا ئەكىتىۋاتقان كىشى تاغۇ دەريادىن ئۆتۈۋاتـ قاندا مەزنەۋىلەر تەرىپىدىن تۇتۇلدى. مەخپىي خەتمۇ ئاخـ تۇرۇلۇپ قولغا چۈشتى. خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولـ غان سۇلتان مەسئۇد سەبرى ئانىكارلىمىدى. خەتنى ئېلىپ ماكەۋچى كىشىنى ھىندىستانغا بولغا سېلىپ قويدى. مەخپـ سىر سىرلىغچە قالدى. سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەت بوغراخان بىلەنمۇ، تەۋرۇلمەك بىلەنمۇ دۇشمەنلىشىشكە جۇرئەت قە ـ

لال ـ دى. سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سۇلايمان ئارسلانغا تەلىجى تەۋەتىپ ئۆزىگىدىن ئۆكسى مۇـ ھەممەت بوغراخان بىلەن مەزنەۋىلەرنى ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندى. قەشقەرگە كەلگەن مەزنەۋىلەرنىڭ تەلىجىسى بىر يېرىم يىل جايا ـ مۇشەققەت چېكىپ، مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى ۋەزىيىستى ئادا قىلىپ مەزنىگە قايتتى.

سۇلايمان ئارسلانخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى بو ـ لۇپ ئۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە) قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھا ـ يىتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋرنى ئۆتكۈزدى. مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى ئېلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلايمان ئارسلاننىڭ بىۋاسىتە بىلەن قىلى تېكىننىڭ ئوغلى ھۈسەين ئەلى ئىلىكخان بولدى. ھۈـ سەين ئەلى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە سە ـ مەرقەنت بىلەن بويسۇندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى تۇغـ رۇلەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى ماۋەرائۇننەھرىدىن قوغلىدى. ئوغۇزلار ئاساسەن خۇراسان تەرەپكە قاراپ كۆچتى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ھۈسەين ئەلى (مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە ئىلىكخان بولغان) مىلادى ـ نىڭ 1038 ـ يىلى مەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى مەھمۇتنىڭ قە ـ رىندىشى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. ئۇنىڭ مەزنەۋىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئىدى. شۇنداق بولۇشـ ىغا قارىماي، ئۇ ئىلىكخانلىق ئورندا ئىزامىخۇدا ئولتۇـ راۋالمىدى. مەيلى ئىلىكخان ناسىرنىڭ (مىلادىنىڭ 992 ـ يىلىدىن 1012 ـ يىلىغىچە ئىلىكخان بولغان) ئوغۇللىرى ـ

مۇھەممەت ئىبنى ناسىر، ئىبراھىم بۇرە تېكىنلەر، ماۋرەئۇن-
نەھرىدە يۈسۈپ ئىبنى ئەلىگە قارشى ھەربىكەت قىلدى. مىلا-
دىنىك 1037 - يىلى مۇھەممەت ئىبنى ناسىر ئۆزكەنتنى بې-
سىۋالدى. مىلادىنىك 1040 - يىلى ئىبراھىم بۇرە تېكىن بۇ-
خارانى بېسىۋالدى. يۈسۈپ ئىبنى ئەلى پاناھ ئىزدەپ سۇلاي-
مان ئارسلانخانىنىك قېشىغا قېچىپ كەتتى.

مۇھەممەت ئىبنى ناسىر (مىلادىنىك 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە خان بولغان) پاشتا ئۆزىنى «ئىلىكخان» دەپ ئاتىدى. مىلادىنىك 1040 - يىلىغا كەلگەندە، مۇستەقىل لىق جاكارلاپ، ئۆزىنى «تاۋغاچ بوغراخان» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي قاراخانىلار ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. سۇلايمان ئارسلانخان شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خانى بولۇپ قالدى.

سۇلايمان ئارسلانخان غەربىي ئىلىكخانلىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۇرە تېكىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى چەكلەشكە ئىمكانىيەت تاپالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دەل شۇ چاغدا — مىلادىنىك 1041- يىلى قاراخانىلارنىڭ شەرقىي شې-
مالىدىكى تېررىتورىيىسى ئىچكە كىرىدىغان ئېرتىش ۋە بالا-
قاش بويلىرىدا ياشايدىغان ياباقۇلار، يىغىملار، چۆمۈلە-
لەر، يەمەكلەر ئىسيان كۆتۈردى.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتقا قارىغاندا، يابا قۇلارنىڭ خانى بوگى بوزراچ ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ(يا سىللار، چۆمۈلە-
لەر، يەمەكلەر بىلەن بىرلىشىپ) قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقان. سۇلايمان ئارسلانخان بىكەچ ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قو-

شۇنى بوگى بوزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئىس-
يانچىلارغا (ئىبتىسال 70 مىڭ بولۇشى كېرەك) قارشى ماڭدۇر-
غان. ئارسلان تېكىن بوگى بوزراچنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى
ئۆلتۈرگەن. يابا قۇلار سۇلايمان ئارسلانغا سادىق بولۇشقا
ۋەدە بەرگەن، ئىككى ئوتتۇرىدا بىتىمنامە تۈزۈلگەن. كېيىن
بىتىمنامىنى بۇزغان يا سىللار، چۆمۈلەر قايتىدىن ئىتائەت-
كە كەلتۈرۈلگەن. ئارسلان تېكىننىڭ مىلادىنىك 1041 - يىل-
لىرى يابا قۇلار ئۈستىدىن قازانغان بۇ مەلىسىدىن كېيىن،
بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئىتراپلىرىدىكى بىر مەز-
گىل قاراخانىلارغا قارىغان.

مانا شۇ ۋەقە تۇغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي
تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە جايلىرىدا بىرگە ئىشەنچلىك
ۋە قىممەتلىك بولغان مەلۇمات قالدۇرغان.
مەسىلەن:

«بوزراچ (بوگى بوزراچنى دېمەكچى) يەنە قۇتۇرىدى،
ئۇ باتۇرلىرىنى ئالمىدى،
قوشۇنلىرىنى يەنە قايىرىدى،
كەلىمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.»

بوگى بوزراچ ئارسلان تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا
باشتا مەغلۇپ بولغان. كېيىن ئۇ يەنە كۈچ توپلاپ كېلىپ
ئۇرۇشقان.

«ئالا تاغلىرىدا ماڭايلى،
بوزراچ قېنىنى ئىستەيلى

ياسىل بېگىنى ئۆرتەيلى
ئەمدى بېگىنلەر توپلانسۇن.⑦

بۇقىرىدىكى بىر كۈيلىنىت قوشاقتا قارىغاندا، يابا قۇ-لار، ئارسلان تېكىن تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن خانى بوكى بوزۇ-راچىنىڭ ئۆچىنى ئېلىشقا ئۇرۇغلان، باشقا يابا قۇلارنىڭ تەرىپىنى ئالغان ياسىللار ئۈرۈشتا ئارسلان تېكىنگە بويسۇ-نۇپ، ئىتتىپاقچىسى بولغان يابا قۇلاردىن ئايرىلىپ كەتكەن-دى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يابا قۇلار ياسىللاردىن ئۆچ ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ بېگىنى ئوتتا كۆيدۈرۈشكە بەل باغلىغان.

«ئېرتىش بويىدىكى بەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى قىلىشىپ قاپتەك،
بىزگە قارشى كەلمەكتە.»

«بەمەكلەر — قىجاقلارنىڭ بىر تايىپىسى، شىمالىرا-دا مۇنداق دېيىلگەن؛ ئۇلار بىلەكلىرىنى چاڭ تۇرۇپ، قالتىق مەڭگۈ بىلەن بىزنىڭ ئوشىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.»⑧

بىز باشتا ئېيتقاندەك، ئېرتىش بويىدا ياشايدىغان بەمەكلەر، يابا قۇلار بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى.

«ئۇتۇمنامە تۈزۈشمەي،
يەنە قەسەم بېرىشمەي،

خانەدىن ياردەم ئىلتىشمەي،
ئەمدى ياسىل، چۆمۈللەر
بىزلەر بىلەن تىركىشەي،

يابا قۇ جېڭىدە قاغانغا قارشى چىققاندىقتىن، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ پۈتۈمنامە تۈزۈلدى. خەلق قا-خانىدىن ياردەم سورىدى. ياسىل بىلەن چۆمۈللەر بىزگە قار-شى توپلانمۇقتا، قاغان يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، ئۇزۇنىنى ئەسىر قىلدى.»⑨

مەھمۇت قەشقەرى خاتىرىلىگەن بۇ مەلۇماتنىمۇ ئاساس لانغاندا، يابا قۇلار ئارسلان تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولـ-غاندا، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى ياسىللار بىلەن چۆمۈللەر قاراخانىلار قاغانى سۇلايمان ئارسلانخانغا سادىق بو-لۇشقا قەسەم ئىچىشىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا پىتنىنامە تۈزۈل-گەن. كېيىن ياسىللار بىلەن چۆمۈللەر ۋاپاسىزلىق قىلغان-دا، قاغان سۇلايمان ئارسلانخان ئۇزى قوشۇن بىلەن كېلىپ ئۇلارنى تارمار قىلىپ باشقىدىن بويسۇندۇرغان.

«قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چالما - توزان ئۇرلىدى،
ئوغرا قىلار بىزگە كېلىپ قوشۇلدى،
ئۇرۇش بىلەن بولۇپ قېلىپ كېچىكتۇق.»

«مۇسۇلمانلار قوشۇلىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا چالما - توزان ئۇرلىدى؛ ئوغرا قىسىلىق ئاتلىقلىرى بىزگە كېلىپ قوشۇلدى. بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، ئۇسسۇزلۇقتىن كېچىكتۇق.»⑩

www.docin.com

بىر يۇقىرىدىكى بىر كۈپلىت قوشاقتىن ئىككى مەسىلىنى ئېنىقلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز. ئۇنىڭ بىرى، بىز ياشىغان ئېيىنىڭ ئۆتكەندەك، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوتتۇرىغا توققۇز شاخلىق ئالتۇن رەڭ ئارچا چۈشۈرۈلگەن توق قىزىل شايى بايراق ئىدى. قوشاقتىكى «مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى» دېگەن قۇر، قاراخانىلارنىڭ مۇسۇلمان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىدىغان قوشۇنلىرى كۆتۈرگەن قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى كۆرسىتىدۇ، يا باقۇ، ياسىمىل قاتارلىق شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئاھالە بىلەن بولغان بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 1041 - يىلى بولۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ قوشاقتىن يەنە مىلادىنىڭ 1041 - يىلى بولغان بۇ ئۇرۇشتا، ئوغراقلارنىڭ قاراخانىلارغا ياردەم بەرگەنلىكى مەلۇم.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن كەلتۈرۈلگەن يۇقىرىدىكى نەقىللەر قاراخانىلارنىڭ ئۆز تارىخىدا بىۋاسىتە ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت قانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپلا قالماي، يەنىلا شامان دىنىدىكى (ياباقۇ ياسىمىل، چۆمۈل، يەمەكلەر شامان دىنىدا ئىدى) خەلقلەرنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1041 - يىللىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياباقۇلار ياشىغانلىقىدىكى ئىنى يانىنى ياستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئىسلىكخانلارنىڭ مۇنتەزىملىق ھەرىكىتىنى ئۇنۇملۇك ھالدا چەكلەشكە ئامال قىلالمىدى.

مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۇغراتېگىن ئۇزۇلىرى ئۇچۇن ئوخشاش بولغان ئەنە شۇنداق بۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق بولغا ساڭدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي قاراخانىلار سەمەرقەندنى پايتەخت قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلارشەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا رەسمىي بولۇپ كەتتى.

ئىزاھلار:

(1) بىلىش-سكىنى ۋلېنگلو، تارىخچىسى «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە، 352 - بەت.
(2) باۋئولو، «يەنە بىر تارىخىمىز ئۇچۇرلىرى» ئوبزورچە، 23 - بەت.
(3) «ئۇيغۇرىستان جۇرنىلى» تارىخىي ئۇچۇرلىرى 1 نومۇر 226 - 227 - بەتلەر.
(4) بىلىمار ئورتودوكا «ئۇيغۇر تۈركىيە تارىخى» 1 توم ئورگىنە 339 - بەت.
(5) «ئۇيغۇرىستان جۇرنىلى» تارىخىي ئۇچۇرلىرى 1 نومۇر 226 - 227 - بەتلەر.
(6) «مەمۇت قەشقەرى» «ئۇرۇنلۇق تىللار دىۋانى» 1 توم 426 - بەت.
(7) «ئۇرۇنلۇق تىللار دىۋانى» 3 توم 444 - بەت.
(8) «ئۇرۇنلۇق تىللار دىۋانى» 1 توم 426 - بەت.
(9) «ئۇرۇنلۇق تىللار دىۋانى» 1 توم 226 - 227 - بەتلەر.
(10) «ئۇرۇنلۇق تىللار دىۋانى» 3 توم 324 - بەت.

www.docin.com

ئون ئۇچىنچى باب ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى

دەندانقان ئۇرۇشى

(1040 ـ يىلى 23 ـ ماي)

سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر مىلادىنىڭ 1029 ـ يىلى ئوغۇزلارنى باشلاپ قەشقەردىن ماۋرەئۇننەھرىگە قاراپ قاچقاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەرگە ناھايىتى ئېغىر جەڭ سېلىشقا باشلىدى.

ئوغۇزلار ماۋرەئۇننەھرىدە 985 ـ يىلىدىن 1035 ـ يىلىغىچە تۇرغىراق يېرىم ئەسىر تۇردى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىدىن باشلاپ ماۋرەئۇننەھرىدىن خوراسانغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغاندى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلىغا كەلگەندە، ماۋرەئۇننەھرىدىن تامامەن كېتىپ، خوراسانغا جايلىشىۋالدى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلى خوراسانغا ھۇجۇم قىلغاندا، خوراسانۋالىسى ئاۋسلان جازىپ سۇلتان مەسئۇت غەزنەدىن ياردەمگە سورىدى. سۇلتان مەسئۇت غەزنەۋىنى خوراسان

نىڭ باش شەھىرى توسقا كېلىپ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئوغۇزلار خوراساننىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنىپ، خوراسانىنىڭ غەربىي شىمالى قىسمىدا ماكانلاشتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىۋاتقاندا، سۇلتان مەسئۇت غەزنەۋى تېھران، ھەمداندىن، كازۋىن قاتارلىق شەھەرلەرگە يېتىپ كېلىپ، ئوغۇزلارنى شۇ شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى.

لېكىن چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ ئۇنىدا ناھايىتى كۈچلۈك سەلتەنەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىنىڭ ئاخىردا سۇلتان مەسئۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇزلار خوراسانغا ھۇجۇم قىلىپ باشلاپ كەتتى.

توغرۇلبەگنىڭ غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال خوراسانغا بېسىپ كىرىشى لازىم ئىدى.

خوراسان قەدىمكى زامانلاردا ھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمال قىسمى، تاموداريانىڭ مەنبەسىدىكى جايلارنىڭ جۇغرابىيىلىك نامى بولۇپ، پارسچە خاۋەر (قۇياش پاكى شەرق تەرەپ) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. خوراسان ئىقتىسادىي-سىياسىي، غەربىي ئاسىيا تېگىنىە قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1031 ـ يىلىدىن باشلاپ خوراسانغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم بورىگەندى.

سۇلتان مەسئۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئېتىكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى مۇھەممەت بىلەن ئاكىسى مەسئۇد ئارىسىدا تەخت ئۈچۈن كۈرەش باشلاندى. غەزنەۋىلەر تەختنىڭ ۋارى-

سې مۇھەممەت ئاكسى مەسئۇدنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ئىلى تېكىندىن ياردەم سورىدى. ئىلى تېكىنى يارەمم قىلمىغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكستان) راسا يونسى جېرمدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە قىلدى. لېكىن، مەسئۇد مۇھەممەتنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى. مۇھەممەتنى ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىنى غەزنە شەھىرىدىكى قورغانغا قامىدى. غەزنەۋىلەر تەختىگە ئۆزى چىقتى. مۇھەممەت سىلەن مەسئۇد ئازمىسىدىكى كۆرەش ئوغرۇلمەگىنىڭ خوراسانىنى بىسۇبلىشىغا بول ئاچتى. چاغىرمىسەگ مىلادىنىڭ 1035 - يىلى ئۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى (1030 - 1041)نىڭ كۈچ سالىنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە خوراسانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلدى.

مىلادىنىڭ 1037 - يىلى، دۆلەت قۇشى سالجۇقىيەگىنىڭ ئەۋرىلىرى بېشىغا قونغان يىل بولدى. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇياشى شۇ يىلى چىققانىدى. مىلادىنىڭ 1037- يىلى، چاغرىبەگ خوراسانىنىڭ ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك يېرى شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھ جاھانىنى بېسىۋالدى. شۇ چاغداھەلىكۈل مۇلك - پادىشاھلار پادىشاھى» ئۇنۇانىنى ئالغان چاغرىبەگنىڭ نامى مەرۋى شاھ جاھانىنىڭ مەسجىت لىرىدە قوتبىدا ئوقۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، يەنە ئامۇدەريا- نىڭ ساۋ جەنۇبىدا جايلاشقان بەلخ ئوغۇزلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

مىلادىنىڭ 1038 - يىلى نىشاپور بېسىۋېلىندى. ئوغۇ رۇلبەگ «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇنىڭ نامى قوتبىدا ئوقۇلدى. ئوغرۇلبەگنىڭ سۇلتان ئۇنۋانىنى ئېلىشى دۆلە-

يلۇق دۆلەت سولغان مەزنەۋىلەرنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەتتى.

مەزنەۋىلەر ئۈچۈن دەھشەتلىك جەڭ تۇغۇلغانلىقىدىن چۆچۈگەن سۇلتان مەسئۇد ھىندىستانغا قىلىدىغان يۈرۈشلىرىنى توختاتتى. ئۇ، مەزنەۋىلەرنىڭ ئاساسىنى ئۇرغۇن سالنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، مەرىكە - خوراسانغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ دەسلەپ بەلخنى ئوغۇزلاردىن تارتىۋالدى، سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1039 - يىلى ئالىي ئىمپېرات ئۇنۋانىدا چاغرىمەگنى چېكىندۈردى. سان جەھەتتىن ئاساسىنى ئۇرغۇن سولغان مەزنەۋى قوشۇنلىرىنى كۆرگەن چاغرى- بەگ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چېكىنگەنىدى.

مىلادىنىڭ 1039 - يىلى 5 - ئايدا سۇلتان مەسئۇد ئوغۇزلار ئۈستىگە يەنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلدى. چاغرىبەگ باشقا ئوغۇز بەگلىرىدىن ياردەم سورىدى. تىشاپوردىن ئوغ- رۇلبەگ، مەرۋى شاھ جاھاندىن مۇسا ئابغۇلار ياردەمگە كەلدى. ئوغۇزلارنىڭ كۆچلىرى سىراكستا بىرلەشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، مەزنەۋىلەر مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئوغۇز بەگلىرى سولو تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەسئۇد تەلەپنى قو- بۇل قىلدى. ئۇ مەزنىگە قايتىشقا قارار قىلدى، سۇلتان مەسئۇد مەزنىگە كېتىۋاتقاندا، ئوغۇزلار تارقىدىن قوملاپ كېلىپ، مەزنەۋىلەرگە زەربە بەردى. سۇلھكە ئىشەنگەن سۇلتان مەسئۇد تالدالغا قالدى. ئۇ ئوغۇزلارنى بىر تەرەپ قىلماي، ئۇرۇپ مەزنىگە قايتماسلىق، ھىندىستانغىمۇ يۈرۈش قىلماسلىق قارارىغا كەلدى.

www.docin.com

سۇلتان مەسئۇد ئارقىسىغا يېتىپ خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ تىشاپۇرغا يېتىپ كېلىدى، تۇغرۇلبەگنى قوغلاپ چىقاردى. تۇغرۇلبەگ سەلادىنىڭ 1040 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 19 - كۈنىسى سىراكسقا كەلدى. ئۇ، سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئاھايىتى چوڭ كۈچلۈك قوشۇنىنى باشلاپ تىشاپۇردىن سىراكسقا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى، تۇغرۇلبەگ، سۇلتان مەسئۇد كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن سىراكس شەھرىنى تاشلاپ چىقتى. سۇلتان مەسئۇد 5 - ئايىنىڭ 17 - كۈنىدە مەرۋى شاھ جاھانغا قاراپ ماڭدى. ئۇ، مەرۋى شاھ جاھانىنى ئوغۇزلاردىن تارتىۋېلىپ، پۈتۈن خوراساندىن ساجۇق تەۋرىلىرىنى قوغلاپ چىقارماقچى ئىدى.

ئەھۋال شۇنداق جىددىي، خەتەرلىك باسقۇچقا يەتكەنده، ئوغۇز يەگلىرى مەرۋى شاھ جاھاندا ھەربىي كېڭەش (قۇرۇلتاي) چاقىردى. ھەربىي كېڭەشتە، ئوغۇز بەگلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى ئۇنۇق سۆزلەپ، دۈشمەنلىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە ئەرتەۋلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوغۇزلارنىڭ كېلەچىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەندىن كۆرە، خوراسانىنى تاشلاپ چىقىپ، جاپالىق، ئۇزۇن بىر يۈرۈش ئارقىلىق شىمالىي ئىراندىن ئەزەربەيجانغا ۋە كىچىك ئاسىياغا كېتىش ۋە شەرقىي رومغا قارشى ئۇرۇش قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، ئەرتەۋلەر بىرلىكىنى ئوغۇزلارغا خەۋپ يەتكۈزەلمەيدۇ، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدى.① چاغرىبەگ بۇنداق تەشەببۇسقا كەسكىن ھالدا قارشى چىقتى. ئۇ ئەمدىلا قۇرۇلغان ساجۇقلار دۆلىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئەرتەۋلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش كېرەكلىكىنى، ئەرتەۋلەر-

نى بىرلا زەربىدە تارمار قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ۋە ئوغۇزلارنىڭ دۈشمانلىرىنى ھۆكۈمرانلىقتا ئىگە بولۇشنى مۇقەررەرلىكىنى قەتئىي ئىشەنچ بىلەن بايان قىلدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ئوغۇز بەگلىرى چاغرىبەگنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ ئەزەلدىن قارشى ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى.② قۇرۇلتاي يەنە تۇغرۇلبەگنى ئوغۇز قوشۇنلىرىنىڭباش قوماندانلىقىغا ئۆرسەتكەندە، بۇ تەشەببۇسنۇبىر ئىنكىزدىن ماقۇللاندى.

تۇغرۇلبەگ سەلادىنىڭ 1040 - يىل 5 - ئايىنىڭ 22 - كۈنىدە مەرۋدىن چىقىپ، 16 مىل ئاتلىقتىن تەركىب تاپقان ئوغۇز قوشۇنلىرىنى مەرۋى شاھ جاھاندىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتىكى دەندانقان مەيدانىغا ئەكەلدى. دەندانقان مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقانلىقاھايىتى ئەپلىك جاي ئىدى. ئوغۇزلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەسئۇد ئەرتەۋسۇ 50 مىل (ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ) كىشىلىك قوشۇن ۋە 300 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقان ئاھايىتى چوڭ كۈچ بىلەن دەندانقان مەيدانىغا يېتىپ كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد ھەرتەۋىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى يەنىمۇ قولدىك بىلىدىغان تۇغرۇلبەگ ئۇنىڭ تارمار قىلىدىغانلىقىدىن قىلچە گۇمان قىلمايتتى. چۈنكى، مەسئۇد ئاھايىتى كەسكىن، قەتئىي، باتۇر سۇلتان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىسىدە، بۇددىست ھىندىلار، كۇردلار، ئەرەبلەر، تاجىكلار، تۈركلەر (ئوغۇزدىن قارلۇقلار) بارئىدى. بۇنداق خىلمۇخىل دىنغائىشىشىدىغان ۋە مىللىي تەركىبى خىلمۇخىل بولغان قوشۇنىنىڭ جەڭدە بىر يۈرەكتىن باش چىقىرىپ، ھەيران كۈرسىتىشى

www.docin.com

باشلىق ئىدى، ئۇنىڭ ئوستىگە، ھەر‌ەۋى قوشۇنلىرى يۇنۇن ئومىدىنى جەلا پ‌للىرىغا باغلىغانىدى.

ئۇنداق قىلىپ، ئىككى قۇدرەتلىك قوشۇن مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئاۋىسىدىكى دەندانىقان مەيدانىدا بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. مىلادىيىنىڭ 1040 - يىلى 9- ئايىنىڭ 23 - كۈنىدە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر، قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ ئاتىرىدىن ئورۇن ئالغان دەندانىقان ئۇرۇشى باشلاندى.

ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى بىلەنلا، ھەر‌ەۋىلەر جەلا پ‌للىرى ۋىنى ئالدىغا سېلىپ ھۇجۇم قىلدى. ئوغرۇلىيەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇزلار پ‌للارغا قارىتىپ ئوقيادىن يامغۇردەك ئوق يا‌غدۇردى. ئوغۇز ئوقلىرىدىن كۆزلىرى كور بولغان، يەدەنلىرى قانغا بويالغان جەلا پ‌للىرى ئارقىغا يېنىپ قېچىشقا باشلىدى. پ‌للارنىڭ ھۇجۇمى قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوغرۇلىيەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇز ئاتلىقلىرى سۇلتان مەسئۇد قوماندانلىقىدىكى غەر‌ەۋى قوشۇنلىرىغا ئاغايىنى قاتتىق شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش راسا قىزىغاندا، ئوغۇزلار ئۈستۈمتۈنلا چېكىنىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوملىقان غەر‌ەۋى قوشۇنلىرى چۆلدە جىلى ئۇرۇن بۇرۇپ ئۈسۈزلۈق دەر‌دىگە دۇچ كېلىپ ھالىدىن كېتىشكە باشلىغاندا، ئوغۇزلار ئارقىسىغا يېپىلا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن غەر‌ەۋى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. ئوغرۇلىيەگنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئوغۇزلار يالغاندىن چېكىنىپ، غەر‌ەۋى قوشۇنلىرىنى ئۈسۈنۈپ، ھاردۇرۇپ ئۇرۇقتا چوشۇرگەنىدى. ئۇرۇش ئەھۋالىدا ئەنە شۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدە،

سۇلتان مەسئۇدنىڭ بىر قىسىم قوماندانلىرى ئوغۇزلارنىڭ دەھشەتلىك زەربىسىدىن قورقۇپ كەتكەنلىكىدىنمۇ ياكى سادا-قەتسىزلىكىدىنمۇ توغرۇلىيەگكە تەسلىم بولىدى، بىر قىسىم قوماندانلىرى ئايىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ سۇلتان مەسئۇد قىلچە ھودۇقمىدى. ئۇ، قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئۇرۇشۇ مەيدانىغا ئات سالدى. لېكىن ئۇنىڭ قورقۇمسىزلىقى، قەھرىمانلىقى رول ئويناىمىدى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەسلىم بولمىغان قوشۇنلىرى تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. سۇلتان مەسئۇد ئۇرۇشنى مەيدانىدىن چىقىپ ئاھايىتى تەستە قېچىپ قۇتۇلدى.

دەندانىقان ئۇرۇشىدا ئاھايىتى ئۇرۇن قان ئۆكۈلگەن بولسىمۇ، ئوغۇزلار ئاھايىتى چوڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق غەلىبىگە ئېرىشتى. دەندانىقان ئۇرۇشى ئىنايەتلاشقان ھامان، كەچتە، توغرۇلبەگ ئۇرۇشنى مەيدانىغا كەلتۈرگەنلىكىمۇ ئالتۇن ئەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ئوغۇز بەگلىرى توغرۇلبەگنى ئەپىرىنكلىدى.

دەندانىقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنىڭ قەھرىمانلىق شان - شۆھرىتى بىر مەھەل يەگىدەك بولدى. دەندانىقان ئۇرۇشىدا، دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلىتى ھېسابلانغان، ھىندىستان قۇرۇقلۇقىنى بويسۇندۇرغان مەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ شان - شۆھرىتى ۋە قۇدرىتى يوقىدى. مەزنەۋىلەر ئىرانىدىن مەھرۇم قالدى، ھىندىستان مەھەل ئافغانىستانىنى ئارانلا ساقلاپ قالالىدى.

ئەلا مۇھىم ۋەقە شۇ بولدىكى، دەندانىقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، مەزنەۋىلەرنىڭ خورايىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا

هیچاندای تەسری قالمدی.

دەندانقان ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئافغانستاندا پۈت تىرەپ ئۇرۇشىغا كۈزى يەتمەي، ھىندىستانغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ بېشىدىن قوشۇن تويلاپ ئاندىن ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. سۇلتان مەسئۇد مانا شۇ ئاروزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئاشىلە تاۋابىتانلىرىنى ۋە ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق دۇنيا دەپىنىلەرنى ئېلىپ، قەزنىدىن چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇ ھىندىستاندىكى سىند ۋادىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ ئالتۇن - كۈمۈش ۋە باشقا دۇنيا - دەپىنىلىرىنى بۇلىدى. سۇلتان مەسئۇدنى تۇتۇۋالدى. مەسئۇدنىڭ سۇلتانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئاخىر، ئۇنىڭ ئوغلى ھەزنەۋىلەر تەختىگە چىقتى. قامافقا ئېلىنغان سۇلتان مەسئۇد 1041 - يىلى (دەندانقان ئۇرۇشىدىن يەتتە ئاي كېيىن) ئۆلتۈرۈلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئافغانستاندىكى گورىلار (ئافغانلار) ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالدى ۋە بارا - باراكوچىپ، ھەزنەۋىلەرنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ھەزنەۋىلەر سالجۇقلار ۋە گورىلارنىڭ تارقاتقان - تارقىتىپ يەرگەن قالقىتاقۇچ زەربىلىرىنى تەتىجىسىدە تاجىزلاشقا باشلىدى. خوراسان بىلەن ئافغانستانىنى قولدىن بېرىپ قويغان ھەزنەۋىلەر تاختىن بېرىپ، مىلادىنىڭ 1187 - يىلى گورىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قىسقىدىن تىلغا ئېلىنغان ھەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى 224 يىل ھۆكۈم سۈرىدى.

سۇلتان توغرۇلبەگ

(1063 — 1040)

توغرۇلبەگ تۇغۇلمىدا، روما تارىخچىسى گىببون «روما ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى»دا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«توغرۇلبەگنىڭ قارا نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى باياراۋەر كېلىدۇ ... ئۇ ئەزەربەيجان بىلەن مەدىيەلى بويىنىدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روما چېگراسىغا يېقىنلاپ قالدى. يۇ چوياق ئېلچى ئەۋەتىپ كونستانتىنوپولنىڭ ئىمپېراتورىدىن (شەرقىي روما ئىمپېراتورى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ — ئا) مۇلىق تۇلەشنى ۋە ئۇنىڭ (توغرۇلبەگنىڭ — ئا) بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلغان.»[8]

ئوغۇزلار دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىپ، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۇنيادا، تەخمىنەن 120 يىل (مىلادىيە سىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيەسىنى تەشكىل قىلدى. توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر بۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە چۈڭ دادىسى سالە

جوڭگىنىڭ نامىنى قوللىنىپ، «سالجۇقلار دۆلىتى» دەپ نام بېرىدى. ئۇيغۇرلاردىن باشلاپ، ئوغۇزلار سالجۇقلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلار قۇرغان دۆلەت «سالجۇقلار دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇز بەگلىرى يېڭى قۇرۇلغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە توغرۇلىمىگىنى سۇلتان قىلدى.

ئۇ زاماندىكى تارىخچىلارنىڭ ياھا بېرىشىچە، توغرۇل بەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ ئاجايىپ ئادىل ۋە توغرا، ئاقكۆڭۈل ئادەتتىن تاشقىرى جەسۇر ۋە قەھرىمان، يۈرەكلىك، عەيرەتلىك، ياھايىتى سەمىمىي بىرىنسان بولسىمۇ، سۇلتان توغرۇل بەگ سىياسىي ـ دىپلوماتىيىگە ئۇستا، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە باي ۋە ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ـ تاكتىكىسىنى ئۇستىلىق بىلگەن قوللىنىشتا ياھايىتى ئەپچىل ۋە چاققان بىر قەھرىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىكى قابىلىيىتى ئاكىسى چاغرىبەگدىن ئۈستۈن بولغاچقا، ئوغۇزلار ئۇنى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىقارغانىدى.

سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باشتا نىشاپۇر بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا پايتەخت ئىبھرانغا كۆچۈرۈلدى.

توغرۇلبەگ سۇلتان بولغاندا 49 ياشتا (ئۇ مىلادىنىڭ 995 ـ يىلى تۇغۇلغان) ئىدى. ئۇ 23 يىل سۇلتانلىق قىلدى. توغرۇلبەگ سۇلتان بولغان چاغدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە بولغان:

سۇلتان توغرۇلبەگ يېڭى قۇرۇلغان سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىي مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭغا تېررىتورىيە

يىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جەدىي تەدبىرلەرنى قوللاندى. بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ بىرى ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنىڭ ھەربىر رايونلىرىغا باش ۋالىيلار تەيىنلەش بولسا، يەنە بىرى شەرقتە ھەرقەۋملەرگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىن بەزى مۇھىم شەھەرلەرنى تارتىۋېلىش، ھەربىتە بولسا، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بۇرۇش قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، چاغرىبەگ بەلخ نى ئالدى. شۇنىڭ ئافغانىستان سالجۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، سالجۇقلار بىلەن ھەرقەۋملەرنىڭ چېگرىسى ھىندىكۇش دەرياسى، ۋاياتېغى ۋە ھىندۇقۇش تاغلىرى ئايرىپ تۇرىدىغان بولدى. چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالىپ ئارسلان بەلخنى ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ سالجۇقلارنىڭ شەرقىدىكى ۋىلايەتلىرىنى ھەرقەۋملەردىن مۇداپىئە قىلىشتا ئاكتىپ رول ئويناندى.

توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1045 ـ يىلى ئىشپاھان قىلئاسىنى رەزىلىكە ئانۇشتېكىنىي باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. مىلادىنىڭ 1047 ـ يىلى ھەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى خوراسانغا ھۇجۇم قىلدى. ئالىپ ئارسلان قاراخانىي قوشۇنلىرىنى رەزىل چېكىندۈردى. ئۇرۇلگەن توختامنامىگە بىنائەن، قاراخانىلار سالجۇقلارنىڭ ئۆستۈنلۈكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ئالىپ ئارسلاننىڭ قېرىندىشى قارا ئارسلان كاۋورتېگ ئىرانىنىڭ جەنۇبىدا ياھايىتى مۇھىم ئىشغالىيەت ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇ، بەلۇجىستان (ھازىرقى ھەربىي پاكىستان) غىچە ئىشغال قىلدى. سالجۇقلار ئوممان دېڭىزى بىلەن بىرى

www.docin.com

قوللۇقىچە چىقتى. ئالتە ئوغۇن ئوتلىمى، قىرىق دېنار، قارا دېنار، توققۇزۇرا دېگىلارغىمۇ چىقتى.

چامىرىمىگىنىڭ يەنە بىر ئوغلى يا قۇتسىمەگ، مىلادىيە سىنىڭ 1058 ـ يىلى سىجىستان(كىرمان بىلەن خوراسان ئارىسىدا). مىكرانى(كىرمان بىلەن يەلۇجستان ئارىسىدا)قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى، خوددى شۇ چاغلاردا. سۇلتان مەسئۇد (1041 — 1049) بىرنەچچە قېتىم يەلخقە ھۇجۇم قىلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان مەسئۇدنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە قوماندانلىرىنى ئەسىر ئالدى. غۇزۇلگەن توختامنامە بويىچە، ھىندىقۇش ئاغلىرى چېگرا قىلىپ بەلگىلەندى.

مىلادىيىنىڭ 1055 ـ يىلى سۇلتان توغرۇلبەگ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى ــ باغدادقا قاراپ ماڭدى. باغداد ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى بولسىمۇ، ئۇ يەردە پارسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇۋىھىلەر سۇلالىسى (مىلادىيە 932 ـ يىلىدىن 1055 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇۋىھىلەر سۇلالىسىنى شىئە مەزھىپىدىكى ئىسلام بىنىتى بۇۋىھى قۇرغانىدى. مىلادىيىنىڭ 932 ـ يىلى قۇرۇلغان بۇ سۇلالىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھەربىي ئىران ۋە ئىراق كىرەتتى. ئىلى ئىبنى بۇۋىھىگە ئابباسىيلار خەلىپىسى قاھىر(932 — 934) ھەمىرۇل ئومىراە (خانلارنىڭ خانى) ئۇنۇانىنى بەرگەن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەھمەت ئىبنى بۇۋىھى مىلادىيىنىڭ 945 ـ يىلى باغدادقا ئىسپ كىرىپ، خەلىپە مۇستەكفى | (944 — 946) نى ئاغدۇرۋەتكەنىدى.

بۇۋىھىلار سۇلالىسى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ قانىتى

ئاستىدىكى پارىس خانلىقى بولۇپ، ئۇ مەسئۇدنىڭ پايتەخەلىپىلىكىنىڭ شىئە مەزھىپىنى ئىران، ئىراق قاتارلىق جايلارغا تارقىتىشقا ناھايىتى ئاكتىپ ھەرىكەت قىلغانىدى.

پايتەخەلىپىلىكى (مىلادىيىنىڭ 909 ـ يىلىدىن 1171 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقا (تۇنىستا)دا قۇرغان دۆلىتى ئىدى. پايتەخەلىپىلىكىنى قۇرغانلار ھۇجەيفات بەنىمەرزۇقنىڭ قىزى پاتىمىنىڭ (ئەلىنىڭ رەپىقىسى) ئەۋلادلىرى بولغاچقا، ئۇلارنى ئۇچۇن، بۇ دۆلەتكە پايتەخەلىپىلىكى دەپ ئات قويۇلغان. پايتەخەلىپىلىكى مىلادىيىنىڭ 965 ـ يىللىرى كۈچەيمەرىنە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. مىلادىيىنىڭ 973 ـ يىلى، پايتەخەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى تۇنىستىن مىسىرنىڭ قاھىرەگە كۆچۈرۈلگەن. مىلادىيىنىڭ 1171 ـ يىلى پايتەخەلىپىلىكى سالاھىددىن ئەيۇبى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

مىلادىيىنىڭ 1055 ـ يىلى، ئابباسىيلار خەلىپىسى قائىم توغرۇلبەگنىڭ باغدادقا كېلىشىغا ناھايىتى ئالقىش بولۇپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشتىن قورقۇپ، باغدادنى قۇتسىدا توغرۇلبەگنىڭ نامىنى ئوقۇتۇشنى ئەمر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپە قائىم دۇنياۋى ھاكىمىيەتنى ۋاز كېچىپ، دىنىي داھىي بولۇشقا مەجبۇر بولدى. توغرۇلبەگنى بولسا بۇ دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى دەپ تونىدى. بۇ ۋەقە بۇز بىرىپ ئون كۈندىن كېيىن، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ كەلدى. بۇۋىھىلەر سۇلالىسى بۇق قىلىنىدى. ئۇنىڭ مەزھىبىگە قارشى ھەرىكەتنىڭ باشلىقى (مىسىر دىكى پاتىمىلەر سۇلالىسىنىڭ تەرەپدارى) ئارسلان بىساسىرى

(كىلىپ چىققىنى ئوغۇز بولۇپ، خەلىپە قايمىنىڭ ھەربىي بولىنىشىدىن بىرى ئىدى) قاماقتا ئىدى.

خەلىپە قايىم، سۇلتان تۇغرۇلبەگنى تەختتىن ئەلەن قارشى ئىلىش ئۈچۈن ئۆيۈشتۈرۈلگان سۇراسمدا، سۇلتان تۇغرۇلبەگكە يەتتە قۇر شان ـ شەرەپ نومۇسىرى ۋە يەتتە نەپەر ۋەزىر نەقدىم قىلدى. بۇ، خەلىپىلىكتىكى يەتتە رايونىڭ بەلگىسى ئىدى. مۇراسىم ئايالغىچىدىغان پاراغدا، خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ بەل كەمىرىگە ئەلا ئېسىل بىر جۈپ خەنجەرنى ئېسىپ قويدى. بۇ ئىشتىكى خەنجەر سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ شەرق ۋە غەربىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئۇنداق قىلىپ، دىنىي ھاكىمىيەت ئالەمشۇمۇل خەلىپىسىگە، دۇنياۋى ھاكىمىيەت سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن تۇغرۇلبەگكە ئۆتتى. تۇغرۇلبەگ پاراغدىن ئالغان خەنجەرنى كۆكسىگە ئېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بۇنداق دەققىتى غەربكە قارىتىلغانىدى.

تۇغرۇلبەگ پاراغدا كىرىپ، تۆت ئايدىن كېيىن خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ قىزى خەلىمچە ئارسلان خاتۇنغا ئۈيلەندى.

تۇغرۇلبەگ 1055 ـ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا پاراغدىن چىقىپ، غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ مۇسۇل، دىيارىبەكرى ۋە پاشقا رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

تۇغرۇلبەگ پاراغدىن كەتكەندىن كېيىن، ئارسلان بىساسىرى قاماقتىن قاچتى. ئۇ ئۇر ئەترابىغا شىئەلەردىن كوچ توپلىدى ۋە پاراغدا بىسىپ كىردى. خەلىپە قايىم ئۇرىكە سادىق قوشۇنلارنى ھەربكەتلەندۈرۈپ ئارسلان بىساسىرىغا

قارشى ئۇرۇشتى. خەلىپە يېڭىلدى. ئۇ پاراغداد بېيتىدىكى بىر جايغا قاماللدى. ئالىت كەلگەن بىساسىرى قوتىيىدىن خەلىپە قايىم ۋە تۇغرۇلبەگنىڭ ئامىنى چىقىرىپ تاشلىدى. شۇنداقلا، بىلگە تايانچى پاتىمىنىڭ نامى قوتىبىدا ئوقۇلىدىغان بولدى، ئارسلان بىساسىرى بىرەدىكى پاتىمە خەلىپىلىكىگە ساداقەت بىلدۈرۈپ، قاھىرەگە نامە يوللىدى.

سۇلتان تۇغرۇلبەگ پاراغدا ئۇ يەرگەن ۋەقەدىن ئۇز ۋاقتىدا خەۋەر تاپتى. ئۇ پاراغدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقتى. تۇغرۇلبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئارسلان بىساسىرى پاراغدىن قاچتى.

تۇغرۇلبەگ پاراغدا كىرگەندىن كېيىن خەلىپە قايىم قاماقتىن ئازاد قىلىندى. سۇلتانلار تەختتە قىلدى. ئىككى يۈرۈشتىن ئۇ ھالىنى كەلتۈرۈم ـ 2 ـ قېتىم پاراغدا كەلگەن تۇغرۇلبەگ خەلىپە قايىمنىڭ قىزى سەيد خاتۇنغا ئۆيلەنمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن خەلىپە قايىم ناھايىتى قورقتى. خەلىپە ئەگەر سەيد خاتۇن تۇغرۇلبەگكە باغلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوغۇل ئۆرۈلۈپ قالسا، ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئابباسىلار نەسلىدىن سالجۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. لېكىن، تۇغرۇلبەگنىڭ ھېيالىنى ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ئۇ، ھۆرمەت يۈزىسىدىلا ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇشنى ئىلىرىدىگە ئىدى. قانداق بولسۇن، بۇ ئىككى مۇددەتتە ئارقىغا سۈرۈلدى.

مىلادىيە 1058 ـ 1059 ـ يىللىرى تۇغرۇلبەگ ئۈچۈن ناھايىتى خەتەرلىك يىللار بولدى. باغدادتا ئىسيان كۆ-

www.docin.com

تۈركەن ئارسلان ئىسمىدىكى توغرۇلبەگنىڭ ئاتا سىردادا باشقا ئۇيغۇر ئۇكىسى ئىبراھىم ئىنالنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىچىدە ئەڭ قابىلىيەتلىك بولغان توغرۇلبەگنىڭ دادىسى (توغرۇلبەگنىڭ دادىسى سەلجۇق) نۇل قالغان توغرۇلبەگنىڭ ئاتىسى يۈسۈپ ئىنالبەگ (مىكائىلنىڭ ئۇكىسى) كەبى ياتلىق بولغانىدى. ئىبراھىم ئىنال بولسا، ئەنە شۇ يۈسۈپ ئىنالدىن تۇغۇلغانىدى.

ئىبراھىم ئىنال مىلادىنىڭ 1059 - يىلى توغرۇلبەگكە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولۇشنى ئىزدەيتتى. ئۇ ھەممىدىنمۇ ئاھايىتى كۈچلۈك قوشۇنغا قوماندان ئىدى. ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانىنى ئۇنىڭ ئاكىسى ئىرتاش يابغۇ (مىلادىنىڭ 1013 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان)نىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەت بىلەن مەھمۇت قوللىدى. ئاھايىتى ھوشيار، تەدبىرلىك، دۆلەت ئەرباللىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ قابىلىيەتلىك بولغان توغرۇلبەگ جەرياننىڭ باش ۋالىيسى ئالب ئارسلان كەلگۈنىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگنى شەرقىي گادىرىغا ئۇنىڭ باش ۋالىيسى يافۇتبەككە (يەنى ئۇچ بەگ چاغرىبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئېلىپ دەرھال كېلىشنى ئۇقتۇردى.

مىلادىنىڭ 1059 - يىلى تېھران يېنىدىكى ھەشتەد بىلەند دېگەن جايدا، سۇلتان توغرۇلبەگ بىلەن ئىبراھىم ئىنال ئارىسىدا ئاھايىتى قانلىق بىر ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئىنال ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئەسىر چۈشتى. ئەسىر چۈشكەن سالجۇق بەگلىرى ئوغۇزلارنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە ئۇز ئوقبالىرىنىڭ كىرىچلىرىدا يوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانى باستۇرۇلۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1060 - يىلى سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ چاغرىبەگ سىراكتا 70 يېشىدا (990 — 1060) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ مەرۋىگە دەپنە قىلىندى. چاغرىبەگنىڭ ھەققىز ئوغلى، ئۆت قىزى بار ئىدى. چاغرىبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئالىپ ئارسلان خوراسانغا، قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ كىرمانغا، ياقۇتبەگ ئەزەربەيجانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. چاغرىبەگنىڭ قىزلىرىدىن بىرى مەريەم قارا خانىلار نىكاھ ھۆكۈمرانىغا، يەنە بىرى ئانا دولۇسالجۇقلار نىڭ ئاتىسى قۇتالمىشبەگكە (ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى)، ئۆتەنجىسى بىۋاسىتە خانغا باتلىق قىلىندى.

سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا يېۋتسۇن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى سۇلتانلىقنىڭ تەسىرى ۋە ئابرويى كۈچەيدى ۋە يېۋقىرى كۆتۈرۈلدى. سۇلتان توغرۇلبەگ سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يېۋتسۇن ئىسلام دۇنياسىدىكى سۇلتانلىقنىڭ ھەرىكىتىنى قوللىدى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە شەرت - شارائىت ھازىرلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ يۈتۈن سۇننى مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەمىمىي ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بۈگۈنكى ئىران، ئىراق، ئەزەربەيجان ۋە ئەرمەنىستان، ئافغانستان، تۈركمەنستان، قارا قالپاقستان، ئوست يۇرتى ۋە قىزىلقۇم چۆلى كىرگەن بولۇپ، يەر مەيدانى 3 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر

www.docin.com

كىلىنى. بۇ جايلاردىكى مەشھۇر شەھەرلەردە، ھۆنەر ـ سانائەت، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بەك تەرەققىي قىلغان بولۇپ، دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. بۇ جايلار ستراتېگىيە جەھەتتىمۇ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، ئوتتۇرا شەرقنى، ئوتتۇرا ئاسىيانى، ھىندىستانغا، غەربتە بولسا، ئوتتۇرا دېڭىز مەملىكەتلىرىگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى.

سۇلتان توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1063 ـ يىلى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ تېھراندا دەپنە قىلىندى. تارىخنى خاتىرىلەپ قالدۇرغاندا، سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاپاتىدىن تۆت ئاي بۇرۇن خەلىپىنىڭ قىزى سېيد خاتۇنغا ئۆيلەنگەنلىكى مەلۇم. يەنە باشقا تارىخىي مەنبەلەردە، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادتىن تېھرانغا كېتىۋاتقاندا (تۇي مۇراسىمى تېھراندا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى سۆيۈنچىلەر) يولدا ۋاپات بولغان، دەپمۇ يازىلىدۇ.

سۇلتان ئالپ ئارسلان

(1063 — 1072)

سۇلتان توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتكۈچە ئۆزىنىڭ ئاپىدىن كېيىن، سالجۇقلارنى چاغرىپكىنىدە ئوغلى ئالپ ئارسلان سۇلتان بولدى.

ئۇ مىلادىنىڭ 1063 ـ يىلى، ئىنكى جەھەتتىن خەتەرلىك بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان بو-

لۇپ دېرىجە ئاي ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ ھەرھالدا تاغىسى ئىسرائىل ئارسلانيابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى ھىندىستاندىكى كالانجىر قورغانىدا ئۆلگەن) نىڭ ئوغلى قۇتالمىشبەگ ئىسيان كۆتۈردى. قۇتالمىش بەگ شەرقىي ئاناتولۇنىڭ باش ۋالىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بار ئىدى. قۇتالمىشبەگنىڭ ئىسيانغا ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستانمۇ ئىراقتىكى سالجۇق بەگلىرى تەرەپدار ئىدى.

ئاھايىتى زۇرغۇن كۈچ توپلىغان قۇتالمىش بەگ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تېھرانغا ھەمدە ۋەزىر ئۆچۈن بولغا چىقتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئالپ ئارسلان ئىسپاھاندىن تېھرانغا قاراپ ماڭدى. ئالپ ئارسلان قۇتالمىش بەگكە مەكتۇپ يوللاپ، ئىسيانىنىڭ دۆلەتكە ئاھايىتى ئېغىر يالاڭاياقلىق كەلتۈرىدىغانلىقىنى تەكىتلاپ، ئۇنى خەتەرلىك بولدىن قايتىشقا ئۈندىدى. قۇتالمىش ئالپ ئارسلاننىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. تېھران ئېتىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا قۇتالمىش ئۆلدى. ئىسيان باستۇرۇلدى. قۇتالمىشنىڭ ئوغۇللىرى سۇلايمان شاھ ۋە مەلىك ئارسلان قاتارلىقلار ئۆكسى روسۇل تېكىنلەر ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن سالجۇق بەگلىرىگە ئاھايىتى ئالىيجانابلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى قولىغا رەنجىتمەي، يۇقىرى مەنسەپلەرنى بەردى. نەتىجىدە، ئۇلار پۈتۈن ئاناتولۇنى بېسۇۋېلىشتا ياخشى خىزمەت كۆرسەتتى.

ئالپ ئارسلان قۇتالمىشبەگنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاناتولۇغا كەلدى. ئۇنىڭ يا-

www.docin.com

ئەرمەنستانىنىڭ ژان كۆلى بويىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئالىپ ئارسلان كىوروجستانىنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي كاۋكاز سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى. جەنۇبىي كاۋكازنىڭسالجۇقلار قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ قارا دېڭىزنىڭ شەرقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋېتىپ ناشلىدى.

ئالىپ ئارسلان ئانادولۇدىن قايتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1065-يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا كېلىپ، غەربىي قاراخانىلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا ئاساس سالدى. كېيىن، غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى شەمسئەلمۇلۈك(1068 — 1080) ئالىپ ئارسلاننىڭ قىزى ئايشە خاتۇنغا ئۈيلەندى. شەمسئەلمۇلۈكنىڭ ھەمشىرىسى توركان خاتۇن ئالىپ ئارسلاننىڭ ئوغلى مۇئەللىك شاھ (1072 — 1092)غا ياتلىق بولدى.

ئالىپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1067 - يىلى خارەزمنى بېسىۋالدى. بۇ ئىشەۋال غەربىي قاراخانىلارنى دەككە - دۈككە سېلىپ قويدى. ئالىپ ئارسلان قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە (مىلادىنىڭ 1064 - يىلىدىن 1070 - يىلىغىچە) ئەرمەنىيانىسىنى قولىدىن مەككە بىلەن مەدىنىنىڭ ئەتىگىنچىلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۇرىيە بويىنىدۇرۇلدى. ئالىپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1071 - يىلى مالازگىرد ئۇرۇشىدا، شەرقىي روما ئىمپېراتورىنى ھەلىبە قازانغاندىن كېيىن، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ ئاھايىتى يېراقلارغا سوزۇلدى.

ئالىپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1070 - يىلى ژان كۆلى بو-

يىدىكى ئاھايىتى مۇستەھكەم بولغان مالازگىرد قورغانىنى ئالدى. ئالىپ ئارسلاننىڭ بۇنۇن كۆچمىنى تويلاپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىدىن ئەندىشىگەن شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس ئۇلۇغ سالجۇقلارنى نارمار قىلىشقا بەل باغلىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس(مىلادىنىڭ 1067 - يىلىدىن 1071 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ۋ - ئايىنىڭ 13 - كۈنىدە، 200 مىڭ ھەكچىدىن تەركىب تاپقان ئاھايىتى قۇدرەتلىك قوشۇننى باشلاپ كونستانتىنوپولدىن شەرققە قاراپ يولغا چىقتى. روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈك - تاقلىرى 3000 ھارۋا، يىرتەچچە مىڭ مال توگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەنىدى. روما قوشۇنلىرىدا 1200 كىشى ماشقۇرىدىغان ئاجايىپ فورال — شەھەر سېپىللىرىغا چىقىشقا ئىشلىتىلىدىغان مەنجانىقتۇ بار ئىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس سۇلتان ئالىپ ئارسلان (ھازىرقى كىچىك ئاسىيادا) كەلگەندە، ھەربىي كېڭىشى چاقىردى. كېڭەشتە سالجۇقلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدىغان روما قوماندانلىرىدىن بىرىگەر ۋە بۇرۇنقى تۇراقلاشتۇرۇش قىتارلىقلار ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنى ئاگاھلاندۇرۇپ، سالجۇقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنىڭ ناقۇلايلىقىنى تەۋسىيە قىلدى. ئىمپېراتور ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. بۇرۇشنى توختاتمىدى.

سالجۇقلار ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىسنىڭ شۇنداق قۇدرەتلىك قوشۇنىنى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. سۇلتان ئالىپ ئارسلان

www.docin.com

ناھايىتى جاپالىق ۋە خەتەرلىك بۇرۇشكە چىققان بۇ ۋاقىت سىلاۋىيانلار رومان دىئوگىنىسنىڭ تالدىغا ساۋۇتىكسىز باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس ساۋۇتىكسىز باشچىلىقىدىكى سالجۇق ئەلچىلىرى بىلەن يارىشىش مەكتىپىنى قەتئىي رەت قىلدى ۋە ساۋۇتېكىنگە مۇنداق دېدى: «مەن بىرىپ سۇلتانىڭغا ئېيتىدىغان ھېلى سۆزلەر (يارىشىش) مۇزاكىرىلىرىنى تېخىراقتا باشلايمەن، قوشۇنلىرىمنى ئىسقاھاندا قىستىلىستىمەن، ئۇلاغ - ئۇل مەكتىپىنى ھەمداندا باقىمەن».④

ئۇزۇنى تەكتىش بىلەن ھەربىي سەركەردە دەپ ئاتالغان سۇلتان رومانئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىسنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلغان قىلغان تەكەببۇرانە سۆزلىرىگە ساۋۇتېكىن مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «ئاتالمىرىڭنىڭ ھەمداندا قىلايدىغانلىقىغا ئىشىنەن. لېكىن سىزنىڭ قەيەردە قىلىشلايدىغانلىقىڭىزنى بىلمەيمەن».⑤

مىلادىيە 1071 - يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدە، سالجۇق قوشۇنلىرى بىلەن شەرقىي رومانى قوشۇنلىرى مالازگىرد مەيدانىدا بىر - بىرىنىڭ ئۈدۈلىدا سەپ تارتىشقان. ئەكسىي قوشۇنىنىڭ ئارىلىقىدىكى مۇسابە يەتتە كىلومېتر بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىنى ئىزىق كۆرۈشۈپ تۇرغان.

بۇ كۆلى(جەمەكۆنى ئىكەن)نەچچە يۈزلىگەن جىلىشقان يىلىرى كۆپىنى كۆتىسۇرۇشۇپ، ئاۋازلىرىنى ئېنىق كۆتىۋەرگەن ھورکىنىشىپ، رومانى قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئىكەنلىكىنى ئەيىبلەش بولۇشىنى ئەيىبلەپ، ئىنتىزىلىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى ئايەتلىرىنى توقۇشقان. ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنىڭ قو-

شۇنلىرى فرانسۇزلار، نورمانلىلار، سلاۋىيانلار، گىروزىيلار، ئابخازلار، ئەرمەنلەر، قىپچاقلار (بۇلار ئوغۇز ئىدى)دىن ئىبارەت خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلاردىن تەركىب تاپقانىدى.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا، سۇلتان ئالپ ئارسلان ئات ئۈستىدە ئاھايىتى خاتىرجەم، سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇرۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ ناكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، سالجۇق قوشۇنلىرىنى رومانى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. ئىككى تەرەپتىن بىر-بىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھشەتلىك دېگىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر - بىرىگە ئۇرۇلغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالپ ئارسلان باشچىلىقىدىكى سالجۇق قوشۇنلىرى ئەرقىي رومانى قوشۇنلىرى ئۈستىدىن تولۇق غەلبە قازانغان. ئالپ ئارسلان پاراسەتلىك بولغان رومان دىئوگىنىسنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان قالغان رومانى قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سالجۇقلارغا تەسلىم بولغان.

بۇ ئۇرۇش دېگىز يۈزىدىن 1500 مېتىر ئېگىز ئىسكىتى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىن 45 كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان مالازگىرد قورغانىنىڭ يېنىدا بولغانلىقتىن ئۇچۇن بۇ قورغان نامىدا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دېگەن نام بىلەن دۇنيا تارىخىغا كىرگەن.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، ئۇز دۈشمەنلىرى نى ئالداپ تارمار قىلىش ئۇچۇن ئاجايىپ بىر تاكتىكا قوللانغان. ئۇنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئۇرۇش باشلىنىپ بىر-بىر-

www.docin.com

ئىككى سائەت ئۇنىمەيلا، ئۇنىڭ سۆيۈرۈقى بىلەن سالجۇق قوشۇنلىرى چېكىنىكەن. شەرقىي روما قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىۋاتقان سالجۇق قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۇزۇن ئۆتمەي باش قوماندانلىق قارارگاھى جايلاشقان جايدەن خېلى يىراقلاشقاندا، ئالپ ئارسلان روما قوشۇنلىرىنى قورشاۋغا ئالغان ۋە روھى چۈشۈپ كەتكەن. ئالپ ئارسلان ھۇجۇمى ئۈۋاقتىنلىق ئۈزىدە، سالجۇق ئاتلىقلىرىنى ئىتتىلاندۇرۇپ، ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسقا ھۇجۇم قىلغان. ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، سالجۇق قوشۇنلىرىدىن ئۈچ ھەسسە ئارتۇق بولغان شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاساسىي تاكتىكا قوللانغان.

مانا شۇ «مالازگىرد ئۇرۇشى» تارىختا ئارسلانغا چەكسىز قوشۇنلىق تالانتلىق قوماندانلىك باشچىلىقىدا، نەچەبىۋىر قوماندان باشچىلىقىدىكى كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى سۈپىتىدىكى ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

تارىختا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان بۇ ئۇرۇشتا، سۇلتان ئالپ ئارسلانغا شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس باشچىلىقىدىكى روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان ئالەمشۇمۇل غالىبىيىتىنىڭ خەۋىرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇردى. بىر ئۇيغۇر خوتىنلىق دۇنياسى ۋەقەسىنى ئېچىپ، خۇددى كەچ كۈز مازاقلىرىدەك تىترەپ كەتتى.

ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن رومان دىئوگىنىسقا ئۇزۇن

مىلاد مەھرۇر، مەردانە ۋە ئالىيجانابلىق خىسلەتلىرىنى تا-ماياندا قىلدى. ئۇنىڭغا روسلار دىئوگىنىس ھەيران قالدى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىسقا خۇش چىراي بىلەن سەمىمىي قىزغىن مۇئامىلىدە بولدى. ئالپ ئارسلان ئۇنىڭغا، قوشنا دۆلەتلەرگە ئىناق ۋە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولىشىدىلىقىنى ۋە ئۇنىڭ جەڭدىكى كەتكۈزگەن تاكتىكا جاتالىقلىرىنى ئەسلىتىپ قويدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇنىڭلارنىڭ والا جېنىدە قوللانغان تاكتىكىسىنىڭ دۈشمەن تاكتىكىسىدىن ئۈستۈن، جاڭلىق تاكتىكا ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن غارىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار بىر ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتتى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىس بىلەن بىتىم تۈزدى، بىتىمگە بىنائەن، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقلارغا قارام دۆلەت ھالىغا چۈشۈپ روپ قويۇلدى- چۈنكى، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ئۇنىڭدىن باشلاپ، سالجۇقلارغا ھەر يىلى نورۇن مىقدارىدا ئالتۇن-كۈمۈش بوللاپ، ئالۋان - ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن ئالپ ئارسلان، رومان دىئوگىنىسنى كونستانتىنوپولغا يولاپ سېلىپ قويدى. ئۇنى دۈشمىنى ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ، ئۇزۇنلىق قىلمىشلىرىغا پۈشايمان قىلغان رومان دىئوگىنىس، ئالپ ئارسلاندىن بۇنداق ئىلتىپاتلىق بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئەكسىچە ئۇ، ئەسىر چۈشكەندە ئۇلۇغمۇ مەغرۇر بولىمەن دەپ ئويلىغانىدى.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدىن كېيىن، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئىنتۇرا ئاسىياغا ھازاب بولغا چىقتى. ئالپ ئارسلان ئالغا ئىلگىرىلەپ ئامۇدەريادىن ئۆتە

تې. ئۇ دەريا بويىدا مەرۋى قاراخانىلارنىڭ ۋەزىپ ئاتالىق بېگىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئىۋروشتا يېڭىۋېيەگ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن يېڭىۋېيەگ بىلەن كەپ تالىشىپ تاكاللىشىپ قالغاندا، يۇقىرىقى يېڭىۋېيەگ يېنىدىدا يېتىۋرۇۋالغان خەنجىرىنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى. سالجۇقلار يېڭىۋېيەگنى چاناپ قىيما - چىيما قىلىۋەتتى. ئالپ ئارسلان يېرىلغىچە ئەسكەرلىرىنى كېيىن ئۆلدى. جەسىتى مەرۋگە كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا مۇنداق دەپ يېزىلدى:

«سىز، ئالپ ئارسلاننىڭ بېشىنى مەغرۇر كۆتۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنسىز.

مەرۋگە كەلگەندە، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ئاھايىتى چوڭ قۇر بەرتىكىندە يانغانلىقىنى كۆرىسىز.» ⑧

سۇلتان مەلىك شاھ

(1092 — 1072)

ئالپ ئارسلاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى مەزكى قاراخانىلارنى قىسقا بىر مۇددەتكە بولسىمۇ جىلى روھلاندۇردى. مەزكى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانى ناسىر ئىبنى ئىبراھىم (شەمس ئەلمۇلك) مىلادىنىڭ 1072 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 16 - كۈنىدە تومۇر ۋە بەلخنى بېسىۋالدى. لېكىن ئانچە نۇزۇن ئۆتمەي، سالجۇقلار تومۇز بىلەن بەلخنى قاراخانىلاردىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1072 - يىلى سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ

تەختكە ئالپ ئارسلاننىڭ 17 ياشلىق ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ ئولتۇردى. دەل شۇ پەيتتە، سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تاغىسى قاراتارسلان كاۋۇرتېگ (ئالپ ئارسلاننىڭ ئاكىسى) ئىسيان كۆتۈرۈپ تەختنى تارتىۋالماقچى بولىدى. ئۇنىڭغا ئۇكىسى مەلىك ئوسمان يارداملاشتى. سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1073 - يىلى چىگىل كەنتىدە بولغان ئۇرۇشتا ئىككى تاغىسىنى مەغلۇپ قىلدى. قارا ئارسلان كاۋۇرتېگ ئۇنىڭ ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ئەسىر چۈشتى.

كىرمانىنىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتېگنىڭ (كىرمانغا مىلادىنىڭ 1041 - يىلىدىن 1073 - يىلىغىچە باش ۋالىي بولغان) ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇلتان مەلىك شاھ ئۇزۇنىڭ مەرىشكى كۆچلۈك قوشۇنلىرى بولغان شەرقىي روھايىلەن مىسىرنىكى ئەرەپلەتمە سۇلالىسىگە قاراشلىق جايلارنى ئىشغال قىلىشقا يەل باغلىدى. سالجۇقلار مىلادىنىڭ 1076 - يىلى سۇرىيە بىلەن پەلەستىنى ئىشغال قىلدى، شام شەرىپ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پايتەخت خەلىپىنىڭ نامى قۇتبىدىن چىقىرىلدى. قۇتبىدا ئابباسىيلار خەلىپىسى بىلەن سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئىسمى ئوقۇلىدىغان بولدى. سالجۇقلار مىلادىنىڭ 1078 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق كاۋكازىيىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1087 - يىلى يامداوقا كېلىپ، قىزى مەھمىلىك خاتۇننى خەلىپە موقتەدىغا (مىلادىنىڭ 1075 - يىلىدىن 1094 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) يات لىق قىلدى.

سالجۇقلار پىلادىنىڭ 1090 - يىلى ھىجازغا كەلدى.

www.docin.com

مەككە يولىدىن مەدىنەنى ئىشغال قىلىدى. مىلادىيىنىڭ 1092 - يىلى يەمەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، يۇقىرى ئەرەبىستان بىرىم تارىلى سالجۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان 20 يىل ئىچىدە سالجۇقلارنىڭ شەرقىي روما يولىدىن ئەرەب پانىسە خەلىپىلىكىگە قارايدىغان جايلارغا قىلىچ ھاكىمىيىتىنى يېيىلدۈرگەن سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان بولسا، يېيىلدۈرگەن ئۇنىڭ يەگلىرى يېتەكچىلىك قىلدى.

ئەمما سالجۇقلارنىڭ قاراخانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان. مەسىلەن، مىلادىيىنىڭ 1074 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ زاھايىتى كۈچلۈك سالجۇق قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، تامودىن ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھرىگە يېتىپ كېردى. ئۇ ئەرەبىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختىنى سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. سۇلتان مەلىك شاھ شەھىر ئەلمۇلىككە جازا بەرمەكچى ئىدى. شەھىر ئەلمۇلىك پايتەختىنى تاشلاپ چىقتى. لېكىن سالجۇقلارنىڭ ئولۇغ، تالىيجاناب ۋەزىرى نىزام ئەلمۇلك (پارس) نىڭ كۆچ چىقىرىشى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق بىتىمى تۈزۈلدى. ئىبھتىمال، تۇركان خاتۇن (ئەرەبىي قارا خانىلارنىڭ خانىش سۇلتانىم بولۇپ تېكىنىڭ ھەمشىرىسى) شۇ چاغدا مەلىك شاھقا يالتلىق بولغان بولسا كېرەك. مەلىك شاھ تىرمىزغا ئۆزىنىڭ مەشھۇر يەگلىرىدىن بىرىنى ساۋۇت كىشىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ماۋەرائۇننەھرىدىن قايتىپ كەتتى.

مىلادىيىنىڭ 1080 - يىلى شەمىس ئەلمۇلىك ئالەددىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ خىزىرخان ئولتۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا (1080 — 1081) مەدەنىيەتكە، بولۇپمۇ بىنا قىلىش ئىشلىرىغا بەرگەن ياھايىتى ئىھتىمىيەت بەرگەنلىكەن. ئۇنىڭ ئۆكىسى ئەھمەتخان ‖ نىڭ ۋاقتىدا (1081 — 1095)، ئەرەبىي قاراخانىلار دۆلىتى يەنە ئالجۇقلار تاۋىسىدا ئۇرۇش بۇۋى بەردى. بۇنىڭغا يەنە بىر تەرەپتىن تالىشىش سەۋەب بولدى.

مىلادىيىنىڭ 1089 - يىلى، سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىگە يېتىپ كېرىپ، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، ئۇ شەھەرلەرگە سالجۇق يەگلىرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەندى. مەلىك شاھ ئەرەبىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختىنى سەمەرقەندنى بېسىۋالغاندا، ئەھمەت خان ‖ نى ئەسىر قىلغان. ئۇنى دەرھال سالجۇقلارنىڭ پايتەختىنى ئىسفاھانغا ئەۋەتىۋەتكەن.

سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىدىن قايتىپ كەتتىن، يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ تەرقە بۇرۇلۇپ، قەشقەرگە قاراپ ماڭغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئۇزكەنتكە يېتىپ كەلگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چولاق خانى ھارۇن بوغرا خان ‖ (ئىسىمى ئەسەن) مەلىك شاھنىڭ تالدىغا — ئۇزكەنتكە كەلگەن. ھارۇن بوغراخان سۇلتان مەلىك شاھقا ئۆزىنىڭ ئىتائەتلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭ ئولۇغ ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ نامىدا پۇل زەربە قىلىشقا، ئۇنىڭ نامىنى قۇتبىدا ئوقۇشقا ماقۇل بولغان. سۇلتان مەلىك شاھ ھارۇن بوغراخانىڭ ئۆزىنى ئونچىلىك ھۆرمەتلەپ قىلغان مۇئامىلىسىدىن تەسىرلىنىپ، مىلادىيىنىڭ 1089 - يىلى ئۇزكەنتتە

دين قايتىپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 1092 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا غەربىي قاراخانىلار بىلەن شەرقىي قاراخانىلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالالىغان.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1090 - يىلىي ئىسفاھاندىن سەپەرۋەتكە ئاتلىنىپ قوزغالغان. چۈنكى، مەلىك شاھ ئالدىدا ئاخايىتى يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان تۈركان خاتۇن (غەربىي قاراخانىلارنىڭ بېكەسى)نىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن، سۇلتان مەلىك شاھ ئەھمەتخانغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ غەربىي قاراخانىلارغا داۋاملىق ھۆكۈمران بولۇشىغا قوشۇلغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، غەربىي قاراخانى بېكەلىرىدىن تۈركان خاتۇنغا (ئەسمى ئەلمولىكنىڭ سىڭلىسى) يەنە شەمسى ئەلمولىكنىڭ ئاسى شاھزادە ئەيسانىڭ قىزى ھىلالىيەگە ئۈيلەنگەن. سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى سۇلتان مەھمۇت تۈركان خاتۇندىن تۇغۇلغانىدى.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1090 - يىلىي ئىسفاھاندىن سەپەرۋەتكە قايتىپ كېلىپ، دەسلەپ يىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1095 - يىلى)، مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇتەئەسسىپ، جاھىل دىنىي كۆچلەر ھەربىي باشلىنقلارنى ئەھمەتخانغا قارشى ئىشقان كۆتۈرۈشكە قىزىقتۇرغان. ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ئەھمەتخان ئۆلار قاندىقتۇر دىنغا قارشى چىقتى دېگەن تۆھمەتنى چاپلىغان ۋە ئۇنى ئىسلامغا ھۆكۈم قىلغان.

بۇ ۋەقە بۇز بېرىشتىن ئىلگىرى يەل سۇرۇن، مىلادىنىڭ 1092 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ 37 يېشىدا (ئۇ، مىلادىنىڭ 1055 - يىلى تۇغۇلغانىدى) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئىسفاھانغا دەپنە قىلىنغان.

سۇلتان مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ مەلتەنەتلىك باسقۇچىغا يەتكەنىدى. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىجىگە ئىران، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان، ماۋرەئۇننەھرى، جەنۇبىي كاۋكاز، داغىستان، ئاناتولۇ (كىچىك ئاسىيا) ئىراق، سۇرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىدىكى قاقىم ئارالالار كىرگەن. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى 15 مىليون كۋادرات كىلومېتر كېلەتتى. ئىمپېرىيىنىڭ تېررىتورىيىسى، قارا دېڭىز، ئىگەي دېڭىزى، مەرمەر دېڭىزى، ئونتوراد دېڭىز، قىزىل دېڭىز، ئومان دېڭىزى، پەرسى قولتۇقى، ھىندى ئوكيانىغا تۇتىشىپ تۇراتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ ئەخلاق چىقىش بىلەنلا، ھەربىي قوشۇنغا ماڭاش بېرىش ئۇرۇشىنى ئورناتقان. يۇندىق ماڭاش ئۇچۇن ھەر يىلىغا 700 مىڭ ئالتۇن دىنار كەتكەن. يۇندىق ماڭاش سالجۇقلارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىغا بېرىلگەن بولسا كېرەك. مەلىك شاھ دەۋرىدە، سالجۇقلار ئۇرۇش تېپىلىپ قالسا، 1 مىليون كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلالايدىغان ئەھۋالغا كەلگەن.

سۇلتان مەلىك شاھ، ئىلىم - پەنگە ئاخايىتى كەڭ شەرت - شارائىت يارىتىپ ئۇنىڭ دەۋرىدە، كۆپلىگەن دانىشمەن

مەن پەيلاسوپلار، تارىخچىلار ۋە ئەدىبلەر بېتىشىپ چىقتى.

مەلىك شاھ دۆلەتنىڭ يىللىق بىۋدجىتى ھېسابىدىن (يىللىق بىۋدجىت 43 مىليون دىنار ئىدى) 300 مىڭ ئالتۇن دىنارنى كەمبەغەللەر ۋە ئىلىم-پەن خادىملىرى ئۈچۈن ئاجرىتىپ تۇراتتى.

مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇنىڭ ياش ۋەزىرى نىزام ئەل-مۇلىك نامى بىلەن «نىزامىيە مەدرىسلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مەكتەپلەر باغداد، ئىسفاھان، بەسرى، نىشاپور، ھېرات، مەرۋى، بەلخ، ئامول، موسۇل قاتارلىق شەھەرلەردە قۇرۇلغانىدى... ھەربىر مەدرىسنىڭ چوڭ كۈتۈپخانىلىرى، مۇ-ساپىرخانىلىرى ۋە بېتەرلىك ۋەجىە بەرلىرى بار ئىدى.»

نىزام ئەلمۇلىك (1092 — 1118) مەلىك شاھنىڭ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى ئۇنۇملۈك ئىدارە قىلىشىدا، ئىلىم-پەننىڭ گۈللەپ ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان. ئۇ پارس تىلىدا ھېسابلانغان «سىياسەتنامە» ناملىق ئىلمىي بىر ئەسەر يازغان. نىزام ئەلمۇلىك، ئالىپ ئارسلانغا ۋە مەلىك شاھقا باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (مىلادىيىنىڭ 1064 — يىلىدىن 1092 — يىلىغىچە) ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك، ئەڭ ئاۋات، ئەڭ باي، ئەڭ مەدەنىيەتلىك بىر باسقۇچقا يەتكەنىدى. نىزام ئەلمۇلىك ئۆتۈ-ئۈرا ئەسىردە ئىسلام شەرقىدە ئۇنىڭدەك ئەڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەر-باب سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى، ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرىدىن (ھېسابلانغان سىياسەتنامەسى بويىچە) ئۇرۇق ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى ئۈلگە ئالغان.

سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر

مەزگىل (مىلادىيىنىڭ 1092 — يىلىدىن 1118 — يىلىغىچە) تەخت تالىشىش كۈرىشى داۋام قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئەممەت، بەركىيارۇق، مەھمەد، تاپار، سەنجەر، مەھمۇت، جەيھۇن، تۇغرۇل، خۇمار ئاتلىق توققۇز ئوغلى بار ئىدى. بۇلاردىن سۇلتان مەھمۇت، بەركىيارۇق، مەھمەد تاپار، سەنجەر قاتارلىق تۆت ئوغلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى سۇلتان مەھمۇت (مەرىيەم قاراخانىي بېگىمىز تۇركان خاتۇندىن تۇغۇلغان) تەختكە چىقىرىلدى. ئەمدىلا بەش يېرىم ياشقا كىرگەن سۇلتان مەھمۇت (1092 — 1093) ئىككى تاي-دىن كېيىن بەركىيارۇق تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلدى. بەركىيارۇق (1093 — 1104) ئوغلى مەلىك شاھ II تەرىپىدىن، مەلىك شاھ II (1104 — 1105) تاغىسى مەھمەد تاپار تەرىپى-دىن، مەھمەد تاپار (1105 — 1118) قېرىندىشى سەنجەر تە-رىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. بۇنداق ۋەقەلەر تىنچ يول بىلەن ئەمەس، قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشقان. ئۇلۇغ سالجۇقلار تەختىگە سۇلتان سەنجەر ئولتۇرغاندىن كې-يىنلا، تىنچلىق - بىرلىك ھالىتى بارلىققا كەلدى.

ئىزاھلار:

① ② مۇنار ئوزتۇرك، ئۇيغۇر تۈركىيە تارىخىدە I دوم تۈركچە 183 - بەت

③ سېنى- سىكسىن، ئافغانىستان تارىخىدە ھەزرەتچە 111 - بەت

④ ⑤ مۇنار ئوزتۇرك، ئۇيغۇر تۈركىيە تارىخىدە I دوم تۈركچە 111 - بەت

⑥ سېنى- سىكسىن، ئافغانىستان تارىخىدە ھەزرەتچە 111 — 111 - بەتلەر

ئون تۆتىنچى باب قىتانلار ۋە قاراخانىلار

قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

قاراخانىلار تىككىگە بۆلىنىپ كەتكەندىن كېيىن. قىتانلارغا ۋە خارەزىم شاھلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارىدى.

قىتانلار قەدىمكى جاغلاردا ھازىرقى لياۋنىڭ ئوڭ كىسىدە ياشىغان خەلق ئىدى. قىتانلار توڭگۇسلار نىڭ بىر تارمىقى بولغان سىيانپىلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ. ئۇلارغا مەلۇم دەرىجىدە موڭغۇل تىلىدىكىلەرمۇ تارىلاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى II ئەسىرلىك ياشلىرىغىچە) ھونلارغا. سىيانپىلارغا بېقىنىپ كەلگەن. قىتانلار ئاۋار قاغانلىقى دەۋرىدە. كۈك تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە شۇ قاغانلىقلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. قىتانلار شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان دەۋرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ. تۇنيۇقۇق باشچىلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

قىتانلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى كۈچىيىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 745 - يىلىدىن باشلاپ). شەرقىي ئۇيغۇرلار 840 - يىللىرى غەربكە كۆچۈپ. سىياسىي مەركىزىنى ئۇتۇكۇندىكى قارابالغاسۇندىن. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆنكەپ كەتكۈچە. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا قارىغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 916 - يىلى. جۇڭگو تارىخچىلىرى لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىغان دۆلەتنى تەشكىل قىلغان. قىتانلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىمۇچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچەيگەن جاغلاردا. ئۇنىڭ تەرىتورىيىسىگە شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان بويلىرىدىن تارتىپ. شىمالدا بايقال ئەتراپلىرىغىچە. غەربتە شەرقىي تالىستايغا قەدەر بولغان جايلار كىرگەن.

قىتانلار. مىلادىنىڭ 920 - يىلى موڭغۇلىيىگە بېسىپ كىرىپ. ئۇ جايدا 80 يىل ياشىغان (مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتلىرىغا قوغلىغان. قىرغىزلار مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئېسيان كۆتۈرۈپ. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى بېسىۋالغاندىن كېيىن. يەنىمۇ بويلىرىدىن موڭغۇلىيىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى.

قىتانلار مىلادىنىڭ 970 - يىلى 40 مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇنىنى جۇڭگوغا ھۇجۇم باشلاپ. سۇڭ سۇلالىسىگە تەھدىت سالغان. قىتانلار مىلادىنىڭ 995 - يىلىنى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭغا ھۇجۇم قىلىپ. ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالغان. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قىتانلارغا پان بېرىشكە مەجبۇر

بولۇپ، توختامنامە تۈزگەن. توختامنامە بويىچە، سۇلالە سۇلالىسى قىتانلارغا ھەر يىلى 200 مىڭ توپ ئارىلاشمايىپەلەرەخت، 100 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەپ بېرىدىغان بولغان.

مانا شۇ قىتانلار دۆلىتىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە تۇتاش ئىدى. قىتانلار، XI ئەسىرگە كەلگەندە، ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. مىلادىنىڭ 1120 - يىلى جۇرجىتلار ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئاخىر مىلادىنىڭ 1124 - يىلى قىتانلار دۆلىتىنى يوقاتتى.

جۇرجىتلاردىن مەغلۇپ بولغان قىتانلارنىڭ بىر قىسمى قىتان شاھزادىسى يىلوداشى باشچىلىقىدا غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ، يەتتەي دەريانىڭ بويىغا بارغان. قىتانلار ئۇ يەردە يەتتەي قىرغىزلىرىنىڭ يۇلالاق - تالىسىغا ئۆچەرىغان، كېيىن، غەربىي جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ، قاراخانىلاردىن پاناھ ئىزلىگەن.

شەرقىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار

شەرقىي قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، يەرعانىنىڭ شەرقىي قىسمى كىرەتتى. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالدىكى چېگرىسى كۇچانىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغانىدى. كېيىن يەرعانىنىڭ غەربىي قىسمىنى قوشۇۋېلىشقان.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي

ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخان ھۆكۈمران بولدى. ئۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدى. ئۇنىڭ ئۆكسى مۇھەممەت بوغراخان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارغانسېرى يامانلىشىپ كەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 1056 - يىلى مۇھەممەت بوغراخان (ئۇ شۇ چاغدا تاشلاس ۋە ئىسسىجاپ قاتارلىق جايلارغا ھاكىم ئىدى) ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاندىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان سۇلايمان ئارسلانخان ئەسىر چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاراخانىلار تەختكە ئولتۇرغان مۇھەممەت بوغراخان 15 ئايدىن كېيىن تەختنى چوڭ ئوغلى مۇسەيىنگە (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى) ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا مۇھەممەت بوغراخان (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چوڭ دادىسى) ئىلگىكى كىچىك خوتۇنىنى ئۆز ئوغلى ئىبراھىم (مۇھەممەت بوغراخاننىڭكىچىك ئوغلى)نى قاراخانىلار تەختكە چىقىرىشنى قەتئىلدى. مانا شۇ ئىبراھىمنىڭ ئانىسى، مۇھەممەت بوغراخاننىڭ تەختنى چوڭ ئوغلى مۇسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشىن مۇراسىمدىكى زىيادە تەسىر مۇسەيىن قاتارلىق قاراخانى ھۆكۈمرانلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرىۋەتكەنىدى. شەرقىي قاراخانىلار تەختكە چىققان ئىبراھىم مەلادىنىڭ 1058 - يىلى ئۆزىگە بويسۇنمىغان بارسخان ھاكىمى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ

www.docin.com

ۋەقەدىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخانغا كەلگەن ئوغلى (مۇھەممەت بوغراخانغا ئۆكسى) توغرۇل قاراخان يوسۇپ (مەھمۇت خان) نەختكە چىقتى.

بۇغرىدا تىلغا ئېلىنغان قانلىق ۋەقەلەر بۇز بەرگەندە، مەھمۇتقەشقەرى قەشقەردىن قېچىپ كەتكەن. ئۇ ئۇلۇغۇرۇم لۇغىتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، تۇركى خەلقلەر ياشىغان جايلارنى ئون نەچچە يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، «تۇركى تىللار دىۋانى» ئەسىرىنى ماتېرىياللىرىنى توپلىغان. كېيىن باغداد قاكېلىپ «تۇركى تىللار دىۋانى» نى يازغان ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1074 - يىلى باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1094 — 1075) غا تەقدىم قىلغان.

شەرقىي قاراخانىلاردا بۇز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان(ئىبراھىم بۇرە تېكىن) شەرقىي قاراخانىلاردىن پەرغانە ۋە ئاشكەنت قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى.

ئىبراھىمخان ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلارنى خىتتەك چىققان توغرۇل قاراخان دەۋرىدە (1058 — 1074) يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يازدى ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1069 - يىلى توغرۇل قاراخانىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا كېيىن يەنە توختىلىمىز.

مىلادىنىڭ 1068 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان ئالەمدىن ئۆتتى. دەل شۇ چاغدا، مىلادىنىڭ 1058 - يىلى، شەرقىي قاراخانىلار غەربىي قاراخانىلار جىۋالغان پەرغانە ۋە ئاشكەنت قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئورۇنلىگەن

توختامنامە بويىچە، سىر دەريادىن تارتىپ خوجەندكىچە بولغان جايلار شەرقىي ئەلئۇلىككە، پىشتون پەرغانە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولدى. مىلادىنىڭ 1074 - يىلى توغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى توغرۇل تېكىن ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ تېكىن تەككى ئايدىن كېيىن ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخان توغرۇل تېكىننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى تەختكە چىقتى.

ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخان ئاساسى توغرۇل خاقان يۈسۈپكە 16 يىل. ئورۇنباسار خان بولغىنى (1059 — 1075) ئۆتكىدىن كېيىن ئۆزى شەرقىي قاراخانىلارنى 27 يىل سوردى، بۇ چاغدا (1075 — 1102) ئۇ تابغاچ بوغراخان دەپ ئاتالدى. ھارون بوغراخان دەپ ئاتالدى. ھارون بوغراخاننىڭ بۇلىگىدىن ياشقا يەتكەنلىكى ۋە دىنىنىڭ ھامىيسى. دىنىنىڭ شان - شەۋكىتى ۋە شەرقىي ئىسلام دۇنياسىغا كەڭ تونۇلۇشىدا زور تۆھپە قوشقان.

ھارون بوغراخان ئۆكسۈرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىدە ئىسلام - يەكەن ئاجايىپ بىر گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. ئۇ ئورۇنباسار خان بولۇپ تۇرغان چاغدا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى مەيدانغا كەلگەن بولسا، كېيىن ئاندۇقەپىرىسىدا: «تارىخ ئەل كاشغىرى» («قەشقەرتارىخى») ھاملىق ئەسەرى مەيدانغا كەلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، «قەشقەر تارىخى» دېگەن مۇھىم مەزمۇنلارنى ئىسلامدىن بۇرۇنقى يارايدىغان بىرقانچىلىگەن ئۇيغۇرنىڭ لەر، XIV ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى ھامال قەرشىنىڭ ئەرەپ تىلىدا يازغان «سورىيە ئۇيغۇرلىرى»

www.docin.com

دېگەن ئەسەرنىڭ كىرگۈزۈلگەن.

ھارون يوغراخان II مىلادىنىڭ 1102 ـ يىلى قوشۇن ئۆەتىپ تېرمىزنى ئالجۇقلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن سۇلتان سەنجەر ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلارنى تېرمىزدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھارون يوغراخان II (ئويغۇلمەسەن) شەرقىي قاراخانىلارغا تايىنىپ يوغراخان ئۇنۋانىدا 16 يىل ئورۇنباسار قاغان، 27 يىل چوڭ قاغان بولۇپ مىلادىنىڭ 1103 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت تارىلانخان ئولتۇردى. ئەھمەت تارىلانخان(1102 ـ 1128)مىلادىنىڭ 1105 ـ يىلى مەھمۇت ئىبنى ئابدۇل جىلىل ئەلى كاشغىرى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باغدادتىكى ئەربە ئابباسىيلەر خەلىپىسى مۇقتازىر (1094 ـ 1118)نىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. خەلىپە مۇستازىر ئەھمەت تارىلانغا «نور ئاددا ۋلا ـ دۆلەتنىڭ نۇرى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

ئەھمەت تارىلانخاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1125 ـ يىلى يەتتەي يولىرىدىن قىيىپ قاراخانىلار- دىن پاناھ ئىزدىگەن قىتانلار شىمالىي ئىلىكخانىنىڭ روخسىتى بىلەن ئىمىل (ھازىرقى دۇربىلجىن)دا ماكانلاشقانىدى. ئۇلار ئۇ چاغدا، 40 مىڭ ئوتۇن (ئائىلە) بولۇپ، ئاھالە سانى 200 مىڭچە ئىدى.

ئۇ مەزگىلدە قاراخانىلار دۆلىتى ئاھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. غەربىي قاراخانىلار بولسا سالجۇقلار سۇلتانى سەنجەر (1157 ـ 111)نىڭ ھىمايىسىدە ئىدى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شىمالىي ئىلىك خانلىقىدىكى خانلار ۋە بەگلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇراتتى.

مىلادىنىڭ1130-يىلى قارلۇقلار ۋە باشقاقەبىلىلەرئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي ئىلىك خانى (ئىسمى نامەلۇم) يىلۇداشى ئىسى ئۆچكى ئىنىانتى باستۇرۇشقا چاقىردى. يىلۇداشى ئىسى يانتى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، كېيىن ئۇنىڭ بالاساغۇن ئەترايلىرىدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى. مانا ئۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىلارغا ئەھمەتخاننىڭ ئوغلى ئىبراھىم (1128 ـ 1138) خان ئىدى. ئۇ قابىلىيەتسىز، بىر ھەم ئادەم ئىدى. قىتان شاھزادىسى يىلۇداشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئاھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۇزۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئايماقلىرىنى بالاساغۇن ئەترايلىرىغا تىوپلىندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1134 ـ يىلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، بالاساغۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇ شىمالىي ئىلىك خان (ئۇ چاغدا ئۇيغۇلشىجا ئىلىكخان بولسا كېرەك) ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى ئەسىرگە ئالدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ شىمالىي ئىلىك خانىغا قارايدىغان جايلارنى بېسىۋالدى. مانا شۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان قەشقەردە بەخىرامان بېتىۋەردى. يىلۇداشى مىلادىنىڭ 1136 ـ يىلى شەرقىي قاراـ خانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىبراھىم خاننى ياش ئەگدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىلار قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. مۇنداقلىق ھالىتنى يەتمىش سەككىز يىل داۋام قىلدى. چۈنكى، قىتانلار قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى.

www.docin.com

شەرقىي قاراخانىلارغا ئىبراھىمنىڭ ۋايانىدىن كېيىن، مۇ-
ھەممەتخان ‖ (؟ — 1159)، يۈسۈپخان (1205 — ؟)، مۇھەم-
مەتخان ‖‖ (1210 — 1205) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق
قىلدى. مۇھەممەتخاننىڭ مىلادىيىنىڭ 1212 - يىلى ئوردا بەگ-
لىرى تۆلتۇردى. شۇ يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان قەشقەر-
نى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىلار دۆ-
لىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى.

غەربىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار

مەن باشتا، مىلادىيىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ بىر
يۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي خانلارغا
بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغانىدىم.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە دەسلەپمۇ-
ئۇنىنەھرىلا كىرەتتى. كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمى
كىرگەن، غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چېگرىسى بۇ-
قىمىز بولۇپ، ئۇزۇنارا بولغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۇز-
گىرىپ تۇراتتى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۇرەتېكىن
ئۆزىنى «تابغاچ قاراخان» («تابغاچ» سۆزى قەدىمكى ئۇي-
غۇرچىدا «بويۇنغۇچى»، «بېقىنغۇچى» مەنالىرىدا) دەپ ئاتاپ
سەمۇ، ئەمەلىيەتتە قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە
بويسۇنمىدى. بۇ چاغدا، سۇلايمان ئارسلانخان (1040 — 1056)
ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدىن باشلاپ، شەر-
قىي قاراخانىلاردا ئىچكى ئىسيانلار (1041 - يىلىدىكى بابا-
قۇلار ئىسيانى) ۋە تەخت تالىشىش بولغان كىشىلەر (1056 -
يىلىدىن 1058 - يىلىغىچە) ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەنىدى.

مانا شۇ يۇسەتتىن پايدىلانغان ئىبراھىم تابغاچ قا-
راخان (1052 — 1068) مۇستەقىللىق ھالىتىنى تېخىمۇ كۈ-
چەيتىۋالدى. ھەتتا ئۇ مىلادىيىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي
قاراخانىلار ئىچىدىكى ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ، پەرغانە
ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى شەرقىي قاراخانىلاردىن تارە-
تىۋالدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا، ماشتا توختالمانىدۇق.

غەربىي قاراخانىلارغا شەمىس ئەل مۇلك خىزىرخان
(1080 — 1081)، ئەھمەتخانلار (1081 — 1095) ھۆكۈمرانلىق
قىلغان چاغلاردا، غەربىي قاراخانىلار سىلەن سالجۇقلار ئار-
سىدا قانداق ۋەقەلەر بۇز بەرگەنلىكى توغرىسىدىمۇ بۇقىرە-
دا توختىلىپ ئۆتتۇم.

مىلادىيىنىڭ 1095 - يىلى ئەھمەتخان ئىككىنچى ئۆلتۈرۈلگەن-
دىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلارغا مەسئۇد ‖ (1095 — 1097)،
سۇلايمان (1097 — 1097)، مەھمۇت ‖ (1097 — 1099)، جەبە-
رائىل (1099 — 1102)، مۇھەممەت ‖ (1102 — 1132)، ئىبرا-
ھىم ‖ (1132 — 1132)، مەھمۇت ‖ (1132 — 1141)، ئىبرا-
ھىم ‖ (1141 — 1156)، ئەلى (1156 — 1160)، مەسئۇد ‖
(1160 — 1178)، ئىبراھىم IV (1078 — 1204)، ئوسمان بۇ-
راخان (1204 — 1212) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

غەربىي قاراخانىلار مۇھەممەت ئارسلانخان ‖ دىلىق
ۋاقتىدا (1102 — 1132) ئەڭ مەۋكىل، ئاھاپىتى تىنچ ياشىدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1103 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1118 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە، خان جەمەتىدىن چىققان بەزى بەگلەرنىڭ كۆتۈرگەن ئىسيانلىرىنى باستۇردى، ئىسيانى باستۇرۇشتا، ئۇنىڭغا سۇلتان سەنجەر ياردەم بەردى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، ماۋرەئۇننەھرىدىكى خەلق 20 يىل ئىنتىزامىدا، ئىنتايىن تىنچ ياشىدى. مانا شۇ مەزگىلدە، مۇھەممەت ئارسلانخان تارىختا مەشھۇر بولغان قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئۇ بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتە ئىككى چوڭ مەسجىتنەر ۋە ئوردىلارنى سالدى. يەنىكەنت شەھرىنى باشقىدىن ياساپ ئاھانىتى كۆركەم ھالغا كەلتۈردى، ماۋزەر بۇخارادا، مۇھەممەت ئارسلان مىلادىنىڭ 1127 - يىلى ئالدۇرغان مۇنارى كالانىنىڭ مۇنارىمۇ شۇ چېغى بۇرۇلمايدىغان قەدىمكى كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1130 - يىلى مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن سۇلتان سەنجەرنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. ئىتتىپاقلارغا قارىغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىكەن. بۇنى بىلىپ قالغان سۇلتان سەنجەر سەمەرقەندنى بېسىۋېلىپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننى بەلىخكە ئەكەتتىدۇ. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئارسلانخان پالەچ بولۇپ قالغانىكەن. سۇلتان سەنجەرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، مۇھەممەت ئارسلانخان قىزى تورکان خاتۇن (- ھەنجەرگە ياتلىق بولغان)نىڭ قېشىدا تۇرىدۇ. مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1132 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەرۋى شاھ جاھان ئىچىدىكى مەسچىتكە دەپنە قىلىنىدۇ.

بۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، مەزبۇر قاراخان-

نىلار دۆلىتى سۇلتان سەنجەرنىڭ ۋاقتىدا (1118 — 1157) ئالجۇقلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مەزبۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەھۋالى يامانلىشىشقا قاراپ ماڭىدۇ.

مىلادىنىڭ 1034 - يىلى قىتان شاھزادىسى يىلۈدائى بالا ساغۇنى پايتەخت قىلىدى، ئۆزىنى بولسا، گۇرخان دەپ ئاتىدى. گۇرخان خەنزۇچە گاۋخەن(高宗 — ئالىي خان) سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانىمىش. گۇرخان مىلادىنىڭ 1136 - يىلى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسيانى بېسىۋېلىشقا جىددىي تەييارلىق قىلىدۇ. قىتانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت ۋە پەرغانىنى ھەم زەرەپشان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ. ئاخىر، مىلادىنىڭ 1138 - يىلى مەزبۇر قاراخانىلارنىڭ خانى مەھمۇتخان II بىلەن گۇرخان ئارىسىدا، ھوجەنت بېندا ئۇرۇش بولىدۇ. ئۇرۇشنىڭ مول تەجرىبىلىرىگە ئىگە بولغان گۇرخان مەھمۇت خان II نى ئىسىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئاندىن ئوتتۇرىدا بارىشىش توختامنامىسى ئۇرۇلىدۇ. قىتانلار توختامنامە بويىچە، ئۇلاردىن ئولپان ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ ئارقىغا قايتىدۇ.

خوجەنتتىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1139- يىلى خارەزم شاھى ئاتسىز ماۋرەئۇننەھرىگە ھېچ كىرىپ، بۇخارانى ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مەزبۇر قاراخانىلار تەرىكەبىدىكى قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈردى. قارلۇقلار ئىسيانىنى گۇرخان قوللىدى. مەزبۇر قاراخانىلار گۇرخانىڭ بۇ ئىسيانىنى

www.docin.com

ئوللىغانلىقىغا قارشى ئوردى.

كورخان ملادىنىڭ 1138 - يىلى غەربىي قاراخانىلار يىلەن تورگەن يارىشىش توختامىسىنى ئۆزۈپ، ملادىنىڭ 1141 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە قاراپ يورۇش قىلدى. مەھمۇتخان II يىلەن سۇلتان سەنجەر- نىڭ ئەسكەرلىرى سەمەرقەندە بىرنەچچە كۈن چۈشەندىكى ئۇرۇشتا ملادىنىڭ 1141- يىلى 9- ئاينىڭ 9 - كۈنىدە، قىتانلار يىلەن غەربىي قاراخانىلار ئارىسىدا، كاتتۇان چۆلىدە ئاخىرقى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. كاتتۇان ئۇرۇشىدا قىتانلار غالىب كەلدى. چۈنكى، ئۇرۇش ساھلىسىنىڭ يىلەملا. غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى سۇلتان سەنجەرنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە ئىسلام كۈچلۈرولكەسىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يوز بېرىشى گورخانىڭ ھەيبىسە قىلىشىغا ئوڭايلىق ئۇغدۇردى. كاتتۇان ئۇرۇشىدا، قاراخانىلار يىلەن سالجۇقلارنىڭ قوشۇنلىرىدىن 30 مىڭ كىشى ئۆلدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ خانىشى (قاراخانى بېكىمىسى) تورکان خاتۇن ئەسىرگە چۈشتى. مەھمۇت خان II يىلەن سۇلتان سەنجەر ئەسىرگە قېچىپ كەتتى.

كاتتۇان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى قىتانلارغا سېلىق تۆلەش مەجبۇرىي يىلەن ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. قىتانلار مىسۋالغان جايلارنى ئۆز دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇپ، مۇستەھكەم ھالدا ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ تۇرماقچىتى. قىتانلار جۇنگولىنىڭ سېلىق تۇرۇمى بويىچە ھەر بىر ئائىلىگە بىر دىنار (بەش سوم) دىن سېلىق سېلىشقىلا قىزىقاتتى.

كاتتۇان ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەتتىن پايدىلانغان خارەزم

شاھى ئاتسىز، ملادىنىڭ 1141 - يىلى قىشتا مەرۋنى بېسىۋالدى، 1142 - يىلى ئەتىيارداا بىشاپورغا يېقىنلاپ كەلدى. ئەمما سالجۇقلار سۇلتانى سەنجەر خارەزمى شاھىنى بويسۇندۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. سۇلتان سەنجەر سالجۇقلار ئىمپېرىيە- سىنىڭ شان - شەۋكىتىنى بۈرۈنقى ھالىغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقان دولىمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

قىتانلار تارىم ۋادىسىدا ۋە يەتتەسۇدا ئۆت تېرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنى قوغلاپ چىقاردى. ئەنە شۇ ئۇيغۇرلار سۇلتان سەنجەرنىڭ ئۆچ- مىنى يىلەن مەلىج ئەتراپىدا ماكانلاشتى. بۇلار 40 مىڭ ئائىلە بولۇپ، ھەر يىلى سۇلتانغا باج ھېسابىدا 25مىڭ تۆياق قوي بېرەتتى. ملادىنىڭ 1153 - يىلى، ئۇيغۇرلار باج ھېسابىدا تاپشۇرىدىغان قويلارنىڭسۈپىتى مەسىلىسى ئۈستىدە جاقجاڭ قىلىپ ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈردى. مەلىكنىڭ باش ۋالىسى ئىسيانچى- لارنى باستۇرالمىدى. سۇلتان سەنجەر 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ئالدىغا سېلىپ ئۇيغۇرلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار سۇلتان سەنجەر مەغلۇپ بولدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. ئۇ ملادىنىڭ 1157 - يىلى ئوز قىلىشى بۇرۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئەسىرلىكتىن قېچىپ قۇتۇلدى. سۇلتان سەنجەر مەرۋنىگە كېلىپ، شەھەرنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋالىيران قىلىنغانلىقىنى ۋە چۆلدەرەپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. ئۇ بۇ ئىش ئەھۋالغا چە- دەملىدى ۋە يۇرتىگە يېنىپ كېتىپ قالدى.

ملادىنىڭ 1157 - يىلى سۇلتان سەنجەر ئالەمدىن ئۆتتى- گەندىن كېيىن، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەنئەنىسى تاياغلاشتى. شۇنداق بولسىمۇ، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ

www.ulocin.com

داۋامى ئىراق سالجۇقلىرى. كىرمان سالجۇقلىرى، سۇرىيە سالجۇقلىرى. ئانادۇلۇ سالجۇقلىرى دېگەن نامىلار بىلەن مىلادىيىنىڭ 1308 ـ يىلىغىچە مۆكۈم سۈردى. بىر ئەسىر سۈرگە ئەن ئىبىنقاندا، سالجۇقلار ھاكىمىيىتى 268 يىل (مىلادىيىنىڭ 1040 ـ يىلىدىن 1308 ـ يىلىغىچە) مۆكۈم سۈردى.

سۇلتان سەنجەر مىلادىيىنىڭ 1153 ـ يىلىدىن 1157 ـ يىلىغىچە، ئوغۇزلار قوزغىلىپ ئەسىرلىكتە تۇرغان مەزگىلدە، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى مەھمۇت باشقۇرۇپ تۇردى. مەھمۇت سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىكە شاھ خاتۇندىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مۇھەممەت ئارسلانخان ئىدى. مۇھەممەت ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىكە شاھ خاتۇنغا ئۆيلەنگەنىدى.

گورخان كاتۋاندىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيىنىڭ 1142 ـ يىلى كۆزدە خارەزىمشاھ بېسۋالدى. لېكىن خارەزىم شاھى ئىل ئارسلان مىلادىيىنىڭ 1146 ـ يىلى گورخانغا تۆلەپدىغان سېلىقىنى تۆلەشتىن باش تارتتى. گورخانىڭ خارەزىمدە تۇرىدىغان نازارەتچى ۋالىسىنى قوغلاپ چىقاردى.

مىلادىيىنىڭ 1144 ـ يىلى گورخان ئۆلگەندىن كېيىن، قىتانلار دۆلىتىگە تۆت كىشى خان بولدى. بۇلاردىن ئىككىسى ئايال بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى گورخانىڭ خانىشى تابۇيان (مىلادىيىنىڭ 1144 ـ يىلىدىن 1150 ـ يىلىغىچە خان بولغان). يەنە بىرى گورخانىڭ قىزى پىۋاۋەن (مىلادىيىنىڭ 1164 ـ يىلىدىن 1177 ـ يىلىغىچە خان بولغان) بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئويۇشى بىلەن يۈرگەندى. ئۇنىڭ ئۆلتۈ-

رۈلگەن ئىرى تەرەپدارلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، بۇساۋەن ئويۇشىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ئامان قالدى. قىتانلار ئۆلتىگە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ گىورخان يىلۇداشى (1124 ـ 1143)، تابۇيان (1144 ـ 1150)، يىلۇ-يېلى (1151 ـ 1163)، بۇساۋەن، يىلۇچىلىگو (1211 ـ 1178) قاتارلىق بەش كىشى خان بولدى.

قىتانلار بىلەن بەرلىك مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ناھايىتى قانلىق زىددىيەت بار ئىدى. قىتانلار ماڭا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانمۇ، ھەر لەھجە ئۇ توغرۇلۇق ئىشەنچىسىزلىك مەلۇمات يوق. قىتانلار دەۋرىدە، مۇسۇلمان ھاكىملار پات ـ پاتلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

قىتانلار دۆلىتى يىلۇچىلىگونىڭ ۋاقتىدا (1178 ـ 1211)، ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. مىلادىيىنىڭ 1203 ـ يىلى ئالتايدىكى نايمانلار خانى تايانخان چىڭگىزخان تەرە-پىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈكخان بىر قىسىم نايمانلارنى باشلاپ مىلادىيىنىڭ 1209 ـ يىلى يىلۇچىلى-گونىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، شەرقىي ئالتايغا بېرىپ، چېچىلىپ يۈرگەن نايمانلار-نى توپلاپ يەتتەسۇغا كەلدى. تارىخچىلارنىڭ بەرگەن مەلۇ-ماتىغا قارىغاندا، كۈچلۈكخان خارەزىم شاھ مۇھەممەت بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلاپ، قىتانلارنى يوقىتىشنىڭ پېتىگە چۈشكەنىكەن.

قىتانلار مىلادىيىنىڭ 1210 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلار-نىڭ خانى ئوسمان بوغراخان(1204 ـ 1212) ۋە خارەزىم شاھ

مۇھەممەت تۈرمەشكەن قوتۇلۇشىدى بىلەن تۈرۈشقاندا، بۇ-
كۈنكى قىرغىزستاندىكى تالاس دەريياسىنىڭ بويىدا ئىككى
لىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان. شۇ مەغلۇبىيەتتە ھالسىدىن كەتـ
كەن قىتانلار دۆلىتىنى مىلادىنىڭ 1211 - يىلى كۈچلۈكخان
بوق قىلدى. ئۇ شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى
قەشقەرنى بېسىۋالدى. قەشقەرنى ئايمان خانلىقىنىڭ پايتەخ-
تى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قاراخانىلار
دۆلىتى يوقالدى.

مىلادىنىڭ 1212 - يىلى خارەزىم شاھ مۇھەممەت تۈرـ
مىنىڭ كۈنئوغلى ئوسمان بوغراخانىنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە تە-
ھجىدە، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ يوقالدى.

تارىختا 160 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دۆلىتـ
نىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ئەنە شۇنداق بولدى.

شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدە
قۇرۇلغان ئايمان خانلىقى (مىلادىنىڭ 1211 - يىلىدىن
1218 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئانچە ئۇزۇن ياشىمـ
دى. ئايمان خانى كۈچلۈكخان خورىستىان بولۇپ، ئۇيغۇ-
چىقان زالىم، سىياسىي تەدبىرنى بىلمەيدىغان بىرتەۋج بىر
ئادەم ئىدى. ئۇ خان بولغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئېتـ
قاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن زۇلۇم
سالغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنى دىن(ئىسلام دىنى)دىن ۋاز كې-
چىپ، بۇتپەرەسلىككە ئېتىقاد قىلىشقا زورلىدى. كۈچلۈكخانلىق
ۋەھشىلىكى شۇ يەرگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇ خوتەنده ھەر-
ئىنى ئىمام ئىسلاھىدىن مۇھەممەت باشلىق ئۇچ ساغدىن ئارتۇق مۇ-
سۇلمان ئۇلىمالىرى، ئالىملىرىنى قىرىپ تاشلىدى. ئىلىم - پەنگە

دائىر مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ۋە يازما يادىكارلىقلارنى
كۆيدۈردى.

كۈچلۈكخانلىق خەلقنى سىلىۋاتقان زۇلۇمىدىن تولۇق
ھەۋەردار بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى
جاباتوبۇن باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى
كۈچلۈكخانغا قارشى ماڭدۇردى. چىڭگىزخاننىڭ ئاساسىي مەق-
سىتى مۇسۇلمانلارنى كۈچلۈكخانلىق زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇش
بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانى - خارەزىم شاھ دۆلىتىنى
بۇرۇش باشلاشتىن بۇرۇن، بولدىكى چوڭ توسقۇن - ئايمانلار
خانلىقىنى يوقىتىش ئىدى.

جاباتوبۇن كۈچلۈكخان ئۈستىگە يۈرۈش باشلاش ھەق-
تىدە: «بۇ جايلاردىكى ھەربىر ئادەم ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ
دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ جاكارلىدى.
مۇشۇنداق جاكارلاشنىڭ ئۆزى مۇسۇلمانلارنى ئۆزلىرىنىڭ دى-
نىنى تەقىپ قىلغان ئادەملەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە
ئەكەلدى.[1]

خەلقنىڭ نەزەرىدىن تامامەن چۈشۈپ كەتكەن كۈچلۈك
خان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى ئىسقكۆلنىڭ بويىدا، جاباـ
توبۇن ھەمدە بولغان ئۇرۇشتا تولۇق تارمار قىلىندى. ئۇ قەش-
قەرگە قېچىپ كەتتى. خەلقنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كۆتۈرگەن
قوزغىلاڭلىرى كۈچلۈكخاننى قەشقەردىنمۇ قېچىپ كېتىشكە
مەجبۇر قىلدى. ئۇ سىرىققۇلدا موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈ-
ۋە ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىلار تارىخىدىن بىزنىڭ ئالىدىغان ئىلىم ئۇھۇم
ئاچچىق ساۋاقلىرىمىز نېمە؟

ئالدى بىلەن ئىپتىش كېرەككى، سەلەشكەن كۈچلۈك، مەدەنىيەتلىك بولغان قاراخانىلار دۆلىتى مىلادى 1040 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسا، كېيىن ئۇز تارىخىدا ھەرگىزمۇ بىر-زىدە، قىتانلارغا، بەزىدە سالجۇقلارغا بېقىندى بولۇپ قالـ مىغان بولاتتى. بەلكى ئەسەلەر بويى پاشاپ، ئاھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭ تۆھپە قوشقان بولاتتى. ئەۋلادى ئۇز زېمىنىغا ئۆزى ئىگە بولۇپ پاشاپ بەختلىك ھايات كەچۈرگەن خەلقىدىن تېخىمۇ كۆپ پۈسۈپ خاس ھاجىلار ۋە مەھمۇت قەشقەرلەر مەيدانغا چىققان بولاتتى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىك خان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەت ئىبنى ناسىر (مـ لادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولـ غان) بىلەن ئىبراھىم ئىبنى ناسىر (1052 — 1068)لار بۆلۈ-گۈنچىلىك قىلىپ، بىر پۈتۈن، كۈچلۈك قاراخانىلار دۆلىتـ نى پارچىلاپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلار شۇ قىلمىشلىرى بـ-لەن مىللىتىمىزنىڭ تارىخى ئالدىدا، ئۇيغۇر دانىشمەن، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەۋلادىمىز-نىڭ ئەقدىرى ئالدىدا بەتنامغا قالدى.

شۇنىڭدىن پاشلاپ(مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن پاشلاپ)، قاراخانىلار دۆلىتى كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا، گۈللىنىشتىن خارابان بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇنا، شەرقىي قاراخانـ لارمۇ، غەربىي قاراخانىلارمۇ شەرقتىن كەلگەن يات كەلگىنـ

دىلەر — قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا ئاغالىسىز قېلىپ، ئېغىر، پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققتى. بىيقىندى ھالغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئاخىر يېرىپ يوقالدى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بۇ خىل تارىخىي تەقدىرى ئالـ تا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان: «ئىككى قوچقار ئۈسۈشكەندە، بۆرىنىڭ قورسىقى ئاچىدۇ»دېگەن تەمسىلنى ئېسىمىزگەسالىدۇ.

ئىزاھ:

① ساراۋۇلار: ورەتلەسۇ تارىخىنىڭ توپچىكى، ئۇيغۇرچە ۋە - مە-

www.docin.com

قاراخانىلارنىڭ نەسەبنامىسى

قاراخانىلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى

ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى	
1. كۆل بىلگە قاراخان	(850 — 880؟)
2. ھارۇنخان	(؟ — 910)
3. ستۇق بوغراخان	(920 — 956)
4. مۇسا بوغراخان	(956 — 958)
5. سۇلايمان ئارسلانخان	(958 — 970؟)
6. ئەلى ئارسلانخان	(970 — 998)
7. ئەھمەت توغانخان I	(998 — 1018)
8. مەنسۇر ئارسلانخان	(1018 — 1024)
9. ئەھمەت توغانخان II	(1024 — 1025)
10 يۈسۈپ قادىرخان	(1025 — 1032)
11. سۇلايمان ئارسلانخان	(1032 — 1040)

قاراخانىلارنىڭ شەرقىي خانلىرى

1. سۇلايمان ئارسلانخان	(1040 — 1056)
2. مۇھەممەت بوغراخان	(1056 — 1057)
3. ئىبراھىمخان	(1057 — 1058)
4. مۇھەممەتخان (توغرۇل قاراخان)	(1058 — 1074)
5. ئۆمەرخان (توغرۇل تېكىن)	(1074 — 1074)
6. ھارون بوغراخان II	(1074 — 1103)
7. ئەھمەتخان	(1103 — 1129)
8. ئىبراھىمخان II	(1129 — 1159)
9. مۇھەممەتخان II	(1159 — ؟)
10. يۈسۈپخان	(؟ — 1205)
11. مۇھەممەتخان III	(1205 — 1210)

قاراخانىلارنىڭ غەربىي خانلىرى

1. مۇھەممەت بىنتى ناسىر	(1040 — 1052)
2. ئىبراھىم بىنتى ناسىر (بۆرە تېكىن)	(1052 — 1068)
3. شەمسى ئەل مۇلك	(1068 — 1080)
4. خىزىرخان	(1080 — 1081)
5. ئەھمەتخان I	(1081 — 1095)
6. ناقۇيخان	(1089 — ؟)

www.docin.com

7. مەسئودخان I (1095 — 1097)
8. سۇلايمانخان (؟ — 1097)
9. مەھمۇتخان I (1097 — 1099)
10. جەبرائىلخان (1099 — 1102)
11. مۇھەممەتخان II (مۇھەممەت ئارسلانخان) (1102 — 1132)
12. ئىبراھىمخان II (1132 — ؟)
13. مەھمۇتخان II (1132 — 1141)
14. ئىبراھىمخان III (1141 — 1156)
15. ئەلىخان (1156 — 1160)
16. مەسئودخان II (1160 — 1178)
17. ئىبراھىمخان IV (1178 — 1204)
18. ئوسمان بوغراخان (1204 — 1212)

غەزنەۋىلەر

(961 — 1187)

1. ئالپ تېكىن (961 — 963)
2. ئىسھاق (963 — 966)
3. بىلگە تېكىن (966 — 972)
4. پىرى تېكىن (972 — 977)
5. سوبۇق تېكىن (977 — 997)
6. ئىسمائىل (997 — 998)

7. سۇلتان مەھمۇت (998 — 1030)
8. سۇلتان مۇھەممەت (1 = 1030 + 1040 — 1041)
9. سۇلتان مەسئۇد I (1030 — 1040)
10. سۇلتان مەۋدۇد (1041 — 1048)
11. سۇلتان مەسئۇد II (1048 — 1049)
12. سۇلتان ئەلى (1049 — 1051)
13. سۇلتان ئابدۇرەشىت (1051 — 1052)
14. سۇلتان تۇغرۇل (تەخت دەۋاگىرى) (1052 — 1053)
15. سۇلتان پەررۇخزاد (1053 — 1059)
16. سۇلتان ئىبراھىم (1059 — 1099)
17. سۇلتان مەسئۇد III (1099 — 1115)
18. سۇلتان شىرزاد (1115 — 1116)
19. سۇلتان ئارسلان شاھ (1116 — 1117)
20. سۇلتان بەھرام شاھ (1117 — 1152)
21. سۇلتان خىسراۋ شاھ (1152 — 1160)
22. سۇلتان خىسراۋ مەلىك (1160 — 1187)

ئۇلۇغ سالجۇقلار

ئوغۇز سۇ باشلىرى

1. كىرىمجى بەگ (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى)
2. توخسۇرمۇش ئەلجى

www.docin.com

3. توغانبەگ
4. ئارتوغرۇلبەگ
5. دوقاقبەگ (903 —)
6. سالجۇقبەگ (990 — 903)

ئوغۇز يابغۇلىرى

(990 — 1040)

1. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (990 — 1025)
2. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ (1025 — 1028)
3. موسا ئىنانچ يابغۇ (1028 — 1032)
4. ئىبراتش يابغۇ (1032 — 1040)

تۇلۇغ سالجۇقلار دەۋرىدىكى سۇلتانلىرى

1. سۇلتان مەھمۇت توغرۇلبەگ (1040 — 1063)
2. سۇلتان مەھمۇت ئالپ ئارسلان (1063 — 1072)
3. سۇلتان جالائىددىن دۇنيا مەلىك شاھ (1072 — 1092)
4. سۇلتان مەھمۇت (ئىككى ئايلا سۇلتان بولغان) (1092 — 1093)
5. سۇلتان روكىنىددىن بەركيارۇق (1093 — 1104)
6. مەلىك شاھ II (بىر ئايلا سۇلتان بولغان) 1104 — 1105
7. سۇلتان مەھمۇت تاپار 1105 — 1118
8. سۇلتان مۇئىززىددىن سەنجەر 1118 — 1157

ئابباسىلار خەلىپىلىرى

(750 — 1258)

1. سەففاھ (750 — 754)
2. مەنسۇر (754 — 775)
3. مەھدى (775 — 785)
4. ھادى (785 — 786)
5. ھارۇن رەشىد (786 — 809)
6. ئەمىن (809 — 813)
7. مەئمۇن (813 — 833)
8. مۇتەسىم I (833 — 842)
9. ۋاسىق I (842 — 847)
10. مۇتەۋەككىل I (847 — 861)
11. مۇنتەسىر (861 — 862)
12. مۇستەئىن I (862 — 866)
13. مۇئتەز (866 — 869)
14. مۇھتەدى (869 — 870)
15. مۇئتەمىد (870 — 892)

www.docin.com

16. مؤتمزبد I (892 — 902)
17. مؤكتفى (902 — 908)
18. مؤقتدىر (908 — 932)
19 قاهر (932 — 934)
20. رازى (940 — 944)
21. مؤتتقى (940 — 944)
22. مؤستقفى I (944 — 946)
23. مؤتمئى (946 — 974)
24. ثائې (974 — 991)
25. قادىر (991 — 1031)
26. قايم I (1031 — 1075)
27. مؤقتدى (1075 — 1094)
28. مؤستەزىر (1094 — 1118)
29. مؤستەرشد (1118 — 1135)
30. رەشد (1135 — 1136)
31. مؤقتفى (1136 — 1160)
32. مؤستەجد I (1160 — 1170)
33. مؤستەزى (1170 — 1180)
34. ناسر (1180 — 1225)
35. زاهر (1225 — 1226)
36. مؤستەنسر I (1226 — 1242)
37. مؤستەسم (1242 — 1258)

ئەرەب ئۆممەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قويغان ئائىبلىرى

1. رابى ئىبنى زىياد خارىس (671 — ؟)
2. ئابدۇللا ئىبنى هازىم (683 — 691)
3. ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللا (692 — 697)
4. يەزىد ئىبنى مۇخاللىپ (701 — 704)
5. قۇتەيبىي ئىبنى مۇسلىم (704 — 715)
6. جەررام ئىبنى ئابدۇللا (717 — 719)
7. سەئىد ئىبنى ئابدۇلئەزىز (720 — 721)
8. سەئىد ئىبنى ئامىر خارۇشى (721 — 727)
9. ئاسواش ئىبنى ئابدۇللا (727 — 729)
10. ئىسى ئابدۇللا سۇلايمان (729 — 734)
11. ئاسىم ئىبنى ئابدۇللا (734 — 735)
12. ئەشئەت ئىبنى ئابدۇللا (735 — 738)
13. ناسىر ئىبنى سەييار (738 — 748)
14. ئابامۇسلىم (748 — 754)

www.docin.com

غەربىي قىتتان خانلىرى

(1125 — 1211)

1. يىلۈداشى (گورخان) (1125 — 1143)
2. تابۇيان (1143 — 1150)
3. يىلۈيىلى (1151 — 1163)
4. پۇساۋمەن (1164 — 1177)
5. يىلوجىلىوگو (1177 — 1211)

نايمان خانلىرى

1. تاياڭخان (؟ — 1203)
2. كۈچلۈكخان (1209 + 1218 — 1203)

www.docin.com

يانداش بولغان مەزھەپ ئامىلى	كىمنىڭ قىزى؟	كىمگە يانداش بولغان؟	قاچان؟	نەتىجە
خان ياكى خانىمنىڭ تۇنى	ئوھەممەت ئىسھاق خارىزمى	سۇلتان مەسئۇدقا	مىلادىيە 1031-يىلى	ئوي مەزھەپدە بولغان، سۇلتان مەسئۇد تۇغلىقىدىن كېيىن، ياڭلىق شاھ خاتۇن تالاپ تارىخلارغا يانداش بولغان.
×× خاتۇن	سۇلتان تارىخلارغا خاسلىق	سۇلتان مەسئۇدقا		مىلادىيە 1032-يىلىغىچە سۇلتان مەسئۇد ياندىشى بولۇش ئۈچۈن ئەسكەرنى مەزگىل دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردىن ئەسكەر ئالغان. ئۇلار ئاساسەن بولغا ئۇيغۇر بولغان.
ئايشە خاتۇن	تالاپ تارىخلارغا خاسلىق	شەھىرى ئىچى بولۇشلۇق	مىلادىيە 1070-يىلى لەرى	
ئۇيغۇر خاتۇن	ئىبراھىم بۇغرا خان ئىسھاقنىڭ	ياڭلىق ئىسھاقا	1083-يىلى قىسى	سۇلتان ياڭلىق ئىسھاقنىڭ ئۇيغۇر بولغان خاتۇنىدىن تۇغۇلغان. ئۇ ھەقتە تېخىمۇ ئېنىق ئۇچۇرلار يوق.
ھەلىمىيە خاتۇن	ئىسھاقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىسھاقنىڭ	ياڭلىق ئىسھاقا	1092 ؟ يىلى	
×× خاتۇن	مەھمۇد تاھىرخان	سۇلتان مەسئۇد (ئىككىنچى قېتىم) ئىسھاقنىڭ ئىنىسى تاھىرخانغا	1095 يىلى	
×× خاتۇن	سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى	ئوھەممەت ئىسھاق خارىزمىگە	1138 يىلى	سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان ئوغلى II — ئەلەدىن ئەتسىز — 1127 — مىلادىيە ئالتۇنتاغ تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلاردا — ئەڭ ئۇلۇغ ئىمپېرىيە بەرپا قىلغان پادىشاھ.

× × ×	مەمۇرىي تەڭكەش ئۆلكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مۇھىم شەھەر	ساۋەتچىگە (سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئوغلى)	1034 - يىللىرى	
× × ×	ياسىرنىڭ	ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن ئەلچى	1034 - يىللىرى	ياسىر سۇلتان مەسئۇت ھۇزۇرىغا ئەلچىلىككە كەلدى
× × ×	ياسىرنىڭ	سۇلتان مەسئۇت ھۇزۇرىغا	1000 - يىللىرى	ياسىر قاراخانىلارنىڭ مەمۇرىي تەڭكەشى ئىدى (992 — 1211)
خان سۇلالىسى	چاغرىبەگنىڭ ئالاھىدە ۋاكالەتچىسى	ئوسمان ئۇيغۇر ۋاكالەتچى	1211 - يىللىرى	بۇ يىللى ئالاھىدىن ئوسمانىڭ ئۇيغۇرلىرى.

ئون بەشىنچى باب قاراخانىلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى

ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى قاغانلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى يەغمىلاردىن چىققان خانلار تەشكىل قىلاتتى. باشتا ئىپتىپ تۆتكەسىدەك. ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى يابغۇ قەبىلىسى قۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىگە باشتىن تارتىپ ئاخىرغىچە يەغمىلاردىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان. يەغمىلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قېرىنداش قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، تۇخسى، ياباقۇ، باسمىل، ئوغراق، يەمەك، ئىدىقۇ قەبىلىلىرى) نىڭ بەگلىرى، خانلىرى، يەغمىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دۆلەت ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى.

باشتا، قاراخانىلار نىڭ قاغانلىرىنىڭ، قاراخان، يوغ راخان، ئارسلانخانغا توخشاش ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدىم.

ئەمدى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئاشتا تىلغا ئېلىنىشىغان ئۇنۋانلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

قاراخانىلار، مىلادىيىنىڭ 960 - يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغاندىن باشلاپ، قاراخانى قاغانلىرى بىلەن باغداتنىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئالاھىدە بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا يات - پاتلا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئابباسىلارنىڭ خەلىپىلىرى قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىغا ئەرەپچىنىڭ دىنىي ئۇنۋانلارنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ شۆھرىتىنى ئىلاھىيلاشتۇردى ۋە ئابرويىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناندى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىمەن ھارون يوغراخان Ⅱ (1075 — 1102) غا باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1075 — 1094) «ئادالەت ۋە دىنىي قوغدىغۇچى». دېگەنلىك شۆھرىتىنى، شەرق پادىشاھى» قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بەرگەن. ھارون يوغراخانⅡنىڭ ئوغلى ئەھمەت تارسلان (1102—1128) مىلادىيىنىڭ 1105 - يىلى مەھمۇت ئىسىملىك جارۇپ قەشقەرى باشچىلىقىدا، قەشقەردىن باغدادغا ئەلچىلەر ئەۋەتكەندە،

ئابباسىلارخەلىپىسى مۇستەزھىر (1094 — 1118) ئەھمەت تارسلانغا: «دۆلەتنىڭ نۇرى» قاتارلىق ئۇنۋانلارنى تەقدىم قىلدى. قاراخانىلار قاغانلىرىدىن بۇنداق ئۇنۋانلارغا ئېرىشكەنلەر ئاز ئەمەس.

بۇنىڭدىن ئاشقىرى، ھەر ئەۋلاد سۇلتانلىرى بىلەن سالجۇق ئىمپېراتورلىرىمۇ باغداد خەلىپىلىرى تەرىپىدىن ئاھايىتى بۇقىرى دىنىي ئۇنۋانلارنى ئالغانىدى. مىلادىيىنىڭ 998 - يىلى ئاسىر ئىلىكخان ياشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى بۇخارانى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلغانىدا، مەھمۇت ھەر ئەۋلاد، ھەر ئىككى شەھىرىدە تەختكە چىقىپ، ئىككى ئالاھىدە ئۇنۋانغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاتىسى ناسىر بىلەن باغداد خەلىپىسى قادىر (991 — 1031) بەرمىگەن. سۇلتان مەھمۇت ھەر ئەۋلادتىن ھۆكۈمران ئىلەك قىلىۋاتقان قاراخانىلار ئىلىكلىرىنىڭ تاياقچىسى» دەپ ئاتاپ ئۇنىڭغا ئالتۇن تاج تەقدىم قىلغان.

مەلىك شاھىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ مەلىمەتلىك باسقۇچىغا يەتكەنىدى، شۇ چاغدا، بىنالارنىڭ تېگىشلىك جايلىرىغا سۇلتان — تەخرىنىڭ يەردىكى سايىسى» دېگەن ئىبەشلىملار بېرىلغانىدى.①

باغداد خەلىپىلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر بېرىلگەن قاراخانىي قاغانلىرىنىڭ نامى قۇتىيدا ئوقۇلىدىغان بولىدى. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ نامى قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن قاتارلىق يىرلىرىدا ئوقۇلغان بولسا، غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى

ئىبراھىم بۇرە تېكىننىڭ نامى سەمەرقەند، ئۆزكەنت، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ قۇتىلىرىدە ئوقۇلغانىدى، ئىبراھىم بۇرە تېكىن (1052 — 1068) مىلادىنىڭ 1061 - يىلى باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەلىپە قايىم بىلەن دوستلۇق ئورنىنى ئاتقانىدى. خەلىپە قايىم (1031 — 1075) ئىبراھىم بۇرە تېكىنگە «شەرق ۋە جەنۇبنىڭ پادىشاھى» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى تەختكە چىققان ھامان ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ (ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن) ئۇنىڭغا خەلىپىنىڭ نامىنىمۇ يازاتتى. مەسىلەن: غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەبۇ ئىسھاق بىنى ناسىر (ئىبراھىم بۇرە تېكىن) (1052 — 1068) ئۆز نامىدا چىقارغان پۇلغا باغداد خەلىپىسى ئىبن قايىم (1031 — 1075) نىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ يازغان.

قاراخانىلارنىڭ ئىلىك خانلىرى ئىچىدە «تاۋغاچ قاراخان»، «تاۋغاچ بوغراخان» ئۇنۋانىدا ئاتالغانلىرىمۇ بار، «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا يېقىندىن بۇيان ھەركىم ھەر نېمە دەيدىغان ئىش چىقىۋاتىدۇ. ئۇنداق لاشقا بۇ سۆزنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى، ئەسلى مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ ئېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار،

كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن، جۇڭگونى شىمالىدىكى قوشنىلىرى — تۈرالار (ھوللارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) — «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆز «قارام»، «يېقىندى» دېگەن مەنىدە. قوللىنىلغان. جياگۇۋېن (甲骨文)دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈرالار ئاز ھىسابلىغاندىمۇ، مىلادىدىن 18 ئەسىر بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن) جەنۇبقا سىلجىپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، مىلادىدىن تەخمىنەن

ئەككىز ئەسىر بۇرۇن (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇن) جۇڭگو-نىڭ شەنشى ئەتراپلىرىنى بېسىۋالغان. VII ئەسىردە ياشىغان شەرقىي روما تارىخچىسى سىموكاتتا: «تاۋغاچ بولسا ئەسلىدە تۇرانىلارنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى» دەپ يازىدۇ.[2] جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېرىقچىلىققا يارىشىدىغان يېرىم (شەنشى ئەتراپلىرى) ھونلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن باشلاپ، ھونلارمۇ جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. جۇڭگو ئۆز تارىخىنىڭ يېرىمۇنچە مەزگىللىرىدە ھەقىقەتەنمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ھون دۆلىتى بىلەن تۈرك دۆلەتلىرىگە بېقىندى، قارام ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. خەن سۇلالىسى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغىدىن تارتىپ مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەخمىنەن 70 يىل ھونلارغا ھەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا، تاۋار - دۇردۇن ۋە باشقا تەرسىلەرنى ئەۋەتىپ، ئولپان تۆلەپ تۇرغان. كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى موقانخان بىلەن تاۋاۋخانىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە) جۇڭگو (چې سۇلالىسى بىلەن شىمالىي جۇ سۇلالىسى) ئورگىلەرگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالغان

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردىكى كۆك تۈرك يادىكارلىقىدا (بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا)جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ ئاتىرىلىگەن. شەرقىي روما تارىخچىسىمۇ كاتتا بولسا، كۆك تۈرك يادىكارلىقىدىن بۇرۇن، ئەڭ قەدىمكى چاغدىلا، ئۇرالارنى تارقىلىپ كەلگەن «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگونى ئۆز ئەسىرىدە «تاۋغاچ» دەپ يازغان.

قاراخانىلارنىڭ ساۋرەتىنىڭ ياشقۇرىدىغان

ئىلىكخانلىرى (كىچىك خانلىرى) ئۆزئارا ئىلىرىنىڭ ئايرىغىنا «بوغراخان» ئۇنۋانىنى قوشۇپ ئاتاشنى ئەلەپ قىلغاندا، پايتەخت قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ ئاغىنىلار بۇ ئەلەپنى ماقۇل كۆرمىگەنىدى. ئىلىكخانلار، ئۇنداق بولسا ئۆزىمىزنى «تاۋغاچ بوغراخان» (تەۋە بولغۇچى، بېقىنغۇچى بوغراخان) دەپ ئاتايلى، دەپ ئەلەپ قىلىشقان. بۇ يەردىكى «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ چوڭ قاغان ئىلىمەن ئىلىكخانلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى ئاھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مىلادى 1040 ـ يىللىرا كەلگەندە، مەركىزى ئىلىكخان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى ـــ مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر مەركىزى ئىلىكخان يۈسۈپنى قەشقەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئىلىكخان قىياپىتىگە كىرىۋالغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئۇلار بالقاندىن پايتەخت قەشقەردىكى ئۇلۇغ قاغانغا بويسۇنمىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى «تاۋغاچ قاراخان» (بېقىنغۇچى قاراخان) دەپ ئاتاشقان. 1068 ـ يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەركىزى قاراخانىلار نىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۇنۋانلىرىدا «تاۋغاچ» سۆزىنى قوللانالمايدىغان بولدى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنى بىۋاسىتە دۆلەتكە ئۇلۇغ قاغانىدىن باشقا يەنە بىر ئورۇنباسار قاغانمۇ قويۇلاتتى.

مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ كىچىك ئوغلى توغرۇل قاراخان (مۇيۈلمانچە ئىسمى مەھمۇتخان) قاغان بولغاندا، ئۇنىڭ ئاكىسى

سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئورۇنباسار قاغان بولغانىدى. ئوبۇل ھەسەن تاۋغاچ بوغراخان توغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلىدىن 1074 ـ يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئاتالدى. كېيىن بولسا، يەنى مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا ئىككى ئايلا قاغان بولغان توغرۇل تېكىن (توغرۇل قاراخانىنىڭ ئوغلى) نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ئۇلۇغ قاغان بولدى. ئۇ ئىلگىدىن تارتىپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1075 ـ يىلىدىن 1103 ـ يىلىغىچە) ئۇ ھارون بوغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى. چوڭ قاغان بولغاچقا، بۇرۇنقى ئۇنۋانىدىكى «تاۋغاچ» سۆزىنى ئېلىپ تاشلىدى. بۇ چاغ كىتابۇ «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ قانداق زۆرۈرىيەتتىن قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ ئومۇمىي تېكىن دەپ ئاتىلاتتى. «تېكىن» ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. ئۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەتلىگى كۆپۈشتەك ساپ قۇل ـــ «كۆمۈش تېكىن»، قەھرىمان قۇل ـــ «ئالىپ تېكىن»، ئايىغى ياراشقان قۇل ـــ «قۇتلۇق تېكىن» دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز قاغان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە بۇ سۆز بەگ، بېرتقوچ ھايۋانىنىڭ نامى بىلەن ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن: «چاغرى تېكىن ـــ قارچۇغا تېكىن»، «كۆچ تېكىن ـــ كۆچاۋك تېكىن» دېگەندەك ئوخشاش.

بۇ سۆزنىڭ ئەفراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچە-
كەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ،
ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا
مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ
«قۇلىڭىز يالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكىنى ئۇنداق
قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى.
باشقا قوللاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى بەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن بۇ
سۆزنىڭ بېشىغا يەنە بىرەر سۆز قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان
بولدى.»[1]

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆزئوغۇللىرىغا قەدىمكى
ئۇيغۇرچە ئىسىم قويغاندىن تاشقىرى يەنە مۇسۇلمانچە ئىسىم
مۇ قوياتتى. مەسىلەن: يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ
ئىسىملىرى مۇنداق:

ئۇيغۇرچە ئىسمى:	مۇسۇلمانچە ئىسمى:
1. ياغان تېكىن (پىل تېكىن)	سۇلايمان
2. بوغرا تېكىن	مۇھەممەت
3. تومرۇل قاراخان	مەھمۇت

قاراخانىلارنىڭ مەلىكىلىرى ھەممىسى دىنىمىز دەپ
ئاتىلاتتى.

قاراخانىلارنىڭ تېكىنلىرى ئۆز ئاتىسى ئورنىغا قاغان
بولاتتى ياكى ئىلىكخان ئۇنۋانىدا دۆلەتنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە
ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1000 - يىلى سامانىلار پادە-

شاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆز تېرىتورىيە-
سىدە سامانىلارنىڭ بىرلەشكەن مەركىزى ھاكىمىيىتى ئۆزۈمە-
گە ۋارىسلىق قىلماي، چوڭ - چوڭ رايونلارنى قاغانئوغۇ-
لالىتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخانلىق ئۆزۈمىنى يولغا قويغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى كۆپىنچە قەشقەردە ئو-
راتتى. گاھىدا قىسقا مۇددەت بالاساغۇندىمۇ ئولراتتى. قارا-
خانىلارنىڭ ئىلىكخانلىرى بولسا، بالاساغۇندا ۋە ئۆزكەنت-
دە ئولراتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن،
قاراخانىلار، شىمالىي ئىلىكخان نامىدا بالاساغۇنغا ۋە
غەربىي ئىلىكخان نامىدا ئۆزكەنتكە ھۆكۈمدار قويغانلىقىنى
باشتا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىلارنىڭ
پايتەختى بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان
(970 — 998) ئوغلى ناسىرنى غەربىي ئىلىكخانلىققا، ئوغا-
خان ئاتىلىق بىرخانزادىنى شىمالىي ئىلىكخانلىققا تەيىن-
لىگەن. ناسىر ماۋرەئۇننەھرىگە، ئوغانخان يەتتەسۇ،
ئىلى ۋادىسى قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنىڭ بوغۇن
تېرىتورىيىسىنى گويا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مۈلكى دەپ بىلە-
لايتتى. مىلادىنىڭ 1042 - يىللىرى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ
قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئىچكى ئىسيانلار (يابانوئلارنىڭ
ئىسيانى) نى باستۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، شەر-
قىي قاراخانىلارنىڭ تېرىتورىيىسىنى خان جەمەتىگە مەنسۇپ
بولغان ھۆكۈمران تەبىقىدىكى شەخسىلەرگە بۆلۈپ بەرگەن.
قەشقەرنىڭ يالاساغۇن سۇلايمان ئارسلانغا (1032 — 1056)،

www.docin.com

تالاس بىلەن ئىسسىجاپ سۇلايمان ئارسلانخانلىقلىق ئۇكسى بوغراتبكنىڭ (بولغۇسى مۇھەممەت بوغراخانغا)، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شەرقىدىكى رايونلار سۇلايمان ئارسلانخانلىق ئۇكسى توغرۇل قاراخان (مەھمۇتخان) غا، يەرغانەۋادىسى ئۇلارنىڭ تاغىسى ئەھمەتبىنتى ھەسەنگە(ھارۇن I نىڭ ئوغلى) بۆلۈپ بېرىلگەن.

ئالاھىدە بولغان بىر ئەھۋال ئۇكسى، ئىلىكخانلار ئۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلاردا، ئۇز نامىدا پۇل زەرب قىلىش، ھەتتا چەت دۆلەتلەر بىلەن بىۋاستە دىپلوماتىك ئالاقىلەرنى يولغا قويۇش، بىرەر دۆلەتكە قارشى ئۇرۇش قىلىش قاتارلىق چوڭ ئىشلارنىمۇ ئۇز ئالدىغا قارار قىلىش ئىستىيازىغا ئىگە ئىدى، ئىلىكخانلار قەشقەردە ئولتۇرىدىغان چوڭ قاغانغايەزى چاغلاردا دېگەندەك بويسۇنۇپمۇ كەتمەيتتى.

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىدە يۇرگۈزۈلگەن سىياسىي جەھەتتىكى قاغانلىق (چوڭ قاغان، ئورۇنباسار قاغان ۋە ئىسكەنلىق ئۇزۇمى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى سۇيۇرغالىلىق ــ ئىكتا) ئۇزۇمى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە تەختكە ۋە يەرگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ھەرقاچان ئۇزئارا زىددىيەت ۋە تالاش ــ تارتىشتا ھامىلدار بولۇپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغانىدى، بۇ ئۇزۇم ئاخىر يېرىپ مىلادىنىڭ 1040 ــ يىلى يۇتۇن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنى باشقۇرۇشتا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۇزۇملەرنى يۇرگۈزگەندىن تاشقىرى، ھەركېزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا خىلمۇ خىل دەرىجىدىكى ئەمەلدارلارنى بەلگىلىگەنىدى.

پايتەخت قەشقەردىكى ئوردىدا، يۇگۇرۇش دەپ ئاتىلىدىغان ۋەزىر (بۇ خان جەمەتىدىن بولاتتى)، خاس ھاجىپ ئۇنۇۋانلىق ساراي ۋەزىرى بولاتتى خاس ھاجىپلىق ۋەزىپىسىگە ناھايىتى ئوقۇمۇشلۇق (بولۇپمۇ ئاستورونومىيە، ئەدەبىيات، تىبابەتچىلىك ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەن) كىشىلەرلا قويۇلاتتى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنۇۋانىدا شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ساراي ۋەزىرى بولغانىدى.

يۇقىدىن تاشقىرى، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتە مول تەجرىبىگە ئىگە بولغان مەسلىھەتچىلەر بولاتتى. ئۇلار ئۇ گە، دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ گە توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى يۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇ گە ــ تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداك، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى سالكىشلەرگە بېرىلىدىغان، تېكىنىدىن بىرەر ئىچ ئۇزەن ئۇرۇندىغان ئاتاق، بۇ سۆز « ۋىداق كېلىپ چىققان، ۋۇلقەرنەيىن چىشىدا قاراب ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۇچۇن ئۇرۇق قاغانى يانىلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ، قاغانىڭ ۋەزىرى: «بىر ۋۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەرىمۇ شۇ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، قاغان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەسلىھەتچىسىگە «ئۇ گە» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۇ گە نېمە؟» دەپ سورىغان، ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن قاغان ياشانغان، تېجىربىلىك كىشىلەرنىڭ ئىچىدىن ئادەمنى

ئۆزىنكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنى يەڭگەن.»⑯ بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز دۆلەت باشقۇرۇشتا بالغۇزلا خان جەمەتىدىكى قابىل، ئەقىللىق كىشىلەردىن پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك، تەجرىبىلىك كىشىلەردىنمۇ پايدىلانغان.

بۇ سۆز تۇغرۇلۇق بولغاندا، شەرقىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئېلتىرىش قۇتلۇق قاپاغان قاغان بىلەن بىلگە قاغانلار ھاكىمىيىتىدە، باش مەسلىھەتچى، باش قوماندان، باش ۋەزىر بولغان بىلگە تۇنيۇقۇقنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە تىرغىزا كېلىدۇ، قاپاغان قاغان مىلادىيىنىڭ 709 - يىلى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيانى ماكانلاشقا ئەۋەتكەندە، ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەن باش قوماندان كۆل تېكىنگە تۇنيۇقۇقنى قوشۇپ ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئاجايىپ مەيۋەتلىك ئىكەنلىكى ۋە گۈزەللىكى توغرىسىدا تارىخچىلار خېلى ئېنىق خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. مەسىلەن قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمىس ئەلىنىڭ بۇخارادا شەمىس ئاباد ناملىق ئوردا سالدۇرغان. شەمىس ئاباد ئوردىسىدا، قاغانلار تۇرىدىغان ياغلىق ھويلىدىن باشقا، جەمئەت بىلەن ھۆسن تالىشىدىغان گۈزەل باغلار ۋە ھايۋانات باغچىلىرى بار ئىدى. مەسىلەن قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى مانا شۇ شەمىس ئاباد ئوردىسىدا راھەت - پاراغەتتە ياشىغان.

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت سايىرىقى قىرغىز بولغاندىن تاشقىرى، ئۇغۇزنىمۇ قىرغىز ئىدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنى «توققۇز ئوغلۇق خان» دەپ ئاتايتتى. ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ توققۇز سانىنى خاسىيەتلىك، بارىشىملىق، مۇقەددەس سان ھېسابلايتتى. ھازىرمۇ ئۇيغۇرخەلقى ئارىسىدا «توققۇزىمىز تەل بولدى، ھېچنىمىگە ھاجىتىمىز يوق» ياكى «توققۇزۇم تەل بولمايلا ئۆتەتتى» دېگەندەك سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان.

قۇياش ئۆرلىدى، قويۇش يەردىن توزان،
توققۇز رەڭدە ھال تۇغ بېغىلاپ ھامان. ⑰

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يايلاققا ئوۋغا ياكى ئۇرۇشقا بارسا، ئۇلار ئۇچۇن ئالاھىدە بىرىك تەسلادىن چېدىر - بارگاھلار تىكىلەتتى. بۇنداق چېدىر - بارگاھلار قاغانىنى شامال، بورانلاردىن، يامغۇر - يېشىندىن ۋە ئىسسىق - سوغۇقتىن ساقلايتتى. ئۇرۇش مەيدانلىرىدا، ئۇرۇش باشلاشتىن بۇرۇن قاغان ئۇچۇن چېدىر-بارگاھ قۇراشتۇرۇلۇپ، تۇغلار تىكىلەتتى. قاغانلىنىڭ چېدىر - بارگاھلىرى، بارگاھ ئەتراپىغا تىكىلگەن قىزىل بايراقلار ۋە تۇغلار ئۇرۇش مەيدانىغاكەلگەن سورۇنلۇك سەر مەنزىرە بېغىشلايتتى.

بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرى بۇنداق دەپ يازغان:

خانلىق چېدىرى قۇرۇلدى،
تۇغ تىكىپ، مۇھىياق ئۇرۇلدى،

جەنۇبى تەۋەرلەپ ئۇنداق دېيىلىدۇ: «خانىنىڭ قانتىق ئىسقىتىش ۋە قار - يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك چېدىرى تىكىلدى. ئۇلار قادالدى. ئۇمىياقلار چېلىندى. دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت - چۆپىنەك ئورۇلدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق تېجەپ قۇتۇلار؟»

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ۋە شاھزادىلىرى ئوق قىرىل ۋەقىلىك يېپەكتىن قىلىنغان كۇنلۈك ئىشلىتەتتى. «دىۋگوروش» ئۇنۇۋانىدا ئاتىلىدىغان ۋەرىرلەرنىڭكۇنلۇكلىرى قارا رەڭلىك يېپەكتىن بولاتتى.

ھەربىي ئۇزۇم

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەتنى ياشقۇرۇشتا، داۋاسىدىن ۋە ھەربىي كۈچىنى ئىشلەتتى ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئامىلدىن پايدىلىنىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ياشقۇرۇشى لازىملىقىنى تەكىتلىگەندىن ئاشقىرى، يەنە دۆلەتنى قوراللىق كۈچ ئارقىلىق ياشقۇرۇشنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: داستانىنىڭ 286 - بېيتىدە:

قىلىچ بىلەن ئۆزۈڭ ياۋىنىڭ بويۇنىنى،
ئادىل قانۇن بىلەن ئۆزۈڭنى تىنىنى.

دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، ئىچكى بوپىلاقلارنى باستۇرۇش ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇنۇملۈك ھالدا قابىل تۇرۇش، ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقى قوغداش قىلىش ئۈچۈن قورالىنىڭ كۈچىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بەرمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلارنىڭ ھەربىي ئۈزۈمى خانلىق مۇكەممەل بولغان، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئوردا قاراۋۇللىرى، ئالاھىدە قوشۇن ۋە دۆلەتنىڭ خانلارنىڭ ئىگىلىكىدىكى قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان. ئوردا قاراۋۇللىرى «تورغاق» ۋە «ياتقاق» دەپ ئاتالىدىغان ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانىلارنىڭ ئوردىلىرىدا، كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «تورغاق» دەپ ئاتالسا، كېچىسى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «ياتقاق» دەپ ئاتىلاتتى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:

قوۋۇنچى، كۈزەتچى بىلەن كۈن ۋە ئۈن،
بولۇپ قىلدى ھۆرمەت ئۇ سادىق يۇلۇن.

ئۈرۈش ۋاقتىدا، «يۇرتۇغ» دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ جىددىي بولغان ۋە-

زەپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. قاراخانىلارنىڭ بىرىنجى ئالىي قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا ماڭمايدا. ئالاھىدە قوشۇن قاماللىق تارتىپ ئېلىپ، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى، ئۇنىڭدىن باشقا بايراقلار، ئوغلار ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان ئۈسكۈنىلارنى كۆتۈرۈشۈپ، باشتىن - ئاخىر مۇكەممەل ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى. بۇ ئالاھىدە قوشۇنلىق سانى 12 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپاتتى. ھەر- بىر قاراخانىلارنىڭ خانى مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقانىكەن.(1)

ئالاھىدە قوشۇن، ئۇرۇش مەيدانىغا قۇرۇلغان قاغان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلىشاتتى. ئۇلار، باش قوماندان- لىق بېتەكچىلىكىدە قاغانىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈس- تىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا قاتناشقىنىدىن قوشۇنلار- نىڭ بۇيرۇقسىز چېكىنىپ كەتمەسلىكى، ئىنتىزامسىزلىق قىلىپ تارقىلىپ كەتمەسلىكىگە مەسئۇل ئىدى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2385- قوماندان قورۇغداش توپى قۇرغۇلۇق،
يىغىپ ئالدى - كەينىن رەتكە سالغۇلۇق.

2386- قوشۇننى ساقلىشۇن، قىلىشۇن مۇنتىزىم،
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۈرمىشۇن ھېچكىم.

2387- كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىشۇن،
بىراقنا يۈرگۈچى بېقىن كەلمىشۇن.

2388- ئېچىك بولسا ساراپدا قوپۇش - ئولتۇرۇش،
كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

ئالاھىدە قوشۇندىن باشقا، ئىلىكخانلار باشقۇرىدىغان قوشۇنلار بولۇپ، بۇلار زۇرۇر تېپىلغاندا، قاراخانىلارنىڭ قا- ئالىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، باش قوماندانلىق بېتەكچىلى- كىدە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتىگە تولمۇ ئەھمىيەت بەرگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇرۇش تارىخىنىڭ ناھايىتى مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلبىە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىل- لار ئىچىدە قوشۇننىڭ سان جەھەتتىن كۆپلۈكى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى، قورالنىڭ خىللىقى، قوماندان- لىق تالانتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئالاھىدە رول ئوينايدىغان- لىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2333- قوشۇن سانى كۆپ بولسا، باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز، يۈرەكسىز بولۇر.

2334- كۆپ قوشۇن يېيىلسا ئىچى بۇلغىشۇر،
تۇزەپ بولماس ئۇنى يارامسىز بولۇر.

ئىھتىمال ئۇ يەردە، كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەشتە خەلق ئۈستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىنىڭ لەرزىدە تۇتقان بولسا كېرەك. دېمىسۇ ئىبنىتۇرا ئەسىرىدە- گى قىبئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمى شارائىتىدا. ھۆلەت تەگەر

www.docin.com

ئۇرغۇن سانلىق قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ قو-
نۇشنى تەمىنلەشنىڭ بوكى تەبىئىي ھالق ئۈستىگە چۈشەتتى.

بۇيۇپ خان ھاجىپ قوشۇنلىقلاشتى تۇغرىسىدا توخ-
تالمايدا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋار روھىنى، باتۇرلۇقىنى، جاسا-
رىتىنى تەرىپلەپ ئۆتىدۇ. قانداق بولسۇن ئۇرۇشنىڭ جېدىدىنمۇ
ئەرز ۋەتتىنى، ھالق ئۈچۈن ئېغىر ئۇرۇشىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن
جەڭچى ئاھايىتى خۇشال - خۇرام ھالدا كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن
ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. بۇيۇپ خان ھاجىپ، جەڭگىۋار روھ، باتۇر-
لۇق، جاسارەتلىككە، ئوخشاش سۆيەتلەرگە ئىگە بولغان جەڭ
چىنىڭ سۆيۈنۈپ خۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىشىنى ئاھايىتى ئوبرازا-
لىق ئوخشتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2180 كېيىن - ئۈچۈنچى تىكاھ - توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

بۇيۇپ خان ھاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇنىنىڭ
سانى ھەل قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2340 كۆپىدىن ئەزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
بېشىلىغان سانى كۆپ چىرىك كۆپ قېتىم.

دۇنيادا ئۇنۇتقان مەشھۇر ستراتېگلار بىلەن تاكتىكا-
چىلار قوشۇنىنىڭ كۆپچىنى، روھىنى سانى بىلەن ئەمەس،
كۆپىنچە ئۇنىڭ يوشۇرۇن مەنىۋى كۈچى (جەڭگىۋار روھى) ۋە
مۇنتىزىملىقى بىلەن مۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

دۇنيانىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان
قۇرۇش تارىخى، روھى ئۈستۈن، باتۇر، مۇنتىزىم بولغان ئاز
ساندىكى خەلق قوشۇنىنىڭ روھى ئۈزۈمەن، ئىنتىزامى يوش كۆپ
ساندىكى قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى تۇغرىسىدا ئۇر-
غۇن پاكىتلارغا ئىگە. بىزنىڭ ئۇلۇغ، باتۇر، ئەقىللىق ئەج-
دادلىرىمىز خىللانغان ئاز ساندىكى قوشۇن بىلەن دۇشمەنىنىڭ
كۆپ ساندىكى قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشتەك شانلىق
تەرىخىي پاراتقان. بۇ، ئۇيغۇر تارىخىدىن ئاز - تولا
خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئايان.

باشتا مەن مىلادىنىڭ 1041 - يىلى قاراخانىلارنىڭ
تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا (ئىرتىش يوپلى-
رىدا) ياشايدىغان يابا قۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئىسيان
كۆتۈرگەنلىكى، ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ
كىشىلىك قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ بۇزراچ ماشچىلىقىدىكى
700 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى
ئېيتىقانىدىم.

مەھمۇت قەشقەرى مانا شۇ ئۇرۇشنى تەرىپلەپ مۇنداق
مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۆكە، ئەجدىھا، يالماۋۇز، ماقالدا مۇنداق كەلگەن: بەنتە
باشلىق يالماۋۇز، يابا قۇلار ئەڭ چوڭلىرىنى «بۆكە بۇزراچ»
دەپ ئاتىغانىدەك. بەزى ماقۇللىرىنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتا-
يدۇ. «بۆكە بۇزراچ» بىلەن بىللە بولغان ئاسكەرلەر (يابا قۇ قاتارلىقلار شامان دىنىدا ئىدى) سانى 700 مىڭ
ئىدى. 40 مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېكىن ئاز-
غا قارشى جەڭدە، تەڭرى ئىلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

www.docin.com

مەھمۇت ئېيتىدۇركى، مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن «كاپىرلار ئۇنچە چىق تۇرۇپ ئېتىشقا يېڭىلدى؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن: «سىلەر ئۇنچە چىق تۇرۇقلۇق ئېتىشقا يېڭىلدىڭلار؟» دەپ سورىساق، ئۇلار: «جەڭ دۈمبىقى چېلىنىپ، كارنايلار تارتىلغاندا، باش ئۈستىمىزدە يەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق. بۇ تاغدا سان - سانا قىسىز ئىشكىلەر بولۇپ، ئۇلار ئوچۇق ئىدى. بۇ ئىشكىلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى، بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىلار، دەپ جاۋاب بەردى» دېدى.» ⑰

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، بۇكە بۇزراج باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئىسيانچى قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش باشلىنىش پەيتىدە، قانداقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە (م. قەشقەرى بۇنداق سەۋەبنى ئىلاھىي مۆجىزە تەرىقىسىدە كۆرسەتكەن بولسىمۇ) قورقۇپ كېتىپ، روھى چۈشۈپ كەتكەن بولسا كېرەك. 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانىي قوشۇنى ئىلھايىتى غەيرەتلىك، باتۇر قىيافىتە تۇرۇپ جەڭگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەتىسىدە ئارسلان تېكىن ئۆزىدىن تەخمىنەن 20 ھەسسە ئارتۇق بولغان دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە: قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىتتىپاقداشلىرى قوراللار، ئوقيا، قىلىچ، پالتا، يالماۋلىق نەيزە، خەنجەر، ئۇمۇت (ئەمچەكلىك چوماق)، ساۋۇت (ئۇمۇر زەنجىرلىك چاپان)، قالقان، دۇلغا (دۇبۇلغا) - دىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قوراللار ئىچىدە ئوقيا، قىلىچ، پالا

تا، يالماۋلىق نەيزە، خەنجەر، ئۇمۇت مۇجۇم قىلىش قورالى لىرى قاتارىغا كىرىسە، ساۋۇت، قالقان، دۇلغا مۇداپىئەلىنىش قوراللىرى قاتارىغا كىرەتتى.

قارا خانىلار دەۋرىدە قوشۇنىنىڭ قوراللىرى ناھايىتى سۈپەتلىك ياسىلاتتى. قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر قاتارلىق قوراللار سۈپىتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى.

بەزىبىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇمۇت قاراخانىي قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەنگە مۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق قوراللىرىنىڭ بىرى ئىكەن.

ئۇمۇت ئىككىسى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىلار پادىشاھىنىڭ شان - شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست - دۈشمەن ئالدىدا كۆرسەتكىلى قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسىلىدىغان بولسا، يەنە بىر خىلى ئۇرۇشتا قوللىنىش ئۈچۈن چوپۇندىن ياسىلىدىغان ئەمچەكلىك ئۇمۇتتىن ئىبارەت بولغان.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى خىزىرخان(1080 — 1081) ئۆز قوشۇنلىرى ئالدىدا پۈتۈنلەي ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان ئۇمۇت كۆتۈرگەن 700 ئاتلىق لەشكەرنى ماڭدۇرغانىكەن.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلۇك ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ داڭلىق ئىمپېراتورى مەلىك شاھ(1072 — 1092)نىڭ ئىلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇبىي بىلەن قوشۇپ 50 پاتمان ئېغىرلىقىدىكى ئۇمۇت ۋە ئون پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچ ئەۋەتكەنىدى. ئۇ يازغان مەكتۇبىدا شاھقا ئەدەپ سېلىپ: «بىز سىز قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز. بەلكى ئۇنى ئىشلىتىمىز. ئۇمۇت

www.docin.com

ئەگەر ھەرقانداق ساۋۇت پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز
مانا مۇشۇنداق ئۇمۇت بىلەن سوقۇشىمىز» دېگەن. شەرقى
ئەلۇلكىنىڭ مەكتۇپىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇغان
مەلىك شاھ دەرھال ئانقا مىنىپ، ئۇ ئۇمۇتنى بېشى ئوستىدە
بەتتە قىتىم ئايلاندۇرۇپ، 80 قەدەم يىراقلىققا ئىرغىتىپ
ئاتلىغان. ئاندىن كېيىن، مەلىك شاھ قىلىچنى بىر ئىشۇرۇپلا
ئۆگسىگە بېتىنى ئىككى قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ
شەرقى ئەل مۇلكىنىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيالى تاشلاپ:
«بىزگە ئۇرۇشنا قامچا بىلەن ياكى كۆپايە قىلىدۇ» دېگەن.

قاراخانىلار تاشقى دۆلەت باكى ئىچكى جەھەتتىكى قار-
شى كۈچلەر بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە بىر
قاتار تەشكىلىي ئىشلار ۋە دىپلوماتىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ
بارغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە - تاكتىكىغا
دائىر جىددىي تەدبىرلەر توغرىسىدىمۇ كېڭەش ئۆتكۈزەتتى.

مىلادىيىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىيلار يا-
دىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىيلارنىڭ ھەربىي
بولماسچىلىرىدىن ئەبۇ ئەلى سىجزى قاتارلىقلار بىلەن تە-
يىي مۇھىمەتلەر ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى. قاراخانى قوشۇن-
لىرىنى يەتتە سۇغا توپلاپ ھەربىي كېڭەش چاقىرغان.

قاراخانىلار ھەرقانداق بىر ئۇرۇشنى قىلىشتىن بۇرۇن
ھەربىي كېڭەش چاقىراتتى. بىرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان
ئۇرۇش ئۇرۇشقا چىققان دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك
بولغان ناھايىتى بارۇك چوڭ ۋەقە ئىدى. يۇسۇپ خاس ھا-
جىپ مۇنداق دەيدۇ:

٤٢٦٤- غايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن توپلىماق،
ئۇرۇپ لەشكەر ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ
ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق چوڭقۇر
ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەتتى.

ئەگەر ھەربىي كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل قىلىنسا،
ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلىق سانى، ئۇرۇشنى ساقلاشنىڭ
ئىسىق ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان بولۇشى، ئۇرۇش قىلى-
دىغان جاي قاتارلىق مۇھىم ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى.

ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىلارنىڭ قاغانى، شاھزادىلەر،
مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، ئوغراق،
ئوقسىز قاتارلىقلار) نىڭ خانلىرى قاتناشاتتى. بۇنداق ھەربىي
كېڭەشنى ھەربىي دېموكراتىيە دېيىش مۇمكىن. مۇشۇنداق ھەر-
بىي دېموكراتىيە ھونلار زامانىسىدىن تارتىپلا تۈركىي خەلق-
لەردە بار ئىدى.

كۆپ چاغلاردا، ئۇرۇشقا داش قوماندانلىق قىلىش ۋە-
زىپىسىنى قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.
ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىرىش، ئۇيغۇر-
لارنىلا بولۇپ قالماستىن، ھونلاردىمۇ، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى.
1040 - يىلى ئىيغۇزلار بىلەن ھەربەلەر ئارىسىدا ئۇرۇش
بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇز بەگلىرى مەرۋى شاھ جاھاندا ھەر-
بىي قۇرۇلتاي ئېچىپ، مەسئۇد ھەربەۋى بىلەن ئۇرۇش قىلىش-
قىلماسلىق توغرىسىدا تالاش - تارتىش قىلغانلىقى توغرىسىدا
بۇقىرىدا توختالغانىدىم.

www.docin.com

قاراخانىلار ھەربىي كۈچىنى چاقىرىپ ئۇيغۇر قوشۇنى قارا ئېرتىنى كېچىدىن كېيىن، ئالاھىدە قوشۇن تەشكىل قىلىش، دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئۇزۇنلۇق سەپنى ساقلاش، ئۇيغۇر قىلىدىغان مەيدانىنى تاللاش قاتارلىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئالاھىدە قوشۇن توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەردىم.

ھەرقانداق ئۇرۇشتا دۈشمەن ئەھۋالىنى ئەتراپلىق بۇلغىتا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى ئۇزۇنلۇق سەپنى ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.

ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا ھەلسىە قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايتتى.

قاراخانىلار ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن تۇرلۇك بوللار (دۈشمەن ئىچىگە جاسۇس كىرگۈزۈش، دۈشمەن ئىچىدىن ياتقاقلارنى سېتىۋېلىش) ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇش ۋاقتىدا دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىبتىق ئىگىلەش ئۈچۈن «ئۇتقاق»[8] ۋە «يەرەك»[9] دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق ئالاھىدە چارلىغۇچى ھەۋەرچى قىسىملارنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۈشمەنىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسىملىرىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «تىل» ئۇتاتتى. مانا شۇ «تىل» ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەيتتى. «يەرەك» بولسا دۈشمەن ئەھۋالىدىن ئۇز ۋاقتىدا خەۋەر يەتكۈزۈپ ئۇراتتى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

610

2342 كېرەك چارلىغۇچى قىسىم ھىللىساق.
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، بېرالى قارىساق.

2343. چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتقاقنا ئېلىپ،
ھۇجۇمنى قىلىشۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.

2351. ئەلا ئاۋۋال تەرتىپ قىل ئالماق كېرەك،
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھەربىي سىرنى ساقلاش توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن سانىنى ياۋ زادى بىلمىسۇن.

قاراخانىلار تىلاق باش قوماندانلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئۇرۇش مەيدانىنى تاللاش ئىدى. 1006 - يىلى قاراخانىلار تىلەن غەزنەۋىلەر تارىخىدا ئۇرۇش بولغاندا، قاراخانىلار بەلخنىڭ جەنۇبىدىكى «كەتەر» دېگەن ساينا ئۆز قوشۇنلىرىنى توپلىغانىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا قاراخانىلار «كەتەر» دېگەن ساينى ئۇرۇش قىلىشقا ئەپلىك جاي دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك. 1040 - يىلى 5 - ئايدا ئوغۇزلار غەزنەۋىلەر تىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا، مەرۋى شاھ جاھان تىلەن سىراكس تارىخىدىكى دەندانقان دېگەن جايىنى تاللىغانىدى.

ئۇرۇش قىلىدىغان مەيدان ئۇزۇنغا قوغداشقا، ئۇزاق تېپىلغاندا چېكىنىشكە ئەپلىك بولغان ئوت - چۆپى ۋە سۇيى

611

مول خاي بولۇشى كېرەك ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قومان-
داناق ئۇرۇش مەيدانىنى تاللىشى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2348- قوشۇننى چۈشۈرۈڭ يۇخنا خاي كۆرۈپ،
يىراق كەتمىسۇن ئۇ، ئۇرۇڭ توپ بولۇپ.

ئۇرۇش مەيدانى تاللانغاندىن كېيىن، مۇڭاپىق بىر جايغا چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ قوماندانلىق شتابى ئىدى. قوماندانلىق شتابىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز بىر جايغا ئۇر ياسىلاتتى. مۇنداق ئۇرلار رۇرۇر تېپىلغاندا كېچىسى ئوت سىگناللىرى ئارقىلىق ھەربىي سەپەرۋەرلىك يورگۈزۈش رولىنى ئويناياتتى. ئەگەر كېچىسى دۈشمەن تەرەپتىن بىرەر خەۋپىنىڭ شەپەسى سېزىلىپ قالسا، ئۇرغا گۈلخان يېقىلاتتى. ئۇ زامان قوشۇن ئاياغ ئۇرە ئۇرغۇزۇلۇپ ئۇرۇشقا تەييار بولاتتى.

يۇقىرىدىن تاشقىرى، ئۇرۇش مەيدانىدا، كېچىسى «ياش قو-
ماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن «ئىم» (مەخپىي پارول) قوللىنىلاتتى. يۇنداق «ئىم» قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئىبتى ياكى ياشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى سۆزكۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا بىر - بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشاي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلاتتى. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايتتى، ئىم سورال-
مان كىشى ئىمنى بىلمىسە، ھۇجۇمغا ئۆچرايتتى.[1]

ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە دۈشمەنگە كېچە-
سى ھۇجۇم قىلىشنى كۆپ قوللىناتتى. ئەگەر كېچىلىك ھۇ-
جۇم يۇخنا تەييارلىق، پاتۇرلۇق بىلەن قىلىنمىغان، شىددەت بىلەن ئېلىپ بېرىلمىغان بولسا، ئۇنداق ئۇنۇمى ئىنتايىن چوڭ بولاتتى.

مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن، ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-
دىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) دۈشمەنتىك 70 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنىغا كېچىسى ئۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، يۈزلىگەنلەي تارمار قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالىپ قۇلۇق ئۇنۇق ياغلاقار تېكىن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇراپىدا ياشى 10 مىڭغا يېقىن قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، 100 مىڭ كى-
شىلىك دەپەت قوشۇنىغا كېچىسى ئۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغانىدى.

قاراخانىلارمۇ دۈشمەنگە كېچىسى ئۇيۇقسىز ھۇجۇم قە-
لىشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

بۇ توغرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

3361- تىرىشىڭ، ھەيلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

كېچىدە قىلغان ھۇجۇمدا، ئۇز بىلەن دۈشمەننى ئېنىق ئايرىش ئۇچۇن مەشئەل يېقىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەتە ئەرقىنە قارىغۇش قوپۇپ ئۇرلىدى،
يەنى ئوت كۆتۈرگەندەك ئوت چاقنىدى.

ياش قوماندان ئەگەر كۆندۈزى ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلسا، ئەلۋەتتە ئاۋۋال جەڭچىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشى، تالدىنى

www.docin.com

ئى سەبەب تەجرىبىلىك، ياشانغان جەمئىيەتنى ئورۇنلاشتۇرۇ-
شى، بىر قىسىم جەمئىيەتنى بۆكتۈرمىگە قويۇشتى. جەمئىدە ئۆ-
زى ئۈلگە كۆرسىتىشى كېرەك ئىدى.

بۇ توغرىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن،

2364. ۋاقىتدا قوشۇن تۈز، ياۋ بىلەن سوقۇش،
تۆھپىكار جەمئىيەتكە تارتۇق مال، كۆمۈش.

2371. يېشى چوڭ جەسۇرلەر كۆرەشچىنىڭ —
سەپ ئالدى قىل، ياشلاپ ماڭسۇن جەمئىنى.

2370. بىر ئۈلۈش قوشۇننى قويمىسۇن بۆكتۈرۈپ،
يايلاق ئوقچىنى ياشلىغىن ئالدىدىن يارۇپ.

2376. ئەگەر ئاۋۋال بىراقتىن ئوقنى ئاتقۇلۇق،
ياۋكەلسە يېقىنلاپ نەيزە تىققۇلۇق.

2377. ئوتۇشقاندا پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقىدىن تۇت، چىشلە، تىرناقنا ئالساڭ.

2378. چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمىگىن ئوتۇپ،
يوقات ياۋنى ياكى ياتقۇزۇشنا ئۆلۈپ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئوتۇشىرلىققا ئۆچراپ قالسا، دەرھال دۈشمەن بىلەن بىتىمنامە تۈزۈپ ۋاقتىنچە بولسىمۇ تىنچلىقنا ئۆتۈشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىلىك ۋە تاكتىكىلىق قائىدىلىرى يوپيىچە بىراقنى كۆزلىگەن بىر قوماندان، ئەھۋالنى

ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھەلىيە قىلىشقا ئاساس بولسا، ئۇ-
رۇشتىن ساقلىنىش يولىنى ئوتۇشى لازىم ئىدى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنداق دەيدۇ:

2359. قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇشما، تېزدىن كۆز تەدبىرىڭنى ساز.

2362. دۈشمەننى يېڭىشتە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، يارىشقىن ئۆزۈڭ.

2363. ئىمزادا ئەل بولۇپ، ئۆزۈڭنى ساقلا،
سوقۇشما ياۋ بىلەن يۈرسەتنى يايلا.

ئۇرۇشتا ئۇز يېرىدىكىلەر ھادىسىلەر ھەر خىل بولىدۇ. بەزىدە دۈشمەن چېكىنىدۇ، چېكىنىشىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. ئۇ-نىڭ بىرى دۈشمەن ھەقىقەتەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىسە، يەنە بىرى دۈشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ يالغاندىن چېكىنىدۇ ۋە ئۇز دۈشمىنىنى تورغا چۈشۈرىدىغان چاينا ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ، مۇھاسىرىگە ئالىدۇ، قولدىن كەلسە، يوقىتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىنگەن دۈشمەننى قوغلاشتا ناھايىتى ئېھتى-ياتچان بولمىغان قوشۇن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە بولۇقىدۇ.

ئەگەر دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، راستتىن چېكىنگەن بول-سا، ئۇنى مەلۇم چاينىچە قوغلاپ بېرىپ، بىر قىسمىنى ئەسىر ئېلىپ، دۈشمەن كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق قوشۇن-نىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە تولۇق كېلىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۈشمەن ئۇششۇمتۇت ئارقىنا يېنىپ مۇجۇم قىلىدۇ. بۇنداق

www.docin.com

ئەۋالغا دىققەت قىلغاندىن تاشقىرى، دۇشمەننى بەكمۇ ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يېراقلىشىپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالماسلىق كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

2390- يېمى قاچسا قوغلاپ ئۇزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۈشمەن، قاچالماسىن بىل.

2395- يېمى قاچسا بارما ئۇزاق يەرگىچە،
يېراق قوغلىغان قانچە يەر تويۇمچە.

قاراخانىلار تىلغا، قوماندانلىرى ئۇرۇشتىلغ ستراتېگىيە - تاكتىكىلىرىدىكى چېكىنىش - قوغلاش تەدبىرلىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن.

دۇشمەننى بەك ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە بېغىنغى زامان ئۇرۇش تارىخىدىنمۇ مىسالار تېپىلىدۇ. 1812 - يىلدىكى فرانسۇز ئىمپېراتورى نالبۇن بوناپارتنىڭ روسىيىگە قىلغان ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمىنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىمۇ بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان كىشىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختالغان. ئۇنىڭ قاراشلىرى قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى يۇقىرى تۈزۈلمە ئەربابلىرىنىڭ يېغىنچاق بايانى ئەلۋەتتە،

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بايانىچە، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۇشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇرۇمتدىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىلەر لايىق بولمىدىكەن:

قوماندان راستچىل بولۇشى، تەجرىبىلىك بولۇشى، شەخسىيەتتىن خالىي، ئادەمي - ساددا بولۇشى، يۈرەكلىك، باتۇر، ھىيلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، ھوشيارلىققا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2309- كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
يۈرۈش قىلغاندا يازغا، تۇزەپ يول - يوسۇن.

2310- سوغۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
ئۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

2311- ئۇچقۇر كەبى تەرسا، يۈرىدەك كۈچى،
ئىبىنغىنەك ئىشلىغاق، قوتازدەك كۆچى.

2312- سەبىرلاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۇزى،
كۆرسۇن قىيا قورغىنىدەك يېراقنى كۆزى.

2314- قارا، بولسۇن ھەممىنە ئۇ ئارسلان،
كېچىسى مۇقۇشتەك ئويماق ھەر زامان.

2333- كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
ئىشى رەتلىسە، تۇزەپ يول - يوسۇن.

www.docin.com

2324- سۆزى جىن، ئىپتقىنى راست ئولىۇن تامام،
ئۇلۇغ بولسا يالمانجى، ئىشەنمەس تاۋام.

2325- ئىككىنجى -يىخىلىق، بەرىشتۇر ئىشى،
بىخىلغا بولماس ئالارمەن كىشى.

2326- ئۈچىنجى يۈرەكلىك ۋە بولسۇن جەسۇر،
يۈرەكسىز ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتۇر.

2327- تۆتىنجى ئۇ بىلىمۇن ھىيلە ۋە پەلان،
تۆتار ھىيلە بىلەن كىشى ئارسلان.

2328- قوماندىدا بولسا بۇ خىسلەت ئەگەر،
يېڭىپ ياۋنى ھەيۋىسىنى يوق ئېتەر.

2330- قوشۇنىنى باشلىسا شۇ خىل قوماندان،
قولى ئۈستۈن كېلەر دۈشمەندىن ھامان.

2331- قوشۇن باشلىقى ياۋغا بولسا دۇچار،
كۆيۈ ئون بولغۇلۇق ئويغاق ۋە ھوشيار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوماندانلىك ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، قوماندانلىق ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىشتىن ئاشقىرى، يارىدار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەللەرنى قوتۇلدۇرۇۋېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەللەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى راۋ

زى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەللەرنى تەقدىرلەش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2402- داۋالات يارىدار بولسا سەن كۆرۈپ،
قوتۇلدۇر ئەسىر چۈشسە سەن قايتۇرۈپ،

2403- كۆتۈرگىن قەدىرلەپ ئۆلگەن بولسا گەر،
ئوغۇل - قىزلىرى بولسا، ئاتا ھەقلىرى يەر.

2404- -ۋىژدانگەي قوشۇنلىق گەر كۆرسە بۇنى،
قىلۇر ئۇ جان پىدا، ھالال بولغان كۆنى.

2398- كىمەرسە قىلسا ئىش، ئاتا تېز مال بەرگۈلۈك،
مال بېرىپ، يۈزىنى قىزىل ئەتكۈلۈك.

2399- ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك،
ئۇ تارتۇق بىلەن بولغۇن ئەر خۇش يۈرەك.

قاراخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، سۇبېشى ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان باش قوماندانلار بولسىمۇ، تولا چاغلاردا ئۇرۇش تا.قاغانلار. قاغانلارنىڭ ئورۇنباسارلىرى، ئىلىكخانلار باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

قاراخانىلار يۇرۇنقى كۆچمەن - چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئومۇم ئەسكەر بولغىنى ئەۋالغا خاتىمە بېرىپ، مۇنتىزىم قوشۇننى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. ئەسكەرلەرنىڭ

www.docin.com

ئىسى ۋە، ئەسلىتى بېزىلىدىغان دەپتەر ــ ئاي بىشكى» دەپ ئاتىلاتتى.[11] قاراخانىلاردا چاۋۇش ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ھەربىي ئەمەلدار بار ئىدى. «چاۋۇش ــ جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقتە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان كومانداندۇر» ئىدى.[12]

قاراخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، ئۇرۇشنىڭ ھەر خىل ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە قوشۇننى مەشق سىلدۇرۇش ئىشىغا بېتەكچىلىك قىلغۇچى يەگلەر بولاتتى.

ئىزاھلار:

① ك «يۈرۈك» ئۇيغۇرنى ئاسىيا ۋاھىلىرى ئىچىدىكى خەلىرۇچە ھۆكۈم ... بەت.

② ... ئۇيغۇر تارىخى ئوچېركى ... بەت.

③ «ئۇيغۇر ئىلىم مۇئەسسەسى» ... بەت.

④ يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «ئۇتادغۇبىلىك» ئۈرۈمچى ... بەت.

⑤ «ئۇيغۇر ئىلىم مۇئەسسەسى ئۇيغۇرچە» 1 ئوم ... بەتلەر.

⑥ رىشات گەرچ، قاراخانىلارنىڭ دالىن ... بەت.

⑦ «ئۇيغۇر ئىلىم مۇئەسسەسى» 1 ئوم ... بەتلەر.

⑧ «ئۇيغۇرلار» (ئەسەرلەر ئۇيغۇرچە) ... بەتلەر.

⑨ ئۈرۈمچى (ئەسەرلەر ئۇيغۇرچە) ... بەت.

⑩ «ئۇيغۇر ئىلىم مۇئەسسەسى ئۇيغۇرچە» 1 ئوم ... بەت.

⑪ «ئۇيغۇر ئىلىم مۇئەسسەسى ئۇيغۇرچە» 1 ئوم ... بەت.

⑫ «ئۇيغۇر ئىلىم مۇئەسسەسى» 1 ئوم ... بەت.

ئون ئالتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

مەدەنىيەت يارىتىۋچى دانىشمەنلەر

تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان رايونلاردا ياشىغان خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم دەۋر بولدى، شۇ دەۋر-دە، سامانىيلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 ــ يىللىرىدىن 1000-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، قۇدرەتلىك مەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىر-لىك تارىخىي سەھنىدە ناھايىتى مۇھىم رولالارنى ئويناندى. بولۇپمۇ شۇ دەۋردە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان شان-لىق مەدەنىيەت ۋۇجۇدقا كېلىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزى-نىگە باھاسىز تۆھپىلەر قوشۇلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئاجايىپ، ئۇلۇغ تالانتلىق دانىش-مەنلەر، ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار ۋە تىل-

ئۇنالىلار مەيدانغا كەلدى.

شەرقنىڭ ئارىستوتېلى دەپ ئاتاق ئالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىنىڭ 873 - يىلى تۇغۇلۇپ 950 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سىر دەريا بويىدىكى فاراب شەھىرىدە، ئۇيغۇر - قارلۇق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇنەسىر ئىبنى مۇھەممەت ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزالىق فارابى ئىدى.

فارابى يازغان ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ پەيلاسوپلىقى، ئىلغار مۇتەپەككۇرلۇكى بىلەنمۇ تونۇلغانىدى. فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسى (يۇنان تىلىدا يېزىلغان نۇسخىسى)دىن ئوقۇپ ئۆزلارىنىڭ ئۇرغۇلۇق لىرىغا ئىزاھات يازغان، مەسىلەن: ئۇ يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (مىلادىدىن 384 - يىلى بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 322 - يىلى بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ «ئاتېگورىيا»، «ھىزىكا»، «مېتېرالوگىيە»سىگە ۋە لوگىكىغا دائىر ئەسەرلىرىگە، ئۇنىڭدىن باشقا يۇنان ئالىملىرىنىڭ، ئىنكا، پىتاگورلوگىيە، تەبىئەتشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىگە ئىزاھاتلار يازدى. فارابى، ئاھايىتى بۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق يۇنان ئالىملىرىنىڭ تەلىماتىنى شەرق بىلەن ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناندى.

فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرى ھەققىدە «ئىككى پەيلاسوپ — پلاتون ۋە ئارىستوتېل پىكىرلىرىنىڭ مۇقايىسى توغ-

رىسىدىكى كىتابى»، «ئارىستوتېل ۋە كالىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

شەرقنىڭ ئارىستوتېلى دەپ ئاتالغان فارابى ئۆز زامانىسىدىكى ئىلىملىرنىڭ خىلمۇخىل ساھەلىرىگە تېگىشلىك بولغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى، فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسىگە تېگىشلىك بولغان «قانۇن»نامىلىق ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەر بىرنەچچە ئەسىرگىچە شەرق دۇنياسىدا مۇزىكا ئۇگىنىشتە ئاساسلىق، مۇكەممەل قوللانما سۈپىتىدە رول ئويناندى.

فارابى ئۇلۇغ پەيلاسوپ بولغاندىن تاشقىرى، مەشھۇر شائىر، كومپوزىتور ۋە ئاجايىپ ئالاناتلىق مۇزىكانت ھەم ئىدى. ھەر تەرەپلىمە تالانتقا ئىگە بولغان ئۇلۇغ ئالىم، دۇنياداشكى مەشھۇر ئىللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك مۇكەممەل بىلىدىغان ئەبۇ نەسىر فارابى مىلادىنىڭ 950 - يىلى ئاپەتلىك ياسىلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا 77 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

فارابىنىڭ ئىلغار پىكىرلىرى ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولغان ئەبۇ ئەلى سىنا (980 — 1037)نىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ قانىتى مەتبەلىرىدىن بىرى بولدى.

چەلىپە ۋە مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى بولغان ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا مىلادىنىڭ 980 - يىلى بۇخارا يېتىدىكى ئەپشان ناھىيىسى يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەقىللىق، تىرىشچان بولغان. ئۇ، سامانى پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇرنى (976 — 997) داۋالاشتا نەتىجە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سا-

www.docin.com

ماسلاو ئوردىسىدىكى پادىشاھ كۆتۈپخانىسىغا كىرىپ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. مىلادىنىڭ 999 - يىلى بۇھارا قاراخانىلار تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنىپ، ساماننىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا بۇخارادىن خارەزىمگە كەتكەن.

مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋى خانىدانلىقىنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا خارەزىمدىن خوراسانغا قاچقان. ئۇ خوراساندا سەرسانلىقتا يۈرۈپ، ئاخىر ھەمداندا شەمسىيىنىڭ ئەمرىنىڭ ئىشوردىسىدا ۋەزىر بولغان. ئەبۇئەلى ئىبن سىنا مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرق پەلسەپىسى تارىخىدا ناھايىتى يۇقىرى قىسمەتكە ئىگە بولغان ئەسەرلىرى «كىتاب ئىشىپا»نى ۋە مېدىتسىنا ئىلمىگە بېغىشلانغان ئەسەرلىرى «قانۇنلىرى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان.

ئەبۇئەلى ئىبن سىنانىڭ زامانداشى، مەشھۇر پەيلاسوپ، تارىخ ۋە جۇغرافىيىنى ئىلمىدىنمۇ دۇنياغا تونۇلغان ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرونىمۇ(973 — 1048) قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 973 - يىلى خارەزىمنىڭ قەدىمكى پايتەختى قىيات شەھىرى ئەتراپىدىكى «بىرون» دېگەن يېرىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بىرونى دېگەن نامىمۇ ئۇنى تۇغۇلغان ئاشۇ يۇرتنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 995 - يىلى خارەزمنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ خوراسانغا كېلىپ، جۇزجان ئەمەر

رى قابۇس ئىبنى ۋاشمگىرنىڭ ئوردىسىدا ئىشلىگەن. بۇ ئۇلۇغ ئالىم 27 ياشقا كىرگەندە (مىلادىنىڭ 1000 - يىلى)، «ئۇنتۇشتىكى ئەجدادلاردىن قالغان يادنامىلار» ناملىق مەشھۇر بىر ئەسەر يازغان. بۇ ئەسىرىدە «يۇنانلىقلار، رىم لىقلار، پارسلار، سوغدىلار، خارەزملىقلار، يەھۇدىيلار، مەسىرلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى توغرىسىدا، ئۇلارنىڭ ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە ساھەسىدىكى يىلنامىلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار» بەرگەن.①

ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 1010 - يىلى خارەزمگە كېلىپ، خارەزم شاھ مۇمىننىڭ سارىيىدا ئىشلەيدۇ. ئۇ شۇ چاغدا، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا بىلەن تونۇشىدۇ. ئەبۇ رەيھان بىرونى ئۆز تەجرىبىسىگە ۋە قەدىمكى ئىلىم ئۇتۇقلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلىملەرنىڭ خىلمۇخىل تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر بۈيۈك ئەسەرنى يازىدۇ. ئۇنىڭ يېرىم شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشى توغرىسىدا ئېيتقان پىكرى ئەينى ۋاقىتتا ئىلىم بەن دۇنياسىدا چوڭ يېڭىلىق بولغانىدى.

سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋى مىلادىنىڭ 1017 - يىلى خارەزمنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، ئەبۇ رەيھان بىرونىنى خارەزمدىن مەزنىگە ئەكىتىدۇ. ئۇلۇغ ئالىم مىلادىنىڭ 1048 - يىلى غەزنىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ بىرى تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئىبنۇلقاسىم فىردەۋسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

www.docin.com

ئوبۇلقاسىم فىردائوسى (مىلادىنىڭ 934 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1020 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) 30 يىل يۇرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «شاھنامە» دام لىق داستانىنى يازغان.

مەزنەۋىلەر سۇلتانلىقنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھ مۇت غەزنەۋى غەزنىدىكى ئوردىسىغا ئۇ زامانىدىكى ئەلا مەشھۇر يېزىلاسوپلار، شائىرلار، ئاستىرونومىلار، يازـ غۇچىلارنى يىغقانىدى. ئوبۇلقاسىم فىردائوسى سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋىنىڭ ئوردىسىدىكى شائىرلارنىڭ ئەلا مەشھۇرى، ئەڭ تالانتلىقى ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 989 ـ يىلى (يۇـ چاغدا ئۇنىڭ ئاتىسى سەبۈكتېكىن پادىشاھ ئىدى) ئوبۇلقا ـ سىم فىردائوسقا «شاھنامە» داستانىنى يېزىپ چىقىشنى تاپـ شۇرغان. ئۇ فىردائوسقا «شاھنامە» داستانىنىڭ ھەر ئىككى قۇرىغا بىر دىنار بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەرگەن. 55 ياشقا كىرىپ قالغان ئىژلىۇغ شائىر فىردائوسى 120 مىڭ مىسرا شېئىر بىلەن تاماملانغان «شاھنامە» داستانىنى 80 يېـ شىدا (25 يىل ۋاقىت كەتكەن) يېزىپ بولغان. بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغان، فىر ـ دائوسقا بىرىشكە تېگىشلىك 25 مىڭ قوند ـ ستېرلىڭ ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان ئالتۇن دىنار ئورنىغا كۈمۈش دىنار بەرگەن. بۇ ئىشتىن قاتتىق غەزەپلەنگەن فىردائوسى سۇلتان مەھمۇتقا ھەجۋىي ناملىق بىر شېئىر يېزىپ، ئۇنى رەسۋا قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شېئىرنى ئوقۇغان سۇلتان مەھمۇت غەزـ

نەۋى تەختتە ھوشىدىن كېتىپ ئۇخلىغىنىغا يىغلاپ چۈشكەنـ كەن. ئۇ ھوشىغا كېلىپ، فىردائوسنى ئۆتۈكەن يەردە دارغا ئېـ سىش ئوغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. لېكىن بۇ چاغدا، فىر ـ دائوسى ئىرانلىق غەربىي قىسىمغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئاللىبۇرۇن يوشۇرۇنۇپ بولغانىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى «شاھنا ـ مە»نى تولۇق ئوقۇپ چىققان ۋە قىلىشىغا پۇشايمان قىلىپ، فىردائوسنى رازى قىلىش ئۈچۈن، بىرىشكە تېگىشلىك ئالتۇن دىنارنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئالتۇننى تۆگىلەرگە يۈكلىتىپ، ئۇنى ئىرانغىكى توس شەھىرىگە ئەۋەتكەن. سۇلتان مەھ مۇتنىڭ ئادەملىرى توسقا كەلگەندە، ئوبۇلقاسىم فىردائوسى (1020 ـ يىلى) ئەڭ جەسىتى سېلىنغان جىنازا قەبرىستانلىقـ قا قاراپ يول ئالغانىكەن.

«شاھنامە» داستانىدا: تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ 5000 يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل، بەدىئىي ئىپرازلار ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

فىردائوسى «شاھنامە»دە، بىر تەرەپتىن، تاجىك ۋە ئى ـ ران خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 651 ـ يىلىغىچە) تۇرلۇك خەلقلەر (تۈرانلار، يۇنانلىقلار، ئارىئاكلار، ئاق ھونلار، كۈك تۈركلەر ۋە ئەرەبلەر)نىڭ ئىران ۋە ئىنتۇرا ئاسىيادا قىلغان يۇرۇشلىرى مەزگىلىدىكى تارىخىنى، ۋەتەم قاتارلىق ئىران قەھرىمانلىرىنىڭ پات خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇـ

زىغا ۋە زومىگەرلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. خەلقلەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان قاراشلىرى ئىلغار ئۇلارنىڭ ھايىسى. ئاروۋۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىرانىنىڭ ئەھمانىلار، ساسانىلار قاتارلىق سۇلالىلەرنىڭ قوشنا ئەللەرگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ بايان قىلغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. ئەپسانىۋى قىسىم. مىلادىدىن 3200 يىل بىلەن مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 2400 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى قىسمىدا، ئەپسانىۋى دۆلەتلەر (پىشدادىلەر، كىيانىلەر سۇلالىلىرى) دەۋرىدىكى چوڭ ۋەقەلەر، ئەپسانىۋى پادىشاھلاردىن، كىيامورس ئادەم، ھوشاڭ، تاھمۇراس، جەمشىد(بۇلار پىشدادىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)، كەيقۇباد، كەيكاۋۇس، كەيخىسراۋ، لەھراسپ، گوشتاسپ (بۇلار كىيانىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)لەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى زالىم پادىشاھ زوھاكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى، ئەقلىلىق، باتۇر تۇمۇرچى كاۋەنىڭ زوھاكقا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باش قەھرىمان رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«شاھنامە»دىكى تۇمۇرچى كاۋەي خەلقلەرنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە پارىتىلغان ئىجابىي تۈپراز بولغان بولسا، ئىككى دولسىدا

ئىككى يىلان بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان زوھاك ـ زالىم، قانخور، ياسىقۇنچى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان سەلبىي تۈپراز بولغان. «شاھنامە»دىكى باش قەھرىمان رۇستەم بولسا، ئىران خەلقلىرىنىڭ ياسىقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە مەيدانغا چىققان تۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ تېپىك سۈپىتىدە پارىتىلغان ئىجابىي قەھرىمانلىق تۈپرازى.

2. «شاھنامە»نىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر، ئەمەلىي كىتاپقان ئىككىنچى قىسمى، 1400 يىلدىن (مىلادىدىن 870 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 651 ـ يىلىغىچە بولغان) كۆپرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىرانىدا ئەھمانىلار سۇلالىسى، ساكىدۇن ـ يۇنان ھۆكۈمرانلىقى (مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ئارشاكلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 224 ـ يىلىغىچە)، ساسانىلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت تۆت سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن.

«شاھنامە»دە، ئەھمانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەردىن ئەجدادلىرىمىز بولغان تۇرانىلار بىلەن ئىران ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار، ئىككى دەرىنىڭ ئىرانىنى بېسىۋېلىشى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، بۇ قىسىمدا بولۇپمۇ قەھرىمان بوۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭا نىڭ ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ئالاھىدە تۇرۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىچىك چوڭ «شاھنامە»نى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» دا-
تاندا ئالىپ ئەرتۇڭا تۆۋرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان:

276. بۇ ئۇرۇق بەگلىرىنگە سەلتىنا ئەۋرە،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى ئۇلار.

277. بۇ ئۇرۇق بەگلىرىدىن ئېتى بەلگىلىك،
ئۇڭا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگىلىك.

278- ئىلىدە ھۆكۈك، كۆپ يەرلەرنىڭ دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

279- ئىدى ئۇ مەردانە، زېرەك ئەر ئوغلان،
دۇنيادا زېرەكلەر بولۇر مۇكۇمران.

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسياب،
ئەفراسياب ئۇقتى ئەلنى يەلە شىمايلاپ.

تاجىكلار كىتابتا يۈرگۈزگۈ ئۇنى،
كىتابقا يۆنىمىسە كىم ئۇقماي ئۇنى.

ئەمما ئىلارنىڭ پادىشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆز ئا-
لايتىپ، تۇرانلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان. ئەجدادلىرى-
نىڭ ئۇرۇنىنى قىلىشنى قەسەدىگە ئۇچۇن قەھرىمان بو-

ۋىلىرىمىز. ئۇرۇمچىنىڭ، ئالىپ ئەرتۇڭا، ئارجاسپىلارنىڭ يېـ
تەكچىلىكىدە، ياسقۇنچىلارغا قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېـ
لىپ بارغان.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى دۇنيا ئەدەبىياتى،
خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققـ
ياتىغا ئاھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە»نى ئۆگىنىش يا لغۇز تاجىك ۋە ئىران خەلقـ
لىرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇنىڭغا قوشنا بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىـ
كى تارىخىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى بىـ
لىشتە مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى بىزنىڭ قەدىـ
كى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ ئاھايىتى چوڭ
ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، فارابى، ئەبۇئەلى ئىبنىسىنا،
ئەبۇرەيھان بىرونى، ئۇيغۇلغا سىم فىردەۋسىلاردىن باشقا، فارا-
خانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن ئوغلانلىرىدىن
يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىلەر ھەم دۇنيادا مەشھۇر
بولدى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»-
بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئەسەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ يۈك
سەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى

قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئوچـ
دىن بېتىشىپ چىققان ئەقلىق، تالانتلىق، ئەخلاقلىق ئالىم

ۋە دانىشمەنلەردىن بولغان فارابى، بۇئۇ ئىبن ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، ئەبۇ رەيھان بىرونىي، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىلارنىڭ نۇھەيلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ باشلىرىدىن بىرلەپچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەللىكىدىن دېرەك بەردى.

ياۋروپادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى»، XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە بولغان بۇرژۇئا-زىيىنىڭ ئېئودالىزمغا قارشى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئىدى. ياۋروپادىكى ئويغىنىش ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيەدىن باشلانغان. كېيىن باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيدى. شۇ چاغدا، شەھەرلەردىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئېئودالىزىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسىدا قەدەممۇ قەدەم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. مەدەنىيەت جەھەتتە بولسا، يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى ئىلگىرى ئىلەپلىرى ئۆز ئەكسىنى تاپتى. يېڭىدىن پاش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالىملىرى جەمئىيەتتە بۇ-لار ئىلگىرى رومانلىق مەدەنىيىتىنى كۈللەندۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار، كلاسسىك مەدەنىيەتنى ئورۇق ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپادە-كى ئېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە ئىلگىرى سۈرگەنلەر مەدەنى-يەت ھەرىكىتى «ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. مانا شۇ ئويغىنىش ھەرىكىتىگە ئاساس سالـ-غۇچىلار، ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا «گۇمانىستلار» («گۇمانىست» سۆزى لاتىنچە سۆز بولۇپ، «ئىنسانپەرۋەرلەر» دېگەن مەنىنى

بەپ ئاتالدى. «گۇمانىستلار» ئادەمنى ھۆرمەتلەش، ئادەمگە مەمنۇرلۇق قىلىش، «ئادەم» نى مەركەز قىلىش دەيدىغان گۇمانىزم ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. ئوچۇق ئېيتقاندا، «گۇمانىستلار» ئادەمنىڭ ئىدىيىسى، ھېسسىياتنى، ئەقىل-پاراسىتنى خورىتىلغان ئىنسانلىق تەلىماتلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا، «گۇ-مانىستلار» نىڭ روھلاندۇرۇشى ئاستىدا، ئىتالىيەدە قىسقا-لىرەغا قارشى بىر قۇرۇلۇم باتقۇرلار مەيدانغا چىقتى. مەسـ-ئەن: شائىرلاردىن فىلورونسىيەلىك دانتې (ئىلادىنىڭ 1265-يىلى تۆۋەندە. 1321 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «ئىلاھىي كۆ-مېدىيە» ناملىق مەشھۇر ئەسىرنى يازدى. «ئىلاھىي كومېدىيە» (قىل كۆۋرۈك)، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىق ئۈچ قىسـ-مدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇ ئىنسانلارنى ئەسرەدىكى خورىتىشتىن دىنىنى ياش قىلغاندى. «ئىلاھىي كومېدىيە» — دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تۇنۇق ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياۋروپانىڭ «ئويغىنىش» دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىبلەر-دىن شائىر پېترارکا (1304 — 1374) يازغۇچى بوكاچىئو، (1313 — 1375) لار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇتەپەككۇر شائىر پېترارکا ئاجايىپ تەسىرلىك لىرىك شېئىرلارنى يازغان بولسا، يازغۇچى بوكاچىئو ئۆزىنىڭ «دېكامېرون» («ئون كۈن» دېگەن مەنىدە) دېگەن ھېكايىلەر توپلىمىدا، خرىستىئان پوپلىرى ئىلەن مۇناخىلارنىڭ يۇزسىزلىكىنى ھەم ئالدامچىلىقى ئىلەن ھىيلىگەرلىكىنى پاش قىلدى.

«گۇمانىستلار»دىن يەنە، رەسسام، ھەيكەلتىراش، مۇزە-

لگات، شائمو، ئىتۆپىيە لىتونارىدۇ داۋىنچى (1452 — 1519)، سكىل ئاندرىلو، رافائىل (1475 — 1564) ۋە نىكولاي كوپېرنىك (1473 — 1543)، يېروئىمو (1548 — 1600)، گالىلېي (1564 — 1646) قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتكەن.

ئۇلار قېتودالىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۆرەشلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئىدىيەلەرنى يارىتىپ، يېڭىتىق راھانىدىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات ئىدىئىتى ۋە تەپەككۇر يەنىلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالدى. بۇ توغرىدا ئېنگېلس: «بۇ ئەزەلدىن ئارتىپ ئىنسانىيەتپەرۋەرلىكنى كەچۈرۈپ باقمىغان بىر قېتىملىق ئەڭ ئۇلۇغ ئىلغار ئۆزگىرىش بولدى» دېگەنىدى.

«دېمەك ياۋروپالىقلەرنىڭ ئويغىنىش دەۋرى» مىلادى XIV ئەسىردە باشلانغان بولسا، ئىتالىيانىڭ مەدەنىيەتلىك ئويغىنىش دەۋرى قاراخانىلار مۇكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋىلايەتلىرىدا (XI ئەسىردە) مەيدانغا كەلگەنىدى، بۇ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى بۇيۈك خانى ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

يۈسۈپ خانى ھاجىپ

قاراخانىلار دەۋرىدىكى شائىرلىق مەدەنىيىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئاتاقلىق نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان يۈسۈپخانى ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن مەھەممۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئىسىرە

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئاسمىنىغا يالقۇپ چىققان مەڭگۈ پاقماس تۇرمىدىغان بىر جۈپ بورۇق يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانى بايتاش (مۇسا) نىڭ ۋاقتىدا بالاساغۇندىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى. بۇ دەل مىلادىيىنىڭ 960 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ماناشۇ ۋەقەدىن 58 يىل كېيىن، مىلادىيىنىڭ 1018 - يىلى، بالاساغۇندا، يۈسۈپ دۇنيانى كۆز ئاچقانىدى. يۈسۈپنىڭ ئاتا-ئانىسى ئوغلىنى ئوبدان تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلدى. يۈسۈپ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن باشلاپ ئىرىشىپ ئوقۇدى. يۈسۈپ ئۆز ئانا تىلى (ئۇيغۇرچە)دىن باشقا ئەرەبچە، پارسچە تىللارنىمۇ ناھايىتى پۇختا ئۆگەنىدى. قىرداۋسنىڭ «شاھنامە» سىنى، فارابىنىڭ ۋە ئەبۇئەلى ئىبن سىنانىڭ ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە دائىر بىلىملەرنى، ئەجدادلارنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن يەنە بىر مەدەنىيەتلىرىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى، دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى، پەلسەپە، ئۆرپ-دەستۇر ئەخلاقنامىلىرىنى، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تىبابەت چىلىك، تەبىرنامە (چۈشكە تەبىر بېرىش قوللانمىسى)لەرنى ئۆگەنىدى، ئوقيا ئېتىش، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق (ئوۋ قۇشلىرىنى ئۆگىتىش) قاتارلىق ئەمەلىي بىلىملەرنى ئىگىلىدى. بۇرخەدىن ناشقىرى، شاھمات ئويناش، تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارلىقلارنىمۇ ئەزەردىن چەتنە قويمىدى. يۈسۈپ بولۇپمۇ پەلسەپە بىلەن ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئۆگەنىدى. ئۇ فارابى، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا قاتارلىق ئۇلۇغ ئىككى پەيلاسوپنىڭ ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە

ئۇنى ھۆكمەلدۈردى.

يۈسۈپ قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇتۇكەن دانىشمەن ئالىملار ئىچىدە، ئالاھىدىنى كەلگۈسى. ھەر تەرەپلىمە بىر لىنىگە ئىگە ئالىم بولغانىدى.

يۈسۈپ بالغازۇلا ئەرەب ۋە ئىران ئەللىرى، مەدەنىيەتى بىلىلا قالماستىن قەدىمكى گلاسسىك بىلىملىرىنىمۇ، ئىسلامىيەتنىن بۇرۇنقى تۈرك دۇنياسىنى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتىنى داشۇ بىلىملەرنىمۇ چوڭقۇر ئۆگەنگەنىدى.

يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى بالاساغۇندا بىر زىشقا باشلىغان بولۇپ، 1068 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ يايـ تەختى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن قەشقەردە بىرنەچچە داـ ۋاملاشتۇرۇپ داستانىنى بىر يىلدىن كېيىن (1069 ـ يىلى) يېزىپ تاماملىغان ۋە «داستان»نى شۇ يىلى شەرقىي قاراخاـ نىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراـ خانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ دانىشمەن، تالانتلىق، ئالىم يەرلەنگەنلىكى ئەمەلـ لىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغـ راخان، ئۇنىڭغا خاس ھاجىبلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ئۇنى ساـ راي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىگەن.

يۈسۈپخاس ھاجىپ 1069 ـ يىلى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەندە، يېشى ئەللىكتىن ئاشقان قالمايدى، ئۇ ئۆزىـ نىڭ قېرىپ ئاجىزلاپ قالغانلىقى توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

164- قېرىغىنى ئۆتسە ئىنسانغا تېرىكلىك يىلى،
ۋىدالاشقى ئۇنىڭدىن يېگانىلىك تىلى.

163- ئەگگۈزدى ماڭا قولىنى ئەللىك يېشىم،
قوغۇ ⑪ قىلدى قۇرغۇن ئۈسىدەك يېشىم.

166- مېنى قىنچىرىپ ئاتمىش، دەيدۇ ئۇ كەل!
يارارمەن ئەگەرچە يەتمىسە ئەجەل.

167- ئەگەر تولسا ئاتمىشقا ئادەم يېشى،
كېتىپ زەۋقى ئۇنىڭ يازى، بولۇر قىشى.

171- بويۇم ئىدى ئوقنەك، كۆڭۈل ئىدى يا،
كۆڭلۈمنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

174- كىشىلىسر يۈگۈلدى، ماڭا لىماس يۈتۈم
قارايدى - بورۇمىس بولۇپ نۇر كۆزۈم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 1069 ـ يىلى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى بوغراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى ھەسەنمۇتەكىن) غا تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى بولغان ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلغانلىقىنى نېمىدەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

مىلادىنىڭ 1038 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم ئۇلۇغلۇلكەدىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوكسى توغرۇل قاراخان قاغان بولغانىدى، سۇلايمان ئارسـ لانخانىنىڭ ئوغلى ئوبۇلھەسەن، «تاۋغاچ بوغراخان» ئۇنۋانـ لىدا توغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلىدىن 1074 ـ يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. يۈسۈپ خاس

www.docin.com

ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى مىلادىنىڭ 1069 - يىلى تەرجىمە قاراخانىلارنىڭ ئوردۇسىدا ئاغىنى ئىوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلىشى، ئىوبۇلھەسەننىڭ ئىلىم ئەھلىنى سۆيىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان، ئادىل، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ھۆكۈمدار بولغانلىقى، توغرۇل قاراخانىنىڭ بولۇپ، بىپەرۋا، راھەتپەرەس، ئىلىم ئەھلىنىڭ ئانچە ئېتىبار بەرمەيدىغان ھۆكۈمدار بولغانلىقىدىن بولغان.

توغرۇل قاراخان مىلادىنىڭ 1074 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغانلىق تەختىنى ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان ئوبۇلھەسەن شەرقىي قاراخانىلارغا 30 يىل (مىلادىنىڭ 1074 - يىلىدىن 1103 - يىلىغىچە) چوڭ قاغان بولدى. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇ، تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئەمەس، ھارۇن بوغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى.

مەللىرى مۇكىممىپ، كۆزلىرى ئاجىزلاپ، دەرمانسىزلىنىپ قالغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھارۇن بوغراخان II نىڭ ۋاقتىدا، 1070 - يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھازىرقى پايتەخت جەريانىغا دەپنە قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تەرەققىيپەرۋەر پىكىرلەر ئادالەت، بەخت - ساۋادەت، ئەقىل - پاراسەت، مەرد - ساداقەتمەن سۆھبەتلىرى قىلىپ ئېلىنغان كۆن ئوغدى (پادىشاھ)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئۆكدۈلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى)، ئۈدگۈرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ ئۆزئارا قىلىنغان سۆھبىتى ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» ئىلىم - پەنگە يۈگۈنۈن تۇرمۇرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل بىر قامۇس ھېسابلىنىدۇ.

دۇنيا ئەدەبىياتى ئۇقتىسىدىن قارىغاندا: «قۇتادغۇبىلىك» داستانى تېما جەھەتتىن «تەسىيەتنامە»، «ئىلىم ھېكمەت»، «ماقال - تەمسىلنامە»، «سىياسەتنامە»، «دۆلەت تۈزۈمىدىكى تەلىماتلار»، «ئوتۇپىيە»، «شائىرانىلەرنىڭ جاھان ئاسمىنى» قاتارلىق تۈرلەرگە مەنسۇپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا: دۆلەتنى ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك ئادەملەرنىڭ بېتەكچىلىكىدە، قانۇن (ئادالەتنى ئاساس قىلغان) ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن تاشقىرى قىلىچ (ھەربىي كۈچ) ئارقىلىق ياشقۇرۇشنىمۇ ئالغا سۈرىدۇ.

www.docin.com

286- قىلىچ مىلەن كەسسۇن ياۋىنىڭ بويىنىنى،
قانۇن مىلەن تۈزەسۇن تېلى - خەلقىنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، دۆلەتنى ياشقۇرۇشقا ياخشى ئادەملەرنى قەدىرلەپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، يامان ئادەملەرنى دۆلەت ئىشىغا ئارىلاشتۇرماسلىقنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغانلىقىنى ئەسلەتىپ ئۆتىدۇ:

1455- ئەزىرلەپ ياخشىنى كۆتۈر يۇقىرى،
يامانغا بەرمە ئىش، قىل ئەلدىن ئېرى.

ئەگەر بەگ پادىشاھنى يېقىن بولسىڭىز،
ئۇز نامى ۋە دۆلەت ئىشى بۇزۇلۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىنى، قايسىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى، تىلىنى، دۆلەت تۈزۈلۈشىنى، ھەربىي تۈزۈمىنى، قانۇنچىلىقىنى، بەلەپسۇى كۆز قاراشلىرىنى، قاراخانىي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جەمئىيىتىدىكى تۇرلۇك تەبىقىلەرگە قارىتا ئۇستىدىكى سىياسەتلىرىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاستىرونومىيە ئىلمى بويىچە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز ماتېرىيال قىسمەتلىكمەدەنىيەتلىك يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

كىلاۋدى پىتولىمى: «يەر شار شەكلىدە، يەر ئالەمنىڭ مەركىزى (ئوتتۇرىسى)، شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ۋە يۇلتۇزلار يىلەن پىلانېتالارنىڭ ھەممىسى يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق چۈشەنچىدە بولمىسۇ ئۇنىڭ بۇنداق كۆز قارىشى ئۇ باشقىلار ۋاسىتىسىدىكى ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشىدىن ئىلغار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ ئالەم ھەققىدىكى جىسمىلار توغرىسىدىكى كۆز قارىشىمۇ خېلى ئىلغارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاي توغرىسىدا مەركەن بايانى ئىسپاتلايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

137- يولاردىن ئۆزەنىرەكتە يالغىز ⓘ تۇرۇر،
قويۇنىدا ئۆدۈل باقسا تولۇن بولۇر.

138- ئاي ئاۋۋال تولسۇ كېچىك ئۆغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

139- تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن،
كېمەيىپ ئاستا، ھۆسنى كېتەر يوقىدىن.

140- يورۇقى ئاز - ئازدىن بەنە يوقىلۇر،
ئۆغۇلۇپ كېچىك ئۆ، قايتىدىن تولۇر.

قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن يۇنان ۋە ھېلاسوپى پىلاتون (مىلادىدىن 429 يىلى بۇرۇن ئۆغۇلۇپ مىلادىدىن 347 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبېيېكتىپ ئىدېئالىست پەيلاسوپ بولۇپ، ئاھىنادىكى دېموكراتىك ئېقىمنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. پىلاتونىڭ پەلسەپىسى كېيىنكى ئەسىردە ھەربىي تەبىقىنىڭ ئىدېئالىستىك پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى. پىلاتون، «قايسىۋى دۆلەت» نامىلىق ئەسىر يازغانىدى. ئەسەردە ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ دىكتاتورلۇقى ماختالغان. پىلاتون «قايسىۋى دۆلەت»تە پۈتۈن ئادەملەرنى ئۈچ تەبىقىگە — پەيلاسوپلار، ھەربىيلەر، ئەمگەكچىلەرگە بۆلىدۇ. پىلاتونىڭ قارىشىچە، پەيلاسوپلار ئالاھىدىن، ھەربىيلەر كۈمۈش، ئەمگەكچىلەر تۆمۈردىن يارالغان بولۇپ، پەيلاسوپلار دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا يارالغانمىش. ھەربىيلەر بولسا، پەيلاسوپلارنى قوغدىغۇچىلار، ئەمگەكچىلەر ئەمگەك قىلىپ، پەيلاسوپلارىنىڭ ھەربىيلەرنى باققۇچى قۇللاردىن ئىبارەت ئىمىش.

يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دۆلەت توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى، پىلاتوننىڭ

دۆلەت تەرەققىياتىدىكى كۆز قارىشىغا تەۋە ئاساسىدىن قارىغۇ قارشى بولۇپلا قالماستىن، يەنىلا كۆز زامانىسىغا يارىشا ناھايىتى ئىلغار، ئەنئەنە مۇۋاپىق قاراش ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ: بىلىملىك، ئەقىللىق، ئەخلاقلىق، باتۇرلۇقلا ئوخشاش ئىسىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، بىلىمسىز، دۆت، ئەخلاقسىز، قورقۇنچاق، ۋالىلار، دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، ئادالەت روھى بىلەن سۇغىرىلغان قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقى، ئاشۇنداق قانۇن ئالدىدا، دۆلەتنىڭ كىشىلەرنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىيىنەزەر (پادىشاھتىن تارتىپ قۇلغىچە) باباراۋەر ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى كۆز قارىشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دۆلەت تەرەققىياتىدىكى ئىدىيىسى ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ ئىلغار ئىدىيىلەردىن ئەپچىل ھەمدە ئۈستۈن بولۇپلا قالماستىن، يەنىلا زامانىدىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىي دەۋرىدە ئۇنتۇلغان گۇمانىستلارنىڭ ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھەمدە لەن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1951. ئەقىللىق كىشىگە ھەم سىلىملىك كىشىگە،
سىلىملىق كىشىگە ھەم سىلىقلىق كىشىگە،

1952. سىلىم سىلەر مەكتەر ئىلىن ئاشلىدى،
ئەقلى سىلەن خەلقىملىك ئىشىن ئىشلىدى.

1953. بەگ بولسۇن سىلىملىك، ئەقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇن ئەگمىگەي دېسە سىر چاناق.

1954. كىرەكتۇر ياخشى بولۇق، يەزىل مىلك تۇمەن،
نامىمغا ئەگمىسۇن دېسە داغ - بويماق.

1955. بەگ بولغاي خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان،
بۇنىڭغا قىلىنۇر چوڭ ئىشلار ھامان.

1956. جۇدا قىلسا كىمنىڭ ئۆيىنى يامان،
ئۇنى زىنجىرۇر ئوقى سىلەن زامان.

1957. ئەگەر بولسا قايسىسى بەگ خەلقى ناچار،
سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىتى ئەتۇر ماڭار.

2033. بولاي دېسەلا ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران،
قانۇن تۇر- بۇرگۈز، خەلقنى ئاسرا ھامان.

2034. ئەل ئارا قانۇن سىلەن، ئۇزۇلۇر جاھان،
زۇلۇم سىلەن ئازىيىپ ئەل- ئۇزۇلۇر جاھان.

2036. ئۇزەپ بەگ كۆڭۈلنى، بۇرگۈزسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇرۇلماس، ياشار بەك ئۇزۇن.

2038. سۆزى چىن بولسا بەگنىڭ خەلقى كۆزەل،
ئىشەنگەي، ياخشى كۆن كۆرۈپ ئاقا ئەل.

www.docin.com

ئادىل قانۇن كۆڭلىگە سىر تۇتۇرۇلۇپ ئېتىرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يەتمەيدۇر.

ماڭا ئەگ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن مۆكۈم ۋاقتىدا.

قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشنى،
ئايرىماسمەن يەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشنى.

مەھمۇت قەشقەرى

قاراخانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ ئەسەر-لىك بەدە بىرى، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى تەرىپى-دىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئەخلاق، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، ھۇنەرۋەنچىلىك، تىبابەت، ئاستىرونومىيە قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى لىكسىك ئىزاھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇمەس ئەسەر.

يەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى جۇغراپىيىگە دائىر ئىز بىرلا ياكىت توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىش ئاھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ بېرىپ بەرگەن. ئاپ-تورىنىڭ ئۆز ئىلمى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرە-

تە ئاسىيانىڭ شۇكەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا، ئاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېتىرىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.» ④

ئىسان بالبلىرى يەر توغرىسىدا قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ ھەرخىل تەسەۋۋۇرلار ئوتتۇرىغا ئىگە ئىدى. ئەڭ قەدىمكى زامانىدا ھىندىلار يەرنى دېڭىزدىكى ناھايىتى چوڭ بېلىق كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، دەپ بىلەتتى. مۇقەددەس كىتابلاردا، يەر ياپىلاق، ئۇنى بىر كالا بىر مۈڭگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، كالا يەرنى تالغان مۈڭگۈزىدىن يەنە بىر مۈڭگۈزىگە يۆتكىگەندە، يەرتەۋ-رەيدۇ دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى يۇنانىستانىڭ پەيلاسوپى ۋە ماتېماتىكى فىغا-گور (مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۇنجى قېتىم، «يەر يۇمىلاق» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. فىغا-گوردىن كېيىن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل يەرنىڭ يۇ-مىلاقلىقى توغرىسىدا يازغانىدى.

يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى توغرىسىدىكى ئۇقۇم ناھايىتى قەدىم زامانىدىن تارتىپ پەيدا بولغان بولسىمۇ، XI ئەسىر-دە ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىسلام ئىلىمىدىچىلىكى تازا كۆچەيگەن چاغدا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دائىرە» دەپ ئاتالغان خەرىتە-سى يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزىلىشى، ئىلغارلىق بولۇپلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭ باتۇرلۇق ئىدى. قاراخانى-لار دەۋرىدە، مۇسۇلمان روھانىيلىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بو-

www.docin.com

لۇپ، ئۇلار قاراخانىلارنىڭ ئوردىلىرىدا خېلى چوڭ ھوقۇقلۇق مەنسەپ ئىگىلىدى. ھەتتا، جاھىل روھانىيلار بىلەن قاراخانى قاغانلىرى ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەتنىڭ بار ئىكەنلىكى مىلادىيە 1095 - يىلىدىكى جاھىل روھانىيلار مەركىزى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەتخاننى دىنغا خىلاپلىق قىلدى، دېگەن باھانە بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكى ھۆكۈم قىلغان. مەركىزى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەمەس ئەلۋەتتە بولسا يۇقارقىلىق جاھىل روھانىيلاردىن بەرھەق بولۇشى ئۇلتۇرگەنىدى.

ياۋروپادا XVI ئەسىردىلا ئۇلۇغ ئاسترونوم كوپېرنىك (مىلادىيە 1473 - يىلى ئۇھۇلۇپ 1543 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) بەر يۇمىلاق، كۈننىڭ ئەتراپىدا ۋە ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنىڭ رەت قىلىپ بولمايدىغان ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىدى.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان شاھزادە ئىدى. «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى، «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان يۇرتلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.»①

مەھمۇت قەشقەرى، سىتۇق بوغراخاننىڭ نەۋرىسى ھارۇن بوغراخان (يۇ. سىتۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان خاننىڭ ئوغلى بولىدۇ)نىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرە-

سى ئىدى. يەنە يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىيىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ بوغرا تېكىن (سۇلايمان خاقان)، ياغان تېكىن (مۇھەممەت بوغراخان)، تۇغرۇل قاراخان (مەھمۇتخان) قاتارلىق ئۈچ ئوغلى بارلىقىنى تىلغا ئالغاندىدۇق. مەھمۇت قەشقەرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەت بوغراخان)نىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەينىڭ بالىسى ئىدى. ئۇنداق بولغاندا مەھمۇت قەشقەرى ھۈسەينىڭ ئاتىسى مۇھەممەت بوغراخاننىڭ نەۋرىسى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ھارۇن بوغراخاننىڭ چەۋرىسى، سۇلايمان ئارسلانخان (سىتۇقنىڭ ئوغلى) نىڭ يەنە نەۋرىسى، سىتۇق بوغراخاننىڭ كۆكۈن نەۋرىسى بولۇپ چىقىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىيىنىڭ 1030 - يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئويال دېگەن يۇرتنىڭ تارىخ كەلتۈرۈپ ئۇغۇلۇپ، مىلادىيىنىڭ 1090 - يىللىرى 60 نەچچە يېشىدا، ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئويالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەشقەرگە يېرىدىغان بولىدا «مانىكەنت» دېگەن شەھەر نامى، «مانىكەنت»، ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن، شۇ شەھەرگە قويۇلغان نام. «مانىكەنت»نىڭ خاراپىسى ھېلىغىچە توققۇزاقنا ـ ئالتىسۇ كېلىشۇاتىدۇ. توققۇزاقتىكى «مەنگەن» دېگەن يېرىنىڭ نامى «مانىكەنت» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشى بولسا كېرەك.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى، يۇقۇن

www.docin.com

ئەرق دۇنياسىدا تونۇلغان مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەرنىڭ مەدەنىي ساھەسى قاتارلىق ئالتە مىللەت يۇرتلىرىدا ئوقۇغان، ئەينى چاغدا بۇ ئالتە مىللەت يۇرتلىرىدا دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر ئالىملىرى دەرس بېرەتتى. مەسىلەن: ﻟﻪ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى، ئابدۇجاپپار قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ئىمام راھىدھۇسەين خەلەپ ئوغلى ئۇ مىللەم يۇرتلىرىدا دەرس ئۆتكەنىدى. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆز ئانا تىلىدەك مۇكەممەل بىلگەنلىكتىن تاشقىرى، گىرامماتىكا، لوگىكا، تارىخ، جۇغرافىيە، ئاستىرونومىيە، تىبابەتچىلىك قاتارلىقلارنىمۇ ئاھايىتى پۇختا ئىگىلىگەنىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى قاراخانىلار ئىلگە پايتەختى قەشقەردىكى خان ئوردىسىدا بۇ ئەركەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، قەشقەردىن قاچقان ۋە خېلى سەرسانە لىقتىن كېيىندىن كەچۈرۈپ ئاخىر باغدادقا بارغان.

مىلادىنىڭ 1056 - يىلى شەرقىي قاراخانىلار- (1210 — 1212)نىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ئۆز كىسى مۇھەممەت بوغراخان (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چوڭ دادىسى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇھەممەت بوغراخان قاغان بولىدۇ. 15 ئايدىن كېيىن، مۇھەممەت بوغراخان خانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىسى)گە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولىدۇ. تەختنى ھۈسەينگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە ھۈسەينىڭ ئۆگەي ئاكىسى (مۇھەممەت بوغراخانىڭ كىچىك خانىشى) مۇھەممەت بوغراخان ۋە ھۈسەين قاتارلىق قاغان ۋە شاھزادىلەرنى

ۋەھەرلەپ ئۆلتۈرىدۇ. كىچىك خانىش ئۆز ئوغلى ئىبراھىم كىتتى (ھۈسەينىڭ دادا بىر، ئانا باشقا ئۆكىسى) قاراخانىلار تەختكە چىقىرىدۇ. بۇ ۋەقەدە ئوغرىسىدا يۇقىرىدىمۇ توختالغان ئىدۇق. مانا شۇ قانلىق ۋەقەدە ئامان قالغان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ دەسلەپ ماۋرەئۇننەھرىگە — ھازىرقى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە كېلىدۇ. كېيىن باغدادقا بارىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1057 - يىلىدىكى قانلىق ۋەقەدىن بۇرۇنلا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان شەھەرلەر، يېرىلار، دالالارغا بېرىپ ماتېرىيال توپلىغان دېيىش تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ھۈن كەلمەيدۇ. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن ئەمدىلا 30 ياشلارغا كىرگەن قىران يىگىت ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى 1030 - يىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدە ئۆتاق، ئۆنى ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشتى دېگەن ۋاقىت (مىلادى 1045 - يىللىرى) 15 ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. 15 ياشلىق مالىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشقا ۋە ماتېرىيال توپلاشقا ھەل يامىشى مۇمكىن بولمىغان ئىش ئەمەس. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەر ئالىي مىللىم يۇرتلىرىنى ئۆگەنكەن ۋاقتىمۇ ئەخمىنەن مىلادىنىڭ 1055 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا مەھمۇت قەشقەرى، 25 — 26 ياشلارغا كىرگەن بولىدۇ. شۇنداقتا، ئۇ ئۆز كىتابى ئۈچۈن ماتېرىيالنى قەشقەردىن قېچىپ باغدادقا بارغىچە بولغان مەزگىلدە (تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1057 - يىللىرىدىن 1071 - يىللىرىغىچە بولغان 14 يىل ئىچىدە) توپلىغان بولىدۇ.

www.docin.com

شۇنىڭ ئىچىدە ئۇنۇش كېرەكلىكى، بەزى تەنقىدچىلار ئېيتقاندەك، مەھمۇت قەشقەرى باغدادقا، قەشقەردىن سالجۇق قىلار تىمىرانورى مەلىك شاھقا باغلىق بولۇپ بارغان تورە خانۇن بىلەن بىللە بارغان ئەمەس. ئۇ ئەجدادلىرى ياشىغان زېمىننى كۆرۈش ۋە زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بارغان. سالجۇقلار تىمىرانورى مەلىك شاھ (1072 ــ 1092) غا باغلىق بولغان تورکان خانۇن ئەرەبچە قاراخانىلار دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇلار ئەسلىدە تۈركىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاساسەن ھازىرقى قىرغىزىستان، شەرقىي تۈركىستان ۋە غەربىي موڭغۇلىيە رايونلىرىدا ياشىغان. ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئىجاد قىلغان ئاساسلىق كۈچ بولۇپ قالغان. مەسىلەن، ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ياراتقان. ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرگەن. مەسىلەن، ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب ئالىملىرىنىڭ ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، تېبابەت قاتارلىق ساھەلەردىكى

سۆزلىشىنىن باشلىرى بول يوق.»

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى ھەققىدە ئوغۇز - قارلۇقلار باش بولغان مەزكۇر دۆلەت دۆلىتىنى ۋە سالجۇق ئوغۇزلىرى قۇرغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى مەلۇم بولىدۇ.

مەن ياشىنا ئىيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىيىنىڭ 1071 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئىمپېراتور مەلىك شاھ مىلادىيىنىڭ 1075 - يىلى پۈتۈن كىچىك ئاسىيانى شەرقىي رومانىڭ قولىدىن تارتىۋالغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»ىنى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىغا تەقدىم قىلغان يىلنىمۇ دەل مىلادىيىنىڭ 1075 - يىلى ئىدى. شۇنداق قىلىپ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەردىن بولغان ئۇيغۇرلار يىلغا ئوغۇزلار ئوتتۇرا ئاسىيا، بېقىن شەرق، شەرقىي ياۋروپا ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىيىنىڭ 1080 - يىللىرى باغداد-تىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن، ئۇ ئېھتىمال مىلادىيىنىڭ 1090 - يىللىرى، 60 ياشلاردىن ئۆتكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك، مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە ئۇيالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇيالدىكى «مەزرىتى مولالام ما-زىرى» نامى بىلەن ئاتالغان قەبرىگاھى 1984 - يىلى قايتا-دىن ياسالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئولۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇيالدىكى قايتىدىن ياسالغان مەقبەرە-گاھى دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن كېلىپ زىيارەت قى-لىدىغانلار ئۈچۈن، دۇنياۋى مەشھۇر زىيارەتگاھلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

يۇقىرىدا، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغۇرىستان دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىكى «ئۇيغۇرىستان دەۋرى»دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانلىقىنى ئوقۇرمەندا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزدۇم.

قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغۇرىستان دەۋرى» ياۋروپادىكى «ئۇيغۇرىستان دەۋرى»دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانلىقىن، ئۇندا قانا ئوتتۇرا ئاسىيا كېيىن مە-دەنىيەتنە نېمە ئۈچۈن ياۋروپادىن كېيىن قالدى؟ قاراخانىلار دەۋرىدە، ياۋروپا مەدەنىيەتنە ئاسىيادىن ئارقىدا ئىدى. ئا-سىيادىكى جۇڭگو، ھىندىستان دۆلەتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆ-لەتلىرى ئافرىقىدىكى مىسىر كىچىك ئاسىيادىكى مىسوپو-تامىيەلەر ئەينى دەۋرلەردە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇراتتى، ئەمما، كېيىن ياۋروپادا، XVI ئەسىردىن باشلاپ، مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناشقا باشلىدى، ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە تەبىئىي پەن مىللى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تە-رەققىي قىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغۇرىستان دەۋرى» ياۋروپادىكىگە ئوخ-

www.docin.com

خاش. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ مىللى كۆڭ
ۋلىسىگەن ئەڭ جىددىي تەرەققىياتنىي پەيدا قىلالمىدى. شۇ
نىڭ ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ياۋروپادىن تولىمۇ
ئارقىدا قالدى.

بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك:

1. ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئويغىنىش دەۋرى» گەرچە بار-
لىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما يۇمۇپ خاس ھاجىتىڭ ئىن-
سانپەرۋەر ئالىملار، ياۋروپادىكىگە ئوخشاش كۆپلەپ مەيدان-
غا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى مە-
دەنىيەتنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمنى بولغان خۇراپاتنىڭ ئا-
ساردىن ئازاد قىلىش ئىشىنى ئورۇندىيالمىدى. ياۋروپادا
بولسا، XIV ئەسردىن باشلاپ، دانتى، پېترارخا، بوكاچىئو
ۋاپاتىل، لىئوناردو داۋىنچى (ئىتالىيەدىن) دەك كۈمانىستلار،
نىكولاي كوپېرنىك (پولشىدىن)، دۈررەر (گېرمانىيە-
دىن) دەك ئاستروئوملار، چوسېر (ئىنگلىتېرانىڭ 1340 ـ يىلى
تۇغۇلۇپ 1400 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئەنگلىيەدىن)،
رابلې (1553 ـ 1494، فرانسىيەدىن)، ئېرازم روتتېر دامـ
كى (نىدېرلاندىيەدىن، 1536 ـ 1476)گە ئوخشاش كۈمانىستلار
مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى
خرىستىان ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ،
ياۋروپانىڭ بېقىنقى زامانىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە
تەبىئىي پەنلەرنىڭ مىللى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قى-
لىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، قارا خانىلار دەۋرىدىن باشلاپ،
ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە زىت كېلىدىغان خۇراپات

لىق ئېقىمى پەيدا بولدى. ئۇنى تەرغىپ قىلىدىغان جاھىل روھانىيلار باش كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرىنى بۇشۇكىدىلا بوغۇپ قويدى.

قارا خانىلار دەۋرىدە، جاھىل روھانىيلار بىلەن قارا-خانىلار قاغانلىرى ئارىسىدا يۇز بەرگەن كۈرەشلەر بىر خىل ۋەزىيەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

2. XII ئەسرىنىڭ بېشىدىلا (1220 ـ يىللىرى) چىڭ-گىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ھەر جەھەتتىن ۋەيران قىلدى. موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئىنكىر سىڭىق سىلىپ، خەلقنىڭ يىلتىگىنى قۇرۇتۇۋەتتى. بۇخا-را، سەمەرقەنت، ئورگەنجتەك ئوخشاش مەدەنىيەت مەركەزلە-رى جۇلدەرەپ قالدى. چۈنكى موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەتلىك، ئاۋات شەھەرلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئوت قويۇپ، كۆيدۈرگەنىدى. موڭغۇللار ئۆزلىرىگە كېرەك بولمىدى-غان ھۈنەرۋەنلەر بىلەن كاسىپلارنىلا ئامان قالدۇرۇپ، قالـ ماللارنى قېرىپ تاشلىدى. خارەزم شاھلىقىنىڭ پايتەختى ئورگەنجنى سۇغا باستۇرۇپ ۋەيران قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ گۈللەنگەن شەھەرلىرى، يېزىلىرى چۆلـ دەرەپ ئېچىنىشلىق ۋە قايغۇلۇق خارابە مەنزىرە پەيدا بولدى.

موڭغۇللارنىڭ زۇلۇمى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، موڭغۇللار دەۋـ رىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىش ئىمكا-نىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپلا قالماستىن، يەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەسىرلەر بويىچە يارالغان مەدەنىيەت جۇغلانمـ مىسى دەھشەتلىك ھالدا ۋەيران بولدى.

www.docin.com

د. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا داھىيانە مۇھىم رول ئويناپكەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كارۋان يولىنى ئۆز رولىنى ۋە ئەھمىيىتىنى يوقاتتى.

چۈنكى، ئوسمان تۈركلىرى تىمۇرىيىسى (مىلادىيىنىڭ 1280 ـ يىلىدىن 1922 ـ يىلىغىچە مۆكۈم سۈرگەن) سۇلتان مۇھەممەت I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىنىڭ 1451 ـ يىلىدىن تارتىپ 1481 ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان) تارىختا 1056 يىل مۆكۈم سۈرگەن (مىلادىيىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە) شەرقىي روما تىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول ئىشغال قىلىپ، شەرقىي روما تىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. تۈركلەر XV ئەسىردىن خېلى بۇرۇنلا كىچىك ئاسىيا بىلەن مىسوپوتامىيىگە ئورنىشىپ ئالغانىدى. تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىران، ئىراققا ۋە كىچىك ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپاغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى توسۇپ قويدى، شۇ سەۋەبتىن، ياۋروپا سودىگەرلىرى غەربتىن شەرق (ھىندىستان ۋە جۇڭگو)قە بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىدىن مالگالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىق سودىگەرلەر شەرق بىلەن بولىدىغان سودىدىن ئالىدىغان چوڭ پايدىدىن قۇرۇق قالدى. بۇ ئىش ياۋروپالىق سودىگەرلەرنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن

ئىلا دەسلەپ سەپەرگە چىققان ئادەم ئىتالىيەلىك خرىستوفور كولۇمبۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تاپماقچى بولۇپ 1492 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدە ياۋروپانىڭ غەربىي قىرغىقىدىن يولغا چىقىپ، بىرنەچچە ئاي دېڭىزدا ئۈزگەندىن كېيىن 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە ئامېرىكىدىكى كۇبا ئىسمىدىكى ئارالنىڭ يېرىغا قالغان. كولۇمبۇ بۇ ئارالنى ھىندىستانغا يېقىن دەپ ئويلىغان. كولۇمبۇ كېيىن يەنە ئۈچ قېتىم دېڭىز سەپىرىگە چىقىپ، ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپقان. ئۇ تاكى ئۆلگەنگە قەدەر تېخىمۇ كۆپ قىتئەنى ھىندىستان دېگەن قارىشىدىن يانمىغان. كېيىن ئىتالىيەلىك ئامېرىگوۋېسپۇچى دېگەن ساياھەتچى كولۇمبۇ ھىندىستان دەپ تېپىۋالغان يېڭى قىتئەنىڭ ھىندىستان ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ياۋروپالىقلار يېڭى تېپىلغان بۇ قىتئەگە ئامېرىكا دەپ نام بەرگەن.

كولۇمبۇدىن كېيىن، پورتۇگالىيە ساياھەتچىسى ماگىللان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى دېڭىز ـ ئوكيان ئارقىلىق دۇنيانى ئايلىنىپ چىققان. ئۇنىڭدىن كېيىن، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى يۇرۇشقى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاساسىي ئوكيان قىلغان قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى يېڭى ئېچىلغان دېڭىز ـ ئوكيان يولى ئارقىلىق بولىدىغان بولغان. بۇنىڭ بىلەن غەرب بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشى زور ئەسىرگە ئۇچرىغان.

www.docin.com

قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى مەۋەلىرى

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىقتىساد (يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەچىلىك، ئىچكى ـ تاشقى سودا) نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىش ئىمكانىيىتى كەڭ بولدى. بۇنىڭ مەۋەلىرى مۇنداق:

١. X ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە، قاراخانىلار دۆلىتى ئىچىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى رول ئويناۋاتقان رايونلارنىڭ مەدەنىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ۋە قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار (تارىم ۋادىسى، ماۋەرائۇننەھرى) بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار (يەتتەسۇ قاتارلىق رايونلار) نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى. شۇ دەۋردە، قەلئەلەر، خارابىلەر، تاش كەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئورگەنج، تىرمىز، مەرۋى ۋە خوتەن راسانداقى مەشھۇر شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋات ئىدى. قاراخانىلار دەۋرىدە بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاۋاللاشتى. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ھەسسەپ كېڭەيدى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر بۇ دەۋردە مەدەنىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى بۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ ئۇزۇنىڭ ئالىي بىلىم بۇرتلىرى،

مەشھۇر ئالىملىرى، ئاجايىپ گۈزەل ـ ھەيۋەتلىك سارايلىرى (ئوردىلىرى)، كاروۋان سارايلىرى بىلەنمۇ دۇنياغا مەشھۇر بولغانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا شەھىرىنىڭ خارابىسى تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم بولىدىكى، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا شەھىردە، يەرئاستىغا ئورنىتىلغان سايال توكەتلەر ئارقىلىق ھەربىر ئائىلىلەرنىڭ ھويلىسىدىكى كۆلچەككە سۇ ئەكىرىلگەن. دېمەك، يەرئاستى ئوتكەللىرى (تۇرۇبىلىرى) ئارقىلىق شەھەر ئاھالىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش قاراخانىلار دەۋرىدە يولغا قويۇلغان.

شەھەرلەردە ياشايدىغان خەلق نوپۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە قول ھۈنەرۋەچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن. ئۇ دەۋردە، سەمەرقەنت شەھىرىدە 400 مىڭ ئاھالە ياشىغان. قاراخانىلار، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئىچىگە قورغانلار سالدۇرۇپ، چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغان. ئاھالە ياشايدىغان مەركەزلىك رايونلار (قول ھۈنەرۋەچىلىك رايونلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) شەھەرنىڭ ئىچىدا بولغان. سەمەرقەنتمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى مەشھۇر مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. ھەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا بۇخارادا ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلغان. شەھەر سېپىلى يېڭىدىن ياسالغان، شەھەرنىڭ كۆلىمى كېڭەيتىلگەن، نۇرغۇنلىغان ھەيۋەتلىك بىنالار (ئوردىلار، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى) سېلىنغان. ھازىر بۇخارادا مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلى مۇھەممەت ئارسلانخان

www.docin.com

ئەرىيدىن ساندۇرۇلغان دەۋناري كالان»(مۇناۋلارنىلىق چوڭى) نامى بىلەن ئاتالغان ناھايىتى ئىچگىز، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولغان بىر مۇنار قەدىكۆنۈرۈپ تۇرۇپتۇ. قاراخانىلارنىلىق قالماللىرى بىلەن زامانداش بولغان داڭلىقلارنىلىق مەلۇماتىغا كۆرە، بۇ مۇنار ئەينى ۋاقىتتىكى قۇرۇلۇشلارنىلىق ئەڭ كاتتا سى بولغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئىناكارلىق مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا تەرەققىي قىلغاندىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىلىق ئەڭ تەرەققىياتىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئالاھىدە بولغان.

2. بۇ دەۋردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىلىق تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، سان - سۈپىتىمۇ يۇقىرى بولغان، لېيىز - يۇيقا رەڭ لىك ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش (بۇخىل ئەينەكلەر ئىناكار- لىقتا ئىشلىتىلەتتى)، خىلمۇ خىل گۈللەر چېكىلگەن سىرلىق قاچا - قۇچا ۋە ئىدىشلارنى ياساش، برونزا، مىس شېشە ۋە ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملارغا ھەمدە تاملارغا ۋە قەغەزگە گۈللەرنىلىق ۋە ھايۋانلارنىلىق رەسىملىرىنى سىزىش ئۇسۇلىمۇ ئاشقانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ھەيكەلتىنىك ئىنالارنى پىششىق كىشىك بىلەن سىلىشقا، ئوردا - ساراي، ماۋار، مەسجىت، ئال- لىي بىلىم بۇرتلىرىنىلىق تاملىرىنى گۈمبەزلىرىنى چىنە خىش ۋە گۈلدار سىرلانغان خىشلار بىلەن رەتلەپ تىكلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. تارىم ۋادىسىدا (خوتەن بىلەن قەش قەرەدە) كىمخاب، شايى، ئەتلەس، گىلەم توقۇش راۋاجلانغان بولسا، سەمەرقەنت، بۇخارادا، پاختا يىپ، كەندىر ۋە يىپەكتىن خىلمۇ خىل رەڭدىكى رەختلەرنى توقۇش تەرەققىي تاپقان.

3. كانېمىلىق بىلەن مەدەنىيلىشىشنىڭ تەرەققىي ئىلىشى قاراخانىلار دەۋرىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

قاراخانىلار، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئۆرۈش قورالىرى بىلەن تەمىنلەش، تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە مۇھىم رول ئويناپدىغان، دىنار (تىللا)، دەرھەم (كۈمۈش تەڭگە)نى كۆپ لەپ قۇيۇش ۋە زىمىۋ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتا ئالتۇن، كۈمۈش، مىسقا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خىلمۇ خىل مەدەن كانلىرىنى ئېچىشقا، مېتالچىلىق قول سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەكمۇ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن.

قاراخانىلار تېررىتورىيىسىنىلىق غەربىي قىسمىدىكى ماۋ- رەئۇننەھرنىنىلىق ئوسروشان دېگەن يېرىدە تۆمۈر رۇدىسى قې- زىپ چىقىرىلغان. بۇ رۇدىلار ئېرىتىلىپ، چىققان تۆمۈردىن ئۇرۇش قورالىرى ۋە سايمانلار (دېھقانچىلىققا، تۇرمۇشقالارنىم بولىدىغان سايمانلار) ياسالغان. يەرىمانىدە، رۇدىنى ئېرىتىش ئۈچۈن قورال - سايمان ياسايدىغان ھۈنەرۋەنچىلىك ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى.

قاراخانىلار، تۆمۈر رۇدىسى چىقىدىغان كانلارنى ئاچقان- دىن تاشقىرى يېڭىت كانلىرىنىمۇ ئاچقان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭىت كانلىرىنىلىق ئېچىلغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەب ئابباسىيلار ھەلىپىلىكى ئىشغال قىلىپ تۇرغان چاغدىلا (مىلادىنىلىق 750 - يىللىدىن 870- يىل- لىرىنىچە) مەلۇم ئىدى. يەرلىكلىكى يېڭىت كانىدىن پايدا- لىنىش قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنغان. قاراخا- نىلار، ھەربىي ئىشتا يېڭىتتىن ئۈچ مىقدارىدا پايدىلانىدى. ئۇلار شەھەرلەرنى ئېلىشتا، يېڭىت تولدۇرۇلغان مەخسۇس

www.docin.com

ساپال كۆزلار (تېمىت يۇمىلىرى)نى ئالاھىدە پاسالار قو-
رالىلار ئارقىلىق ئالغان. «قامال قىلىنغان شەھەرنى كۆيدۈ-
رۈش ئۈچۈن يېنىپ تۇرغان لېپىنتنى ئىرغىتىش تېخنىكىسى»
ئوتنۇرا ئاسىيادىن باشقا كۆچمەن خەلقلەر ئىچىگىمۇ تارقال-
غان. قىيچاقلار ۱۱ ئەسىردە رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا،
شەھەرلەرنى قامال قىلغاندا بۇ تېخنىكىنى ئىشلەتكەن. بۇ
ئەۋزال رۇسلارنىڭ «ئىگور جەڭنامىسى» دېگەن ئەسەردە
خاتىرىلەنگەن.» ⑰

ئاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرقى ئامىنگران
(بۇرۇنقى ئىلاق)ئا كۆمۈش ـ قوغۇشۇن كانلىرى ئىچىلغان،
قاراخانىلار ئامىنگراندىكى كۆمۈش كانلىرىدىن قېيرىپ
چىقىرىلغان كۆمۈشتىن قۇيۇلغان دەرھەمنى شەرقىي
ياۋروپا بىلەن بولىدىغان سودا مۇناسىۋىتىدە ئاھايىتى
كۆپ مىقداردا ئىشلەتكەن. شۇ چاغدا شەرقىي ياۋروپادا، بە-
زەرمۇ كۆمۈش ياكى قوغۇشۇن كانى يوقمىغاچقا، شەرقىي ياۋ-
روپالىقلار قاراخانىلارنىڭ دەرھەملىرىگە موھتاج بولغان.
شەرقىي ياۋروپالىقلار كۆمۈشنى قاراخانىلاردىن نېمىگە بۇل
شەكلىدە ئالغان.

قاراخانىلار ئۆزلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك ئوردا ئۇزۇمۇ-
شىدا كېرەك بولىدىغان بۇيۇملار (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كە-
مەر، ئالتۇن ھاسا، ئالتۇن چوماقلار)نى، زىبۇزىننەت بۇ-
يۇملىرى (ئالتۇن قاداق، ئالتۇن چىكە كۆل، ئالتۇن بە-
لەزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك قاتارلىقلار)نى ياساش ھەم دىنىي
قۇيۇش ئوچۇن بولغان ئېھتىياجىنى قەرەدە ئوتۇپ، ئالتۇن
كانلىرىنى ئاچقان.

مەھمۇت قەشقەرى: «بارسخان... قەشقەرگە يېقىن بىر تاغ
نىڭ ئۈستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان
بار» دەپ يازغان.⑱

بۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلار قاراخانىلار
دەۋرىدە، كانچىلىق، مېتالچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغان-
لىقىنى كۆرسىتىدۇ.

4. خەلقئارا سودا بولۇشنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى قارا-
خانىلار تېررىتورىيىسىدە ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئەرەبتىن ھەربىگە، ھەربتىن شە-
رققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى ۋە ئەلچىلەر خوتەن، قەش-
قەر، ئالاساغۇن، سەمەرقەنت، بۇخارا، تىرمىز قاتارلىق شە-
ھەرلەردىن ئۆتەتتى.

قەدىمكى زاماندىن تارتىپ خەلقئارا سودا بولىغا ھوق-
لار، تۈركلەر، ئۇيغۇن ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغىنىدەك،
قاراخانىلارمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قاراخانىلار شەرقتە جۇڭ
گو (جۇڭ ئۇلالىسى)، غەربتە خانىلىقى بىلەن، ھەربىي جەھەتتە
ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن (ھەر ئەھۋالدا ھۆ-
كۈملار ئارقىلىق) ھەربىتە، ھەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا
ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى.
قاراخانىلارنىڭ سودا كارۋانلىرى، ئۇنىڭ ۋە ئاتلارغا يۈكلەت-
كەن مالالارنى بىراق ئەللەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇلار
ھىندىستان، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردىن مەھسۇلات،
يا قۇت، پىل چىشى، دورا-دەرمان قاتارلىق نەرسىلەرنى سې-
تىۋېلىپ ئۇلارنى ھۆكۈمغا ئاپىرىپ ساتاتتى. ئادەتتە سودا
كارۋانلىرىنىڭ ئۇلاغلىرى بىرلەپچە يۈز، يىرلەپچە مىڭغا

www.docin.com

يىتەتتى. بەزى چولا كارۋانلاردا بەش مىڭگە يېقىن ئادەم بولاتتى. مۇنداق كارۋانلار كاھىدا ئىككى يىلدا، كاھىدا بىر يىلدا بىر قېتىم سەپەرگە چىقاتتى.

5. قاراخانىلارنىڭ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ھونەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈپلا قالماستىن، يەنىلا مەدەنىيەتنىڭ ئىنتاق ئالماشتۇرۇلۇشىغا ئالغا سۈردى، خەلقئارا سودىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خوتەن، قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە بىپەك، پاختا، كەندىر ۋە بۇلغ توقۇمىچىلىقى كېڭەيدى ۋە راۋاجلاندى. بۇلىڭدىن باشقا، سەمەرقەنت بىلەن خوتەندە، قەغەز ئىشلەپچىقىرىشى يەكىنى تەرەققىي قىلدى. سەمەرقەنت قەغىزى ھەربىتكى ئەرەب خەلىپىلىكىگە، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ۋە باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىگە چىقىرىلدى.

قاراخانىلارنىڭ شەرقتە جۇڭگو، شەرقىي قىتان خانلىقى، ئالتۇت خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

بۇنىڭدا، سۇلالىسى (مىلادىيىنىڭ 960 ـ يىلىدىن 1279 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن بولغان سودا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ئۇدۇن ھەققىدە قىسسە» (宋史·于阗传) ۋە «سۇڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى توپلىمى» (宋会要辑稿·蕃夷) دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار بىلەن سۇڭسۇلالىسى ئارىسىدىكى

بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەنتۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ ـ مىلادىيىنىڭ 1009 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە بولغان 16 يىللىق ئۇزۇن ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە، قاراخانىلار تەختىدە ئىككىت تۇغانخان (998 ـ 1018)، مەنسۇرئارسلانخان (1018 ـ 1024)، ئەھمەت تۇغانخان Ⅱ (1024 ـ 1025) قاتارلىق ئۈچ قاغان ئولتۇرغانىدى.

مىلادىيىنىڭ 1009 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ تۇنجى سودا ئەلچىلەر ئۆمىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭغا بارغان. بۇ ئەلچىلەرنى خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت تۇغانخانغا ۋەكالىتەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك. 2 ـ قېتىم، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە مىلادىيىنىڭ 1024 ـ يىلى مەنسۇرئارسلانخان ئەۋەتكەن سودا ئەلچىلىرى بارىدى.

ئىككىنچى باسقۇچ ـ مىلادىيىنىڭ 1063 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ 1097 ـ يىلىغىچە بولغان 35 يىللىق ئۇزۇن ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 35 يىل ئىچىدە، قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 24 قېتىم بارىدى. مانا شۇ مەزگىلدە شەرقىي قاراخانىلارغا توغرۇل قاراخان (1074 ـ 1085) توغرۇل تېكىن (1074ـ1075) ھارۇنبوغراخان Ⅱ (1075 ـ 1103) قاتارلىق ئۈچ قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىيىنىڭ 1097 ـ يىلى ھارۇن بوغراخان جۇڭگو بىلەن قاراخانىلار ئارىسىدىكى سودا يولىغا توسقۇنلۇق قىلغان تالىمۇتلارنى دۇنخۇاڭ، جاڭيې، جيۇچۈەن (بۈ جايلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق جايلاردىن

ئوغلاپ يەنىمۇ ئۇيغۇن قوشۇن ئەۋەتكەن.

ئۇيغۇر ياسقۇچ ـ مىلادىيە 1107 ـ يىلىدىن 1124ـ يىلىغىچە بولغان 17 يىللىق ئۇزۇن ئىچىدە ئالتۇن. مانا شۇ 17 يىل ئىچىدە ئەرەب قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇلالىسىگە نۇرغۇن قېتىم بارىدى. بۇ ئەلچىلەرنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت تارسلانخان ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇلالىسىگە مەستكىرۇمى، نۇشۇدۇر، مەرۋايىت، ياقۇت، گىلەم، ئەتلەس، قاشتېشى، سۈسەر، بۇلغۇن تېرىلىرى، تۇگە، ئات قاتارلىق لارنى ئاپىرىپ ساتاتتى.

قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇلالىسىگە 30 قېتىم بارغان بولسىمۇ، سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا ئاجىز خانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بولۇپمۇ بىراقلىقنى باھانە قىلىپ (ئەسلىدە ئالغۇنلاردىن قورقۇپ) قاراخانىلارغا بىرەر قېتىممۇ سودا ئەلچىلىرى ئەۋەتمىدى.

6. قاراخانىلار دەۋرى ئاساسەن خېلى تىنچ، خاتىرجەم ئۇنتۇكەن بىر دەۋر بولدى.

نۇرغۇن ئەسىر مۇزكۇم سۇرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر كۆپ چاغلاردا تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى. قاراخانىلار مىلادىيە 992 ـ يىلىدىن مىلادىيە 1000 ـ يىلىغا قەدەر ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ ساماندىيلار پادىشاھلىقىنى يوقاتقان. ئەمما بۇ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ۋەيران بولۇۋەك ئەھۋال كۆرۈلمىگەن.

قاراخانىلار مىلادىيە 1006 ـ 1008 ـ ۋە 1019 ـ يىلى

لىرى بولۇپ ئۇچ قېتىم خوراسانغا يۈرۈش قىلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشتى. ئېلى تېكىن ئىسيانى، يابا قۇلار ئىسيانى باستۇرۇلدى. تەخت تالىشىپ ئانچە ـ مۇنچە ئۇرۇشلار بولۇپ تۇرىدى. ئۇلاردىن باشقا چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار بولمىدى.

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاساسەن تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋر بولۇشى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

7. قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دىنىۋەك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلار ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى بەكمۇ قەدىرلىدى. ئۇلارنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا تەيىنلىدى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئادەتتە ئوردىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە كۆپ خانلاردا خان جەمەتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىڭ تەيىنلىشى قېيىن ئىش ئىدى. ئۇيغۇر ـ ئۇغۇز قاغانلىرى بولسا، بۇقىرىسىدىكى ئەنئەنىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي، خان جەمەتىدىن بولمىغان، ھەتتا ئۇز مىللىتىدىن بولمىغان كىشىلەرنى (ئەگەر ئۇ كىشىلەر ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەر بولسىلا) ئۇلارنى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپلەرگە تەيىنلىدى.

يۇنىڭ ئىسپاتى مۇنداق:

مىلادىيە 1069 ـ يىلى ياكى 1070 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئەيۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ناھايىتى بىلىملىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەپ

ئوردا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئۇنىڭغا خاس ھاجىپ (دىتايانغۇ) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

يۇمۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتمەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسىمۇ ئەمما قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان شاھزادىلەردىن ئەمەس ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىدىن ئالپ ئارسلان، مەلىك شاھ (مىلادىيىنىڭ 1072 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)لار ۋاقتىدا ئەيۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىسھاق (نىزامولمۇلۈك) 30 يىل (1063 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە) ئاش ۋەزىر بولدى. ماانا شۇ نىزامولمۇلۈك(مىلادىيىنىڭ 1018 ـ يىلى ئۇمۇلۇپ 1092ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سالجۇق ئومۇرلىرىدىن بولماستىن، بەلكى ئىراقلىق پارس ئىدى. نىزامولمۇلۈك ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە ئاش ۋەزىر بولۇپ ئۇرمان مەزگىلىدە (1063 ـ 1092) ئۇنىڭ «سىياسەتنامە» سى بويىچە ئىدارە قىلىنغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. مانا شۇ مەزگىلدە، نىزامولمۇلۈكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغداد، ئىسفاھان، بەسرى، نىشاپور، ھىرات، مەرۋ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇرغۇنلىغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرى («مەدرىسە» لەر) قۇرۇلغان.

«تارىخىي مەسئۇدى» (30 توملۇق ئەسەر) نىڭ ئاپتورى ئوبۇل ھەزىلى مۇھەممەد مەسئۇدىنىڭ مەيھاكى (مىلادىيە نىڭ 996 ـ يىلى ئۇمۇلۇپ 1077 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)

مەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىدا 20 يىل تىراشقى ئىشلار ۋەزىرى بولدى.

ئۇنۇزلار (ئالپ تېكىندىن تارتىپ سەبۇق تېكىنگىچە) ۋە ئۇيغۇر قارلۇقلىرى (سەبۇق تېكىندىن تارتىپ مەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ خىراۋ مەلىكىچە) دىن كېلىپ چىققان مەزنەۋى سۇلتانلىرىدىن سۇلتان مەھمۇت(مىلادىيىنىڭ 997ـ يىلىدىن 1030ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان)، سۇلتان مەسئۇد (مىلادىيىنىڭ 1030 ـ يىلىدىن 1041 ـ يىلىغىچە بولغان)لار ئىرانلىق پارس بەيھاكىنى ئىززەتلەپ، ئۇنى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە قويدى. بەيھاكى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ سالجۇقلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقاندىن تاشقىرى، مەزنەۋىلەرنىڭ قاراخانىلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئاھايىتى مۇھىم دىپلوماتىك پائالىيەتلىرى، (سۇلتان مەھمۇتنىڭ بۇيۇپ قادىرخان بىلەن سەمەرقەند ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تارىخىي ھاراكىرلىك سوقۇشى)گە قاتناشقان. بەيھاكى ئۆزى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىنى ئۇنىڭغا مەركەزلەشتۈرگەن توپلىغان قىممەتلىك ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ «تارىخىي مەسئۇدى» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

XII ئەسىردە ياشىغان تارىخچى نىزام ئاروزى سەمەرقەندىنىڭ مەركەزى مەلۇماتىغا قارىغاندا، مەزكۇر قاراخانىلارنىڭ قاغانى خىزىرخان دانا، ئادىل كىشى بولۇپ، شائىرلارنى بەكمۇ قەدىرلىگەن. ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى قوشۇلغانلىرى 1 مىڭ ئادەمتىن ئۆتۈپ يەتتىنى بار بولۇپ، ھەربىر

www.docin.com

يەتمۇسقا 250 دىنارىدىن ئالتۇن پۇل قوبۇلغانىكەن. كۈندە-
لىك بېرىدە خىزىرخان مانا شۇ تۆت يەتمۇستىكى 1000دىنارنى
بىر شائىرغا ئىنئام قىلغان.

نىزام ئاروزى سەمەرقەتتىكى بەرگەن مەلۇماتىغا كۆرە،
مىلادىنىڭ 1080 - يىلى خىزىرخان سەمەرقەتتىكى ئوردىسىدا
شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزگەنىدە، مۇنداق بىر
ۋەقە بولۇپ بەرگەن: قاغان (خىزىر بىننى ئىبراھىم) ئامماق
ئاتلىق شائىردىن: «سەن ئابدۇسەتتە رەشىدنىڭ شېئىر-
لىرى ھەققىدە قانداق پىكىردە سەن؟» دەپ سورىغان. شائىر
ئامماق: «رەشىدنىڭ شېئىرلىرى ئاھايىتى راۋان ۋە ياخشى يېز-
ىلغان. ئەمما سەل تۇزى كەمرەك!» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئا-
رىدىن ئانچە تۇزۇن ئۆتمەي، شائىر رەشىدنىڭ ئۆزى ئوردىغا
كىرىپ كەلگەن. ئۇ قاغانغا تەزىم قىلىپ جايىغا ئولتۇرماقچى
بولغاندا، قاغان ئۇنى ئالدىغا چاقىرتۇالغان. ئۇ شائىرلارنى
بەس - مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ، باشقا بىر شائىر-
دىن: «رەشىدنىڭ شېئىرلىرى قانداق؟» دەپ سورىغان. ئۇ
شائىر: «ياخشى، ئەمما تۇزسىز» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ
چاغدا خىزىر بىننى ئىبراھىم شائىر رەشىدگە: «سېنىڭمۇ ئۆ-
زىڭگە جاۋابەن بىر - ئىككى بەيت ئېيتىشىڭغا توغرا كېلىدۇ»
دېگەن. شائىر رەشىدى قاغانغا تەزىم قىلىپ، ئۆز ئورنىغا
قايتىپ ئولتۇرماندىن كېيىن، بۇنداق دەپ شېئىر ئوقۇغان:

مېنىڭ شېئىرلىرىمنى ئۆزى يوقلۇقتا —
ئەيىبكە بۇيرۇيسەن، بۇ راست بى گۇمان!
شېئىرلىرىم شېكەر، ھەم ھەسەلگە ئوخشايدۇ،
ھەسەل ھەم شېكەردە ئۆز بولسا يامان!

سېنىڭكى چاممۇرۇڭلا. ئوت - چۈپۈڭ ئوخشاش،
ئۆز دېمەك، سەن ئۆچۈن كېرەك ئەي نادان!

شائىر رەشىدنىڭ شېئىرى خىزىر بىننى ئىبراھىمغا
بەكمۇ يېقىملىق. شۇنىڭ ئۈچۈن قاغان ئۆت يەتمۇستىكى 1000
دىنارنى شائىر رەشىدگە بېرىشنى بۇيرۇغان.

شائىر رەشىدى شېئىرىدا خىزىر بىننى ئىبراھىمنى تىلغا
ئېلىپ، ئۇنىسى ماختىغانلىقى ئەمەس، خىزىر بىننى ئىبراھىم
شائىر رەشىدنىڭ تالانتىغا، شېئىرىدىكى مەنتىقىي كۈچىگە قايىل
بولۇپ 1000 دىنارنى ئۇنىڭغا بېرىشنى قارار قىلغان.

دەشەتلىك ئىستىلاچى سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋى ئۆ-
مۈر بويى ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، بۈددىست ھىندىلارنى
مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ئاھايىتى ئېغىر جاپا - مۇشەققەت-
لەرنى تارتىپ قانلىق ئۇرۇشلار بىلەن ئاۋارە بولغان بولسا-
مۇ، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شا-
ئىرلارنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئىلىم - پەن، بولۇپمۇ ئەدەبى-
ياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ھەمخورلۇق قىلغانىدى، ئۇنىڭ
ئوردىسىدا نەچچە ئونلىغان مەشھۇر شائىرلار بار ئىدى. سۇل-
تان مەھمۇت مانا شۇ شائىرلارنىڭ بەزىلىرىدىن پايدىلىنىپ،
ئۆزىنىڭ يارانقان تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان. ئۇلارنىڭ
ئاسمان - پەلەككە كۆتۈرىدىغان شېئىرلارنى يازدۇرغان. سۇل-
تان مەھمۇتنىڭ ئوردىسىدىكى مەدھىيىچى شائىرلارنىڭ ئىچى-
دە، بەلخلىق ئۇنسۇرۇلقاسىم ھەسەن ئىبنى ئەھمەت ئۇنسۇرى
(مىلادى X ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى تۇغۇلۇپ مىلادى 1039-
يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شائىرلارنىڭ خانى» دېگەن ئۇنۋا-

www.docin.com

ئىدا ئىگە بولغان. ئۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۈكسى ئەمەر ئاسرىنىڭ ئوتتۇرۇشى بىلەن ئۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغۇ دىسما كەلگەن ئالتە ئوغۇلى ئۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۆزىگە ئوغۇللىرىغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ بارغان قەشقەرلەرنىڭ ئوتلىق كۆچمەنلىكى ئۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەلچىلىرىنى مەۋھىلەشكە بەشلانغان.

قانداق بولىۋىن، ئەجداد لىرىمىز قاغاشلىرىنىڭ ئوردىسىغا يىغىلغان يەلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار، ئاسترونومىلار، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، تارىخى ۋە ئەدەبىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يېزىپ، دۇنياغا دەنىيەتنىڭ خەزىنىسىگە ياھاسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

8. قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن دۇنيادىكى مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدا بولغا قويۇلغان ئىقتىسادى ۋە دىپلوماتىيە ئالاقىلىرىدىن تاشقىرى، يەنە مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەنىۋى بېقىنلىق ۋە ئالاقىلەرمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى.

ئەرەبلەر دەۋرىدە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىنىڭ يۇنان (گرېك) تىلىدىكى ئەسەرلىرى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەللىرى ئۇنداق ئەسەرلەر ئارقىلىق قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى، ئاسترونومىلىرى، ماتېماتىكلىرى، گېئو گرافىكلىرى، فىزىكلىرى ۋە خىمىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۈچۈن، كلاسسىك ھەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى)گە داڭلىر

گەسەرلەرنى چوقۇر. ئەنە ئايلىق ئۈگەندى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، ئۇنىڭدىن پايدىلىق ئۇزۇقلارنى قوبۇل قىلدى. ھەندە ئىسلىم - پەننىڭ دېگۈدەك ھەممە ساھەلىرى بويىچە ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى.

9. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ يۇكسەلگەن، تەرەققىياتقان ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ئىدى.

بىزنىڭ ئەجداد لىرىمىز خېلى قەدىمكى زاماندىن تارتىپ (مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى زاماندىن تارتىپ، ۱۱ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) يېزىق قوللىنىپ (ئۇرخۇن-يەنسەي يېزىقى قاتارلىقلار) ئۆز تارىخىنى يازغان. مانىدىي ۋە مەنۇي مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇ خىل ئۇرلىرى بويىچە خېلى بۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. مەسىلەن ئۇرخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان مەشھۇر تاشلار (VIII ئەسىر ۋە IX ئەسىرگە داڭلىر) ئۇرخۇن - يەنسەي يېزىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ مەشھۇر تاشلار قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن يەتلىك، كۆمۈش مەرىلىك داستانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى شائىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى ۋە يېڭى شارائىتىدا. مول مەنۇي مەزمۇنلار بىلەن بېيىغان قاراخانىلار مەدەنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

www.docin.com

ئەزا ھالارە

① «ئۆزبېكىستان ج ى ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 387 - بەت.
② ئوخ — تاي.
③ ماجىل — تاي.
④ «مەمۇد قەشقەرى، «ئۆزبېك تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 31 - بەت.
⑤ «ئۆزبېك تىللار دىۋانى» I توم، 14 - بەت.
⑥ «ئۆزبېك تىللار دىۋانى» I توم، ئۇيغۇرچە 2 - بەت (1 - بەتتىن 14 - بەتكىچە ئوسمانئوغۇزچە خەتتىن كېيىن باتارىمان 2 - بەت).
⑦ «ئۆزبېكىستان ج ى ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 221 - بەت.
⑧ «ئۆزبېك تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 347 - بەت.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يىلنامىسى

(1212 — 850)

مىلادىيىنىڭ 850 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ يافىما قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان كۆل بىلگە قاراخان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى.

870 - يىلى ئۇلۇغ بەيلاسوپ فارابى يەتتەسۇدىكى فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى.

970 - يىلى بۇخارا سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بولدى.

893 - يىلى كۆل بىلگە قاراخانىنىڭ ئوغلى ئىسمائىل سامانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى ۋە بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەلدى.

920 - يىلى ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولدى.

942 - يىلى ستۇق بوغراخان بالاساغۇننى قاراخانىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋالدى.

955 - يىلى ستۇق بوغراخان ئالەمدىن ئۆتتى ۋە ئاتۇش مەشھەدتە دەپنە قىلىندى.

www.docin.com

960 ـ يىلى بەتتە سۇدىكى ئۇيغۇر ـ قارلۇقلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

960 ـ 970 ـ يىللىرى سىتۇق بوغراخانىنىڭ ئوغلى سۇلايمانىنىڭ ۋاقتىدا، ئىسلام دىنى قاراخانىلاردا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەندى.

980 ـ يىلى ئۇلۇغ بەيلاسوپ ئەبۇئەلى ئىبن سىنا بۇخارادىكى ئەقلىي يېتىلىشىدا دۇنياغا كەلدى.

992 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلانىڭ ئورۇنباسارى ھارۇن بوغراخان سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئالدى.

992 ـ يىلى ھارون بوغراخان ئالەمدىن ئۆتتى.

996 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىر غەزنەۋىلەر ھۆكۈمرانى سەبۇق تېكىن بىلەن ماۋرەئۇننەھرنى شىمالىغ تېرىتورىيىسى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمگە كۆرە، سىر دەريا ۋادىسى قاراخانىلارغا، ئامۇ دەريا ۋادىسى غەزنەۋىلەرگە قارايدىغان بولدى.

998 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئەخمەت توغانخان قاغان بولدى.

999 ـ يىلى غەربىي ئىلىكخانى ناسىر بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوق قىلدى.

1001 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى غەربىي ئىلىك خانى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

1000 ـ يىللىرى قاراخانىلار خوتەن خانلىقىنى ئۆزۈل-كېسىل بويسۇندۇردى. يۈسۈپ قادىرخان خوتەنگە خان بولۇپ تەيىنلەندى.

1006 ـ يىلى ئىلىكخان ناسىرنىشاپۇر، تۇس ۋە بەلخنى ئالدى.

1007 ـ 1008 ـ يىللىرى قاراخانىلار خوراسانغا يەنە بۆرۈش قىلدى. بۆرۈش مەغلۇپ بولدى.

1018 ـ يىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى، تالانتلىق شائىرى، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندا دۇنياغا كەلدى.

1018 ـ يىلى ئەھمەت توغانخان بالاساغۇننىڭ شىمالىدا، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي قىتان قوشۇنى لىرىنى تارمار قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ ئۆزلىرىنىڭ تەۋەسىگە ھەيدەپ چىقتى.

1018 ـ يىلى ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى.

1019 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان خوراسانغا ھۇجۇم قىلدى.

1024 ـ يىلى مەسئۇد ئارسلانخان تەختتىن ۋاز كەچتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت توغانخان II چىقتى.

1026 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ قاغانى بولدى.

1026 ـ يىلى سەمەرقەنت يېنىدا يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئىككى دۆلەت كۆۋۈل بۆلىدىغان جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ تاماملىنالمىغاچقا كېلىشىمنامە تۈزۈلمىدى.

1031 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتتى.

1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى، چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قاغان بولدى.

www.docin.com

1038 - يىللىرى ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە دۇنياغا كەلدى.

1037 - يىلى ئۇلۇغ يەيلاسوپ ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا تالەمدىن ئۆتتى.

1039 - يىلى ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن غەزنى ئىلىكخانى يۈسۈپنى قەشقەرگە قوغلىۋېتىپ، ماۋەرائۇننەھرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

1040 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

1040 - يىلى مەرۋىشاھى جاھان يىلەن سىراكىس ئوتتۇرىسىدا — دەتالقاشتا ئۇرۇش بولۇپ، توغرۇلبەگ سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلدى.

1055 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلارنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ باغدادقا كىردى.

1056 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ۋاپات بولدى.

1057 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى مۇھەممەت بوغراخان يىلەن بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرى مۇھەممەت بوغراخانغا كۆچۈك خانىش تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1058 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ئوكسى توغرۇل قاراخان قاغان بولدى.

1063 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئاكىسى چاغرى بەگنىڭ ئوغلى ئالىپ ئارسلان ئۇلۇغ سالجۇقلارغا سۇلتان بولدى.

1068 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى.

1069 - يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلدى.

1071 - يىلى ئالىپ ئارسلان «مالازگىرد ئۇرۇشى» دا، شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس قوماندانلىقىدىكى 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىپ تاپقان روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە رومان دىئوگىنىسنى ئەسىر ئالدى.

1072 - يىلى ئالىپ ئارسلان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى مەلىك شاھ ئۇلۇغ سالجۇقلارغا سۇلتان بولدى.

1074 - يىلى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى باغدادتا خەلىپىسى ئابدۇللا مۇقتەدىغا تەقدىم قىلدى.

1074 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئوغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى ئوغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغان بولدى.

1075 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخان شەرقىي قاراخانىلارغا ھاروڭ بوغراخان II ئۇنۋانىدا قاغان بولدى.

1080 - يىللىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى.

1080 - يىللىرى باغدادتىن ئانا ۋەتىنى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن مەھمۇت قەشقەرى 1090 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتتى. ئويالغا دەپنە قىلىندى.

www.docin.com

1092 - يىلى مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتتى.

1103 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ھارۇن بوغراخان || ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى ئەھمەت ئارسلانخان قاغان بولدى.

1105 - يىلى ئەھمەت ئارسلانخان مەھمۇت بىننى ئابدۇلجەلىل قەشقەرنى ياغداد خەلىپىسى مۇستازىرغا ھۆرمىتىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

1135 - يىلى شەرقىي قاراخانىلار شەرقىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1137 - يىلى غەربىي قاراخانىلار شەرقىي قىتان خانى يىلۇداشى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى.

1209 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەند خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ تەسىرىگە ئۆتتى.

1211 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى مەھمۇتخان || ۋاپات بولدى.

1212 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئوسمان بوغراخان ۋاپات بولدى.

1212 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى قىتانلار (قاراخىتايلار) تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوق قىلىندى.

III بۆلۈم

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە توغرىدىن توغرا سەۋەب بولدى. ئەينى ھالدا يەنە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ھەم بولدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە قېرىنداشلىرى ئۆز تارىخىدا ئاساسىدا ئۇلۇغ ھون تەخرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن 240-يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە مۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە مۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (551 — 744)، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

www.docin.com

لىقى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سەلجۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن). غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 963 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇرغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ دەۋرىدە غەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ تارىخىي سەھىپىدە ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئويناغان. بۇ لۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ غەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەر قوشۇلغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دۆلەتلەرنىڭ ئىچىدە، 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 840 - يىلىغا كەلگەندە، تەخت تالىشىش، ئىچكى ئىسيان، دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق سەۋەبلەر- دىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇيغۇر- لار ھارىرغى موڭغۇلىيەدىكى ئۇرخۇن دەرياسى بويىغا جايە- لاشقان پايتەختى قارابالغاسۇنىنى تاشلاپ چىقىپ، قا- غانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ باغرىغا يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

شەرقىي ئۇرالارنىڭ مىلادىنىڭ 646 - يىلىنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇرغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. IX ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغرافىيە ئالىملىرى بۇ قاغانلىقنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن شەھىرى- دىنى، 12 ئومۇر دەۋرازىلىق شەھەر بولۇپ، شەھەرنىڭ مەر-

كىزىدىكى قاغان ئوردىسىنىڭ ئۇستىدە 100 ئادەم سىغىدىغان ئالتۇن چېدىر بار، بۇ ئالتۇن چېدىر بەش مەرسەھ (35 كىلو- مېتر) يىراقلىقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ دەپ يېزىشقانىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى باشتا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇرلار- نىڭ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارمىقى بىرلىشىپ قۇرغان.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى كۈچەيگەن مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى) تېررىتورىيىنىڭ شەرقىي چېگرىسى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شەرقىغە، شىمالىي بايكۆل (بايقال) بىلەن يەنەي (ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتالىشى ئاناساي) دەريانىڭ بويىلىرىغىچە، غەر- بىي چېگرىسى يالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ، پەر- غانە ۋادىسىغىچە، جەنۇبىي چوڭاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە، ھەربىي - جەنۇبىي ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغانىدى. قاغانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيەدىن بەش ھەسسە چوڭ ئىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 740 - يىللىرى- غىچە 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇندىن ئىبارەت بولۇپ، مىلادىنىڭ 750 - يىللىرىدىن باشلاپ 321 مىڭ ئاتلىق قوشۇن- ما (ئاتلىق قوشۇن 17 دىۋىزىيە بولۇپ ھەربىر دىۋىزىيىنى 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان) كۆپەيگەنىدى.

مانا شۇنداق ئاھايىتى كۈچلۈك، مۇستەقىل بولغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى نەپىس ۋاقىتنا ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر بولغان — تاڭ سۇلالىسى ۋە تىبەت خانلىقى بىلەن

مارا ۆەر ئورۇندا تۇراتتى.

Ⅸ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، بۇ كۈچلۈك ئۇيغۇر دۆلەت ئىچكى زىددىيەتلەر سەۋەبىدىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 830 - يىللىرىغا كەلگەندە، قورقۇنچلۇق ئەھۋالدا قالدى. ھاۋار تېكىن قاغان بولغان ۋاقتىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن شاھزادىلىرى ئىچىدە قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ ئىچكى ئۇرۇشلار باشلاندى. بولۇپمۇ خۇ تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن ھاۋار تېكىننىڭ تەرەپدارلىرى، خۇ تېكىننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىيان كۆتۈرۈشكە يەل باغلىدى. ئەھۋالنى سېزىپ قالغان خۇ تېكىن ئىيان كۆتۈرمەكچى بولغانلارنى ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋال بۇز يەرگەندە، باش تارقان قارا بولۇق مىلادىنىڭ 839 - يىلى بىر قىسىم قوشۇنغا تايىنىپ، خۇ تېكىنگە قارشى چىقتى. ئۇرۇشتا مەغلۇب بولغان خۇ تېكىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختكە چىقاردى. مىلادىنىڭ 839 - يىلى ياغلاقارلاردىن بولغان باش تارقان قارا بولۇق ياغلاقارخانزادىسى كىچىك تېكىننى تەختكە چىقارغاندا، تاغدىلاردىن بولغان باش قوماندان قولۇق باغا ئىيان كۆتۈرۈپ تاسىلىق بولغا ساڭدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال بۇز بەرگەندە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە تەسىرى تاپقۇر يېرىپ، يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى. ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە

گە، ۋابا كېسىلى قارقىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تەخمىنەن ئۈچ قىسىق قارى يەنىپ جۇڭچىلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ئاھايىتى ئۇيغۇر چارۋا مال توقلاپ ئۆلدى. خەلق ئۇۋچى - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولدى.

بۇلارنىڭ ئىچىدە دېگەندەك، قىرغىزلار ئىيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا يەل باغلىدى. قىرغىزلار ئەسلىدە مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا بېقىنغان خانلىق ئىدى. ھاۋىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەگرىدا قۇۋەت بولمىش قوچ سىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، توختىماي ئىسيان كۆتۈرۈپ كەلگەنىدى.

«كونا تاڭنامىسى يىلنامىسى». قىرغىزلار ھەققىدە قىسقىچە «يېڭى تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى». قىرغىزلار ھەققىدە قىسقىچە خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ تىل - يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك ئىكەن. يەنە باشقا تارىخىي مەلۇمات لاردا، Ⅷ ئەسىردە يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ سانى 1 مىليون بولۇپ، 100 مىڭ ھەجىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى، دېيىلىدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدا خەتەرلىك ئەھۋالنىڭ بۇز بەرگەنلىكىدىن ھەۋەر تاپقان قىرغىز خانى ئارى (بۇ ئىسىم ئەممەس، خانلىق ئۇنۋانى بولسا

www.docin.com

گیره‌ک) قارا یالغاسۇنغا هۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا، ئادىرلار قەبىلىسىدىن بولغان باش قوماندان قۇلۇق باغا قىرغىزلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، ياغلاقارلاردىن قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەپ، بىر قىسىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قىرغىزلار تارمىغا قاچتى ۋە ئىچكى ئەۋالنى قىرغىز خانىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ قارا يالغاسۇنغا هۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. بۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن قىرغىز خانى ئاپا باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى ئاتلاندۇرۇپ (بۇ قوشۇنىڭ مەلۇم قىسمى قۇلۇق باغا باشلاپ بارغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئىدى) ئۇلارنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارا يالغاسۇنغا يوللىدى. قىرغىزلار قاغان كېچىك تېكىنىڭ ۋە قارا بولۇقنى ئۆلتۈرۈپ قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. ئوردا خەزىنىسىدىكى ھەددى - ھېسابسىز دۇنيادەۋىي بايلىقلارنى بۇلاپ - تالىدى. 221 مىڭ كىشىلىك مۇنتەزەم ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاغانلىقى بۇقىسىمدا تېلغا ئېلىنغان ئوتۇنچىلارغا سەۋەبىدىن، قىرغىزلارنىڭ ئىپادىسىغا تاقابىل تۇرالمىدى. شۇ چاغدا بىر قىسىم ئۇيغۇر خانىدانلىرى پايتەخت قارا يالغاسۇنىنى تاشلاپ چىقىپ قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

خانىش قۇلۇق باغا مەقىتكە يېتەلمەي، ھەسرەت - نادامەتتە قالدى.

بۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنتەزەم كۈچ قىسمى ھەربىكە قاراپ كۆچتى. شەرقىي ئۇيغۇر-

لارنىڭ باشقا تەرەپكە كۆچمەي قەرىكە كۆچۈشىدە مەلۇم ئۇرۇنلۇق سەۋەب بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەزەلدىن قارىتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا بۇرتى ئىدى. يۇنغىدىن قالما، ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى خېلى كۆپ رايونلار (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، يەرغانە ۋادىسى، يەتتەسۇ) ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە كىرەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ھۆرلار شەرق تەرەپكە — قىتانلار ۋە شەرۋىلار قېشىغا بارماي، ھەربىكە — ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار قېشىغا كۆچكەن. ھارىسرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان قىتانلار ۋە شەرۋىلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا موڭغۇل - توڭگۇس تىللىق خەلق بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن قان قېرىنداش ئەمەس ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار مانا شۇ ئىھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قىتانلار ۋە شەرۋىلارنى ئىشەنچ قىلالمىغان. كېيىن يۇز بەرگەن كۆڭۈلسىزلىك ئەھۋاللار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئويلىغانلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىچىلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆز قېرىنداشلىرى — غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارمىغا كۆچتى. بىر قىسمى بولسا ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدا جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا يېقىن رايلار)غا كۆچتى. مانا شۇ جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار 300 مىڭ ئۇيغۇرىستان بولۇپ، ئۆگە تېكىنى قاغان قىلىپ كۆ-

www.docin.com

تۇردى. لېكىن ئۇلار ئېچىنىشلىق تەقدىرگە دۇچ كەلدى: ئۇ شەنگەن قوشۇنى دۈشمەنلىك قىلدى. ئىچكى ئۇرۇشقا دۇچ كەلدى. قىتانلار بىلەن شىرۋىلار ئۇلاردىن يۇز ئۆرۈپ دۈشمەنلىرىگە ياردەم بەردى. ئۆگە قاغان ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۆكسى ئىنەن تېكىن قاغان بولدى. ئىنەن قاغان شىرۋىلارنىڭ تېيىتى بۇزۇلۇپ، ئۇنى دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، ئايالى قارلۇ بىكە بىلەن ئوغلى دوس تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، يوشۇرۇنچە غەربكە قاراپ قاچتى.

پان تېكىن

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئادەز خانزادىسى پان تېكىن يىرقانچە قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ئەترابىغا يېقىنراق بولغان جايلاردا ياشايدىغان قەبىلە - ئۇرۇمنى باشلاپ غەربكە كۆچتى.

پان تېكىن مۇشەققەتلىك يول يۈرۈپ، تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ، بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاھالىنى باشلاپ، مىليونلىغان چارۋا مالالارنى ھەيدەپ مىلادىنىڭ 841 - يىلى كۈزدە ھازىرقى جىمارنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ھازىرقى قۇمۇل بارىكۆل بايلىقىچە بولغان جايلارغا كېلىپ توختىدى، ئۇنىڭغا دەم ئېلىش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئوستىگە قىش يېقىنلاپ قالغانلىقتىن، چارۋا مالالارنى ئامان - ئېسەن

قەبىلىلىرىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن، ئوت - چۆپى مول، يىلىق قىشلاقلارنى تېپىشقا، قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك تەييارلىۋېلىشقا ئومۇمىي كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن قارابالغاسۇننى ۋەيران قىلغان قىرغىزلارنىڭ پان تېكىننىڭ ئىرىدىن قورقۇپ كېلىشى خەۋپىمۇ بار ئىدى.

دېگەندەك، مىلادىنىڭ 842 - يىلى قىرغىزلار پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ جىمار، بارىكۆل ئەتراپلىرىدا ئۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بەل باغلىدى. دەل شۇ چاغدا، تالاس ۋالالىنىڭ بەزى سىياسەتچىلىرى پان تېكىنگە ياردەم بېرىپ، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىشنى ئۇنتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكلىپ باش ۋەزىر لى دېيۇ تەرىپىدىن رەت قىلىنىدى.

ئۆزلىرى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 842 - يىلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا بېسىپ كېلىپ، ماناس، جانبالىق، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن شەرقە يۈرۈپ، بەشبالىقنى بېسىۋالدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن چۆچۈگەن پان تېكىن غەربىي جەنۇبقا يۈرۈپ (قۇمۇلدىن ئۆتۈپ) قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىغا بېرىپ ماكانلاشتى. قاراشەھەر بىلەن كۇچا ستراتېگىيە جەھەتتىن ئوبدان شارائىتقا ئىگە بولۇپ، تەڭرىتاغلىرى تۈۋىنى راتتى. قىرغىزلار ئاساسلىقچە ھۇجۇم قىلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاراشەھەر بىلەن كۇچا رايونلىرى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى باقالايدىغان ئىقتىسادىي ئاساسقا ۋە مىليونلىغان چارۋا مالالار يايلىغۇدەك يايلاقلارغىمۇ ئىگە ئىدى. پان

تېكىن قاراشەھەر بىلەن كۈچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى.

ئۇرخۇندىن كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ئىرتىش ۋادىسى (ھازىرقى ئىگىشيادا)دىن تارتىپ كەڭشۇنىڭ جانۇبى، ۋۇ ۋېي قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ ماكانلاشتى. چۈنكى، ئۇ جايلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار پاشاپ كەلگەنىدى. بۇجايلارغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ياغلاقلار قەبىلىسىنى ئاساس قىلغان قەبىلە ـ ئۇرۇقلار ئىدى. بۇلار كەڭشۇدىكى قىبرىنداش لىسۇي بىلەن بىرلىشىپ مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

پان تېكىن قاراشەھەر، كۈچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، دەرمان يىغىپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىدى. بۇنىڭ سەۋەبى يار ئەلۋەتتە. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم ئۇرۇقى تېكىن باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن. ئۇلار تالاس ئۆلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ قاغانلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قالماقچىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۇرۇق تېكىنىنى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن. دېمەك، پان تېكىن ئۇرۇق تېكىنىنىڭ قاغان بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 842 ـ يىلى ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىمان بولسا كېرەك. ئۇرۇق تېكىن تاڭدىز خانلىقىنى ئىدى.

«تالاس ئۆلالىسى يىلنامىسى»، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى «ۋەقانۇشنامە»سىدىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى جەنۇب ئۇيغۇرلىرىنىڭ خېيىمى، سەنشى ئۆلكىسىنىڭ

شىمالى)غا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 841 ـ يىلى ئۇرۇق تېكىنىنى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن. ساددا، مەيدە تىلىك، سەمىمىي، بەختسىز قاغان ئۇرۇق تېكىن تالاس ئۆلالىسى پادىشاھى ۋۇزۇڭنى (مىلادىنىڭ 841 ـ يىلىدىن 846 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) بىشىغا كۈن چۈشكەن ئۇيغۇرلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ. دەپ ئىشەنگەنىدى. ئەمما ئۇرۇق تېكىنىڭ تارزۇسى يوققا چىقتى. چۈنكى، تالاس ئۆلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇزۇڭنىڭ ھوزۇرى (چاڭئەن)غا ھەربىي ياردەم سورىغاچ بارغان ئۇيغۇر ئەلچىسى باش ۋەزىر ئېل ئىگەسىچاڭئەنگە كېلىپ ئومىدسىز، پەرىشان ھالدا قايتىپ كەلدى. پادىشاھ ۋۇ ۋۇڭ ئۇرۇق قاغانلىقىنى تەلىپىنى رەت قىلغانىدى. تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشتا ناھايىتى قىينالدى. ئۇلارغا دۈشمەنلىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خانزادىلەر تارىسىدا ئۇرۇش بوز بەردى. خانزادە ھورموز تېكىن باشلىق بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تالاس ئۆلالىسىگە تەسلىم بولدى. 846 ـ يىلى ياش ۋەزىر مەينىجۇر تېكىن ئۇرۇق قاغانى ئۆلتۈردى. ئىنەن تېكىن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا قاغان بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شىرۋىلار ئىنەن قاغانىنى تالاس ئۆلالىسىنىڭ بىيجىڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ۋالىيسى جالاۋ جۇنۇۋغا ئۆتۈپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن ئۇز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئىنەن قاغان بىر ياشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك بوشۇرۇنۇپ چەغرىكە قاچتى. لېكىن ئىنەن تېكىنىنىڭ ھەربىكە ئامان ـ ئېسەن كەلگەنلىكى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەردە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق.

پان تېكىن مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى شەرق ۋە غەربتىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئورتاق قاغانى بولمىغانلىقىدىن خەۋەر تېپ. ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاشقا ھازىرلاندى. چۈنكى، ئىنىن قاغان ئىزسىز يوقالغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى پان تېكىن مىلادىنىڭ 848 - يىلى قاغانلىق تەختكە چىقتى. پان تېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن، ئاۋۋال تەبەتلىكلەرنى تۇرپاندىن قوغلىدى. ئاندىن كېيىن، بوكو تېكىن قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى (ماناس، ئۈرۈمچى، بەشبالىق قاتارلىق جايلار)دىن قىرغىزلارنى قوغلاپ چىقاردى. بوكو تېكىن مىلادىنىڭ 866 - يىلى چىڭخەي ئەترايلىرىدا تەبەتلىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ سەردارى سانگزاڭ رىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. مانا شۇ غەلىبە مۇناسىۋىتى بىلەن بوكو تېكىن خەنزۇ خانلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، كەڭىدا 100 يىل (مىلادىنىڭ 770 - يىلىدىن 866 - يىلىغىچە) ئۇرغان تەبەتلىكلەرنى ئۇ جايدىن قوغلاپ چىقاردى. خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ (بۇلارنىڭ بىر قىسمى 840 - يىلى كۆچۈپ كەلگەن) 870 - يىلى كەڭىيىپ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پان تېكىن كەڭىيىكى ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

پان تېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار غەلىبىلەردىن كېيىن، مىلادىنىڭ 866 - يىلى بەشبالىقنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرى يازدا بەشبالىقتا يازلاپ، قىشتا ئىدىقۇت

شەھرىدە قىشلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا، بەشبالىقنى يازلىق پايتەخت، ئىدىقۇت شەھرىنى بولسا قىشلىق پايتەخت دەپ ئاتايدۇ.

بەشبالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى جيۇچۈەنگىچە، غەربتە بۈگۈرگىچە، جەنۇبتا تەكلىماكان چۆلىگىچە، شىمالدا جەنۇبىي ئالتايغىچە سوزۇلغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىر قەبىلىسىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆزىنى «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى بىلەن ئاتىدى. كىمخان بولسا ئۇنىڭ نامىغا «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى قوشۇپ ئېيتىلاتتى. مەسىلەن: ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن، ئىدىقۇت قۇجىغار تېكىن دېگەندەك. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «ئىدىقۇت» سۆزى — «بەختلىك پادىشاھ» دېگەن مەنىنى بېرەتتى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان بىر تامغىسىغا خەنزۇچە يېزىق بىلەن مۇنداق سۆز- لەر ئويۇلغان: 《 大福光回德国 》 بۇنىڭ مەنىسى «ئۇلۇغ بەخت — ساۋاب، ئىلىك، ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇيغۇر خاقانىنىڭ قەھرىمان ئوغلى — پان تېكىن مىلادىنىڭ 866 - يىلى بوكو تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئون سەككىزىنچى باب قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي مەلۇماتلار بىشبالىق ئەھمىيەتلىك ئۇستىگە، ئىسلام تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات قالدۇرمىغان. جۈملىدىن تارىخچىلىرى بولسا قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتى تىگە ئىگە بولالمىغان. چۈنكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە قىتان خانلىقى بىلەن ياقۇت خانلىقى ئۈچ ئاساسلىق قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ھەر جەھەتتىن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىشقا توسقۇن بولغانىدى.

بىزبەقەت بەزىبىر ئىسلام يازغۇچىلىرىنىڭ بىيوم خىيالىي بولغان تەزكىرىلىرى، تۇرپاندىكى دەلەپەتتاغ يازارى توغرىسىدىكى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇراق كېلىدىغان بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز.

قاراخانىلارنىڭ كىچىكىدىن دەۋرىدە (مىلادىيە 920 ـ يىلىدىن 1010 ـ يىلىغىچە) ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (مىلادىيە 960 ـ يىلى) دەپ جاكارلىغان قاراخانى ئۇيغۇرلىرى بىلەن بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان.

مىلادىيە 920 ـ يىلى ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇرۇشنى سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار داۋام قىلغان. ستۇق بوغراخاندىن تارتىپ يۈسۈپ قادىرخانغىچە قاغان بولغان قاراخانى ھۆكۈمرانلىرى (مىلادىيە 920 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە) بۇددا دىنى بىلەن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئۇيغۇرلارنى ئىسلام ئېتىقادىغا ئىشەندۈرۈش ئارقىلىق مىللەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان.

ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، خوتەندىكى، كۇچادىكى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئېتىقاد قىلىش بۇيانقا ئۇرۇشۇن، ئەكسىچە قاراخانىلارغا دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارغا ئۇرۇن مۇددەتكىچە قورالنى كۈچ بىلەن قارشى ئۇرۇدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن، ستۇق بوغراخان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئۈسۈلىنى قوللىنىشتىن كۆرە، قورال كۈچى ئىشلىتىشكە بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەنىدى.

www.docin.com

سەئۇد بوغراخان ئاۋۋال خوتەنلىكى ۋە كۈچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككى خان لىقتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۈنىگا ئىلاھىرلىقتىن بويسۇنماي خان بولسۇ، پەقەلا مۇسۇلمان بولسىدى، يۈرۈنلى بۇددا ئېتىقادىدا قالدى.

سەئۇد بوغراخان تەخمىنەن مىلادىيىلىك 940 - يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئىككى يۆنىلىش بويىچە قوشۇن ماڭدۇردى. شىمالىي(ئىلى تەرەپتىن)، جەنۇبىي (قاراشەھەر تەرىپىدىن) يۆنىلىشتىن ھۇجۇم قىلغان قاراخانىي قوشۇنلىرى ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادىيىلىك 870 - يىلى يان تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بوكو تېكىن خان بولغانىدى. بوكو تېكىن تۆت يىل (870 — 873)خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىيىلىك 940 - يىلىغىچە بولغان 70 يىل (873 — 940) ئىچىدە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كىملەرنىڭ خان بولغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. پاشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسلام تارىخچىلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا پەقەت قالدۇرۇشقا ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئالۋ سۆلالىسى مىلادىيىلىك 907 - يىلى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا بۇر بەرگەن بۇلاڭچىلىق، ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا پەقەت مەلۇماتقا ئىگە بولالمىغان. چۈنكى ئالۋ سۆلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن،

جۇڭگودا «بەش سۆلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەپ ئاتىلىدىغان ھاكىمىيەتلەر مەيدانغا كەلگەن. ئاھايىتى قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۆلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرى مىلادىيىلىك 907 - يىلىدىن 960 - يىلىغىچە (سۆلالە سۈلالىسى قۇرۇلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ مەزگىلدە جۇڭگو بىلەن ھەربىتكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقىلەر (دىپلوماتىك ئالاقە ۋە سودا ئالاقىلىرى) ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن، «بەش سۆلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرىدە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرمىغان.

بىز يەقەت قاراخانىلارنىڭ بەزىبىر خانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان تەزكىرىلەردىكى ئەھمىيەتكە ئىۋىغۇن كېلىدىغان خاتىرىدىن مىلادىيىلىك940 - يىللىرى قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتقا ئېرىشتۇق. مىلادىيىلىك 940 - يىللىرى قاراخانىلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى — ئىردىمىس ئىل ئۆتمىش ئالپ ئارسلان قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان ئىدى. بۇ خان توققۇز يىل (940 — 948) سەلتەنەت سۈرگەن. دېمەك مىلادىيىلىك 940 - يىلى قاراخانىلار بىلەن ئۇرۇشقان ئىدىقۇت خانى مۇشۇ قاغان ئىدى.

بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇ نەسر ساماننىڭ ئوغلى ئابدۇلىيەتتا (بەزى تەزكىرىلەردە «ئالپ ئاتا» دەپ يېزىلغان) ئاھايىتى چوڭ جاسارەت كۆرسەتكەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سەئۇد بوغراخان ئۆزىگا «ئالپ تېكىن» («قەھرىمان شاھزادە») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

www.tdocin.com

قاراخانىلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا تىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقىنى مەلۇم. چۈنكى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 940 - يىلى قاراخانىلارغا بېقىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

سۈتۈق بوغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بايىتاش (956 — 958)، ئوڭقا تېگىن (958 — 970)لەر قاغان بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 970 - يىلى ئوڭقا تېگىن (سۇلايمان بوغراخان) ئالپ تېكىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ئۆزۈل - كېسىل بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 948- يىلىدىن 984 - يىلىغىچە خان بولغان)ئىدى. ئالىپ تېكىن قوماندانلىقىدىكى قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ئىدىقۇت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئارسلانخان مەغلۇپ بولۇپ دى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يەشىلتۇققا چېكىندى. ئالىپ تېكىن ئۇرۇپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، يەشىلتۇققا يۈرۈش قىلدى. ئارسلانخان يەشىلتۇقتىن ئىدىقۇت شەھىرىگە بارىدىغان تەڭرىتېغىنى كېسىپ ئۆتكەن تاغ يولى ئېغىزى (يەزى خاتىرىلەرگە كۆرە ھازىرقى داۋانچىڭ ئەترابى)غا ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ھەل قىلغۇچى ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ ئوردى. مانا بۇ جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئالىپ تېكىن مەغلۇپ بولدى. ئۇزۇمۇ ئۆلدى. ئۇرۇشتا غالىب بولغان ئارسلانخان ئۇرۇپان، قاراشەھەر قاتارلىق شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. XIV ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمان بولغان تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ھازىرقى ئاستانىدە، ئالپ تېكىننىڭ خاتىرىلەش يۇزىسىدىن «ئەلپەتتاھ (ئالپ ئاتا ياكى ئابدۇلپەتتا دېمەكچى)»دەپ ئاتىلىدىغان مازارنى بىنا قىلدى. بۇ مازار 1967 - يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ۋەيران قىلىندى.

قاراخانىلارنىڭ مىلادى 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇزۇنغىچە مۇستەقىل ياشىدى. بىز ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مىلادى 1027 - يىلىغا 2 - ئايدا مەزلۇملەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇت مەزلۇملەرنىڭ ھۇجۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخانىلارغا قارشى بىر ھەمكارلاشما تۈزۈشنى تەكلىپ قىلغانلىقىنى، مەھمۇت مەزلۇملەرنىڭ ئىدىقۇت بۇددىستلىرىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلغانلىقىنى ياشتا پايان قىلغانىدۇق. يەزىبىر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا شەرقىي قىتان خانلىقى (907 — 1124) مۇئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، مەزلىگە ئەۋەتكەن. مۇشۇ پاكىتقا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتدا قىتانلارمۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، مەزلۇملەرنى يېڭىشقا تارتىپ قاراخانىلارغا قارشى ئىتتىپاق ئۆزۈشكە ھەرىكەت قىلغان.

يەزى تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، مىلادىنىڭ 1018 - يىلى شەرقىي قىتانلار قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بالاساغۇن ئەترابىغا بېسىپ كەلگەندە، قىتان قوشۇنلىرى قاتارىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىمۇ بولغانىكەن.

ئون توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مىلادىيىنىڭ 850 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلۇپ ھالدا، جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلىشىپ، زاۋال تاپقا باشلا تۇتقاندىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۆرۈنۈشتە دوستانە بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشكە ھالدا ئەھمىيەت ئىدى.

مىلادىيىنىڭ 907 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭگو تارىخىدا «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەشكىلىك دەۋرى» دەپ ئاتىلىدىغان ئاھايىتى چوڭ تۇلۇنۇش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلدى. شۇ دەۋرىدىكى سۇلۇنۇش جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۇچ دۆلەت دەۋرى» (مىلادىيىنىڭ 220 - يىلىدىن 280 - يىلىغىچە) دەپ ئاتالغان سۇلۇنۇشكە قارىغاندا، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بۇلۇنۇش ئىدى. «بەش سۇلالە»ۋە «ئون بەشكىلىك دەۋرى»دە، كېيىنكى تاڭ (923 — 936)، كېيىنكى لياڭ (907 — 923)، كېيىنكى جىن (936 — 946)، كېيىنكى خەن (947 — 950)، كېيىنكى جۇ (951 — 960) قاتارلىق بەش سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە جۇڭگو لىنىڭ جەنۇبىي تېررىتورىيىسىدە ئوشتاق ئون بەشكىلىكمۇ ھۆ-

كۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەشكىلىك»لەر بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، دەريالاپ قان تۆكتى.

مىلادىيىنىڭ 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ جۇڭگو تارىخىدىن بىرلىككە كەلگۈچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىل ئىدە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇزۇلۇپ قېلىش ھالىتىگە كېلىپ قالغاندى. لېكىن، كەڭ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇڭگو-دىكى «بەش سۇلالە» ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى قىزغىن داۋام قىلدى. بولۇپمۇ سودا مۇناسىۋەتلىرى بەكمۇ راۋاجلاندى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلدى.

سۇڭ سۇلالىسى مىلادىيىنىڭ 960 - يىلى جۇڭگونى بىر-لىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىمال تەرەپتىكى شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. شەرقىي قىتان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى يايون دېگىزىغىچە، جەنۇبى ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغىچە، شىمالى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى قۇرۇلون، ئۇرخۇن، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغىچە، جەنۇبى جۇڭگونىڭ شەنشى، خېبېي، لىئاشيا ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى-چە سوزۇلغانىدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن «بەش سۇلالە»، «ئون بەشكىلىك دەۋرى»دىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، تېررىتورىيىسىنى ئۇزاۋكىز كېڭەيتتى. قۇدرەتلىنىپ ۋالدى. شەرقىي قىتان خانلىقىنى قۇرغان ئاي بوغا (907—

www.docin.com

X (926) ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ دى، تارقىتىلا نوچىن (جۇرجىت ــ مانجۇلارنىڭ ئەجدادى)، شۇڭا قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى يىلودىگانىڭ ۋاقتىدا (927 ــ 947) كۈچەيىشكە باشلىدى. يىلودىگان مىلادىنىڭ 936-يىلى ھازىرقى خېبەي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى 16 ئوبلاستنى بېسىۋالدى. قىتانلار مىلادىنىڭ 946 ــ يىلى جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ، كېيىنكى جىن بەگلىكىنى يوقىتىپ، بەگلىكنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 960 ــ يىلى قۇرۇلغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى سۇڭ تەيزۇڭ (976 ــ 997) شەرقىي قىتانلاردىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 16 ئوبلاستنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 979 ــ يىلى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندى. ھازىرقى بېيجىڭ شەھرى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا قىتانلار سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. سۇڭ تەيزۇڭ ئاران قېچىپ قۇتۇلدى. مەغلۇبىيەتكە ئەن مەسئۇل سۇڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 982 ــ يىلى قىتانلارغا يەنە قوشۇن تارتىپ باردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىمۇ سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

شەرقىي قىتانلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇبە قازانغاندىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ مۇداپىئە ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئەينى ۋاقىتتا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا يەنە بىر دۈشمەن پەيدا بولدى. ئۇ بولسىمۇ تاڭغۇت قەبىلىسى ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى تاڭغۇتلارنىڭ

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئالغان 20 تۈرك قەبىلىسىنى قاتارىدا ساناپ ئۆتىدۇ. (1) مەھمۇت قەشقەرى يەنە، «تاڭغۇت، تۈركىلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا بېقىن جايلاشقان» دەپ يازىدۇ. (2) لېكىن ھازىرغىچە تاڭغۇتلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە ياكى تىبەت نەسىللىك خەلقلەرگە كىرىدىغانلىقى تېخى ئايدىڭلاشمىدى. بۇ ھەقتە تالاش ــ تارتىش بار.

تاڭغۇتلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، ئىچكىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىغا قارىشىدىغان ئورمان دوس باياڭلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1032 ــ يىلى رەسمىي دۆلەت قۇرۇشتىن بۇرۇنلا، سۇڭ سۇلالىسىگە خەۋپ سېلىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 960 ــ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا، قىتانلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ۋەمەن كېڭەيتىش ئۈچۈن جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە چىدام تۇرالمىدى.

لېكىن، سۇڭ سۇلالىسى ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرۇشقا دەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار ۋە تاڭغۇتلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ سىناقتىن ئۆتكەن ۋە ياخشى ئۇنۇم بەرگەن دىپلوماتىيە قورالى بىلەن يانالارنى ئۆچۈقتۇرۇش، ستراتېگىيەسىنى قوبۇل قىلىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭغا كۆرە، ئۆزى بىلەن چېگرىداش بولغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قىتانلار ۋە تاڭغۇتلارغا قارشى تۇرماقچى بولدى.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى كەڭ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە كەڭ، كۆڭكۈردەكى

www.docin.com

تىبەت بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشقا ئانچە قىزىقمىغان. كەڭتۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تىبەت بەگلىكلىرى بىرلەشچە قېتىم تەكلىپ بەرسىمۇ، ئالغۇلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، سۇلۇ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنىڭ تەشەببۇسىنى رەت قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سۇلۇ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى «يىقىن قوشنىلارغا ھۇجۇم قىلىش، يىراقتىكىلەر بىلەن دوستلىشىش» دېگەن كونا تەدبىرىگە ئەمەل قىلغان بولسا كېرەك. بەلكە بىر تەرەپتىن سۇلۇ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى ۋەدىن ئۇنۇملۇك ھالدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. لېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۇرخۇن - ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىدەك سان جەھەتتىن كۆپ، سوپەت جەھەتتىن جەڭگىۋار ئەمەس.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاقا يەندى «ئىدىقۇتقا يارغان ئەلچىسىنىڭ خاتىرىسى» دا، ئەھۋالنى ئېنىق بىلمەيلا خاتىرىلىگەنىدەك. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېرىتورىيەجەھەتتە، جەنۇبتا خوتەن بىلەن، غەربتە... ئەرەبلەر ۋە ئىران چېگرىسىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستانغىچە سوزۇلغان چوڭ دۆلەتمۇ ئەمەس ئىدى.[1]

（原文：“……高昌，即西州也，其地南距于田，西南距大食，波斯，西距西天伊路。”）

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننىڭ 980-يىلىدىكى ئەھۋالىنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتسەكلا، ۋاقا يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتىنى

ئىلگىرى تارىخىي ئەھمىيىتىگە زادى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بىلىمىز.

مىلادىيىنىڭ 980 - يىللىرى قاراخانىلار دۆلىتى ئەڭ رىقابەتچان كۈچلۈك چېغىدا بولغان تېرىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرەئۇننەھرى قىسمى بىلەن ئىرانىڭ خوراسان قىسمىغا ھۆكۈمران ئىدى. ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىرانىڭ غەربىي قىسمى، ئىراق ماۋارەيە قاتارلىق كەڭ تېرىتورىيىگە ھۆكۈمران ئىدى، دېمەك ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسىگە، تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم جايلار (قۇمۇلدىن تارتىپ ماناسقىچە بولغان جايلار) بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدىن تارتىپ، شەرقىي جەنۇبىي كەڭ سۇدىكى داشاتا ئەنشەنچە، غەربىي جەنۇبى بۈگۈرگىچە، جەنۇبى لوپنۇرغىچە بولغان جايلار كىرەتتى.

كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەر، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇلۇ سۇلالىسىگە غەربىي جەھەتتىن ئۇنۇم بەرگۈدەك يارىدەم قىلالىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

مىلادىيىنىڭ 1004 - يىلى شەرقىي قىتانلار سۇلۇ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. قىتان قوشۇنلىرى سۇلۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنىڭ شىمالىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايغا قىستاپ كەلدى. ئەھۋال شۇنداق خەتەرلىك بولۇپ قالغاندا، سۇلۇ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى بەزىبىر ئۇرۇقداش ۋەزىرلەر پايتەختنى ئەنجىگە يۆتكەپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاخىر مىلادىيىنىڭ 1005 - يىلى قىتان خانى يىلۇلۇڭشۇ (983 — 1031) نىڭ قورقۇتۇشى (يىلۇلۇڭشۇ قىتان

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى باش قوماندان بولۇپ كەلگەنىدى) يىلدىن سۆلالىسى شەنجۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى قۇيالۇ دەرياي) دېگەن جايدا ئۆزلىرى ئۈچۈن ھاقارەتلىك بولغان «شەنجۇ بىتىكچىسى»نى قول قويدى. «شەنجۇ بىتىكچىسى»نى ئۆزى، سۆلالىسى قىتانلارغا ھەر يىلى 100 مىڭ سېر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال باساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. مۇنىڭغا رازى بولمىغان قىتانلار سۆلالىسىگە يەنە مۇجۇم قىلىپ، سۆلالىسى ھەر يىلى 200 مىڭ سېر كۈمۈش، 300 مىڭ توپ يىپەك مال باساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال جىلى ئۆزۈن مۇددەتكىچە ھەلقىلىنىڭ سۆلالىسىگە تۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتى (تۆلەيدىغان ئالۋان - باساقلىرى)نى ھەكمۇ ئىبنولاشتۇرۇۋەتتى. شىمالىي سۆلالىسى (900 — 1126) شەرقىي قىتانلارغا 120 يىل (مىلادىيىنىڭ 1005 - يىلىدىن 1126 - يىلىغىچە) ئىچىدە تەخمىنەن 24 مىليون سېر كۈمۈش، 60 مىليون توپ يىپەك مال باساق تۆلىدى.④ بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تاڭغۇتلارغىمۇ ھەر يىلى 72 مىڭ سېر كۈمۈش، 153 مىڭ توپ يىپەك مال، 30 مىڭ جىڭ چاي ⑤ باساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭغۇت خانى لى يەنخاۋ (مىلادىيىنىڭ 1032 - يىلىدىن 1048 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىيىنىڭ 1040 - يىللىرى سۆلالىسىنى ئۆچ قېتىم ئىغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچىراتقاندىن كېيىن، بۇ باساقنى تۆلەشكە مەجبۇر قىلمانىدى.

ئەگەر ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 983 - يىلىدىن باشلاپ سۆلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا،

سۆلالىسى شىمالىي قىتانلارغا، تاڭغۇتلارغا مۇنچىلىك دەرىجىدە بوزەك بولمىغان بولاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى يەنەن شىمالىي سۆلالىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدىكى ۋەقەلەر خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۆلالىسىنىڭ خانى سۆلالە تەيزۇ مىلادىيىنىڭ 981 - يىلى ۋاپا بولغاندا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا مەشھۇر دىپلومات، تارىخچى ۋالىيەندى (مىلادىيىنىڭ 938 - يىلى تۆۋۈلۈپ مىلادىيىنىڭ 1000 - يىلى ئۆلگەن) باشچىلىقىدا، يەيشۇن ئورۇنباسارلىقىدا بىر يۇرۇم ئەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان تەلىپىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى.

ۋالىيەندى مىلادىيىنىڭ 981 - يىلى 5 - ئايدا يولغا چىقىپ، مىلادىيىنىڭ 982 - يىلى 4 - ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كەلدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ۋەسىۋاسىزىيىتنى مىلادىيىنىڭ 983 - يىلى ئەتىسى مارتدا ئاياغلاشتۇرۇپ كەينىگە قايتتى. ۋالىيەندى سۆلالىسىنىڭ پايتەختىن كەينىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۆلالە ئەمرۇقىغا تەپسىلىي مەلۇمات بەردى. ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا زىيارەتتە بولغان مەمۇرلار، كۆرگەن - بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن مىلادىيىنىڭ 985 - يىلى «ئىدىقۇتنا بارغان تەلىپنامە» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، سۆلالىسىنىڭ ئەمرۇقىغا تەقدىم قىلدى. بۇ ئەسەردە، ۋالىيەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بېرىپ - كېلىشىدە بېشىدىن ئۆتكەن

www.docin.com

بولۇپ، ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ھەقلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، تۇرۇپ ـ ئادەتلىرى، دۆلەتنى باشقۇرۇش تەۋرۈمى، تۇيغۇرلار-نىڭ ئەخلاق ـ يەزىلىتى، تۇرپانىنىڭ ھاۋا كىلىماتى، ئارىـ لاشمىنىڭ سۈلالىسى ئەلچىلىرىنى قاندىق قارشى ئالغانـ لىقى، تۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا ئېنىق، ئەپسلىي مەلۇماتلار بار. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسۇ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى سۈلالىسى دەۋرىدە ۋە مۇئەۋەل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە تۈزۈنكەن تارىخچىلار تۈز ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى»دىكى ئاساسىي مەزمۇنلار، «سۈلالىسى تارىخى»نىڭ 203 ـ جىلدىدىكى «ئەدەبىي ئەسەرلەر باياني»دا، «سۈلالىسى تارىخى» ۋاقالە يەندى ھەققىدە قىسقا» بايندا، «سۈلالىسى تارىخى»نىڭ 490 ـ جىلدىدىكى «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسقا» دېگەن بايتا خاتىرىلەنگەن.

ۋاقالەيەندى مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھازىرقى شەنشى تۈڭكىنىڭ جەنۇبىدىن باھىيىدىن بولغا چىقىپ غەرـ بىي شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، VIII ئەسىردىكى تۈرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۇققۇز تاتارلار يۇرتى (موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل داشىرىسىدىكى جايلار)دىن تۇتىدۇ. ئۇ قىتانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاھايىتى ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدىغان ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ۋاقالەيەندى دەسـ لەپ ھاۋىرقى لىكشادىكى ئىرسىن (قارا دەريا) ۋادىـ سى (الاكۆل)دىكى قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرى خانۇبالىق

(بىشبالىق)غا كېلىدۇ. ئاندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلـ لۇپ... ئەڭ ئاخىردا قۇمۇلغا كېلىدۇ.

ۋاقالەيەندى مىلادىنىڭ 982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئىدىقۇت باش ۋەزىرى ئاپائوگا («ئاپا ـ ئاتا مەنىسىدە بولۇپ، «ئوگا»ـ جانابى مەنىسىدە) سۈلەسۈلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ قارشى ئالىدۇ. سۈلەسۈلالىسى ئەلچىلىرى ئىدىقۇت شەھىرىگە كېلىپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاپاـ ئوگا ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.

ۋاقالە يەندى ئىدىقۇت شەھىرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئىدىـ قۇت دۆلىتىنىڭ خانى ئارسلانخان پايتەخت بەشبالىقتا ئىدى. ئارسلانخان يازنى بەشبالىقتا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىدىقۇت شەھىرىدىن كەتكەن چاغدا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇـ رۇشقا تاغىسى ئاپائوگا (بۇ ئىسىم ئەمەس ئۇنۋان)نى تەيىـ لەپ قالدۇرغانىدى. ئارسلانخان سۈلەسۈلالىسى ئەلچىلىرىنى بەشبالىقتا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەلچىلەر بەشبالىقتا كېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن ئارسلانخاننىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئارسلانخان سۈلەسۈلالىسى ئەلچىلىرىنى قىزغىن، سەمىمىي ۋە ئاھايىتى چوڭ دەپدەپە بىلەن قارشى ئالىدۇ. ۋاقالە يەندى ئۇ چاغدىكى قوبۇل مۇراسىمى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئارسلانخان ۋە خانىزادىلەر، ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرى كىۋىنجـ قىشقا قاراپ چوقۇنىدى (بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئەقىدىـ سىگە كۆرە، كۈنگە چوقۇنۇشى ئىدى). ئاندىن كېيىن ئېسىل قىـ مەتلىك سوۋغىلار (ئەلچىلەر ئەكەلگەن سوۋغىلار ـ ئا)نى قوبۇل قىلدى. سارچىلار ھۈرمەت سازىنى چالغاندا، ئارسلان

خان سارغا جور بولۇپ بېشىنى ئەگدى. ئاندىن كېيىن ئارسلانخان لايغانىڭ ئوغلى - قىزلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، سوۋغىلار (سۈلالە ئەجدادلىرىگە ــ تا) تەقدىم قىلدى. يۈرىدىكى ئىللار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىلدى. ئاخىردا ئوبۇن كۆرسىتىلدى. ئەتىسى كۆلدە كېمە سەيلىسى ئويۇشتۇرۇلدى. يۈددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلدۇردى.» ⑪

(原文："五及八于，待者，皆东向拜受赐家有持盛者，击从节拜，八周餐，乃拜。既而八之儿女亲属，皆出复拜受赐。遂张乐饮燕，为优戏，盖罢。明日还升于池中，池四面作鼓乐，又明日游佛寺。")

ئارسلانخان سۈلالىسى ئەجدادلىرىگە ھەمراھ بولۇپ بەشبالىقتىكى سەيلىگاھلار ۋە ئىبادەتخانىلارغا بىللە بارغان.

ۋالىيەندى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ئاھايىتى مۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ئارسلانخان بىلەن سەمىمىي، دوستانە سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ⑫ ئايدا بەشبالىقتىن ئىندىقۇت شەھرىگە قايتىپ كەلگەن.

ۋالىيەندى باشچىلىقىدىكى سۈلالىسى ئەجدادلىرى ئۆز ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇندىدى. مىلادىنىڭ 983 ــ يىلى ئۆز دۆلىتىگە قايتتى.

ۋالىيەندى ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: ئۇيغۇر ئىندىقۇت خانلىقىدىكى خەلق بەگلەر (خانلار، ئارقانلار) ۋە قارا بودون (ئاۋام خەلق)نىڭ ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇلار سازغا بەك ئامراق. كۆپىنچە بەرباب (پىپا)، 25 ئارسلىق ھوقنا (كۆكنۇ) قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. چەت

ئەللەرگە سۆزەر، ئاق كىگىز، زىننەت بۇيۇملىرى چىقىرىپ ساتىدۇ. ئەرلىرى ھەر دائىم ئات مىنىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. سەپەرگە چىققاندا سازنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۈدەك. ئاشلىقنى يېتىشمىگەللەرنى دۆلەت تەمىنلەيدۇ. كىشىلەر ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىدۇ. ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغانلار يوق. ئافرىق - سىلاقلارنى داۋالاش ئوبدان بولغا قويۇلغان. بىز ئىندىقۇت شەھرىگە بارغاندا، خان بەشبالىقتا بايلاۋدا ئىكەن... مانا ئۇ جايدا ئات - يىلقا ئوبۇنلىرى ئاھايىتى كۆپ ئىكەن. خان، خانىش، خانزادىلەر بىلەن ئۆزلىرىگە قاراشلىق يىلقىلىرى بار ئىكەن. يىلقىلار رەڭگى بويىچە ئايرىم - ئايرىم بېقىلىدىكەن. ئاتلارنىڭ ساتىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس. خانىشلىقئوردىسىدا سازچىلار كۆپ، زىياپەت، سۆھبەت سورۇنلىرىدا ساز چېلىنىپ تۇرۇلىدىكەن. شەھەرلەردە باغلار، چوڭ بىنالار، دەم ئېلىش ئورۇنلىرى كۆپ ئىكەن. خەلق بەك ئاخلىق، بىللىك، ئاق كۆڭۈل. ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن. ئۇلار چاققان بولۇپ، ئىشنى چاپسان قىلىدىكەن. ئۇلار ئاتقا بەكمۇ ئامراق. ياخشى ئاتنى ئۇرغۇن پىچەك مال بېرىپ سېتىۋالىدىكەن. ئاچچار ئاتنىڭ باھاسىمۇ ئوچ توپ يىگىرمە پىچەك مال ئىكەن. يايلىرى، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ كۆش بېقىدىكەن. كۆش ئاھايىتى كۆپ. مەملىكەتنى خانلار ئىدارە قىلىدۇ. ئىزباردىن چاغدىكى ئىندىقۇتنىڭ چوڭ خانى ــ ئارسلانخان ئىكەن... ھەربىر ئىش ئۆز تەرتىپى بويىچە ئورۇندىلىدۇ. خان دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدىن ئۆزى بىر نەرسە قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى تارقانلار (ۋەزىرلەر)، بەگلەر بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئىندىقۇت

يەكلىرى ھەر كۈنى ئەتىگەندىلا ئوردىغا يىغىلىدىكەن.»⑦

ۋالايەتتىنىڭ يۇقىرىدىكى خانىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان ئات ئۈيغۇرلىرى بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەترايىدىكى يايلاقلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بىقىلىۋاتقان ئاتلار ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى دۇنيادا يىلقا بېقىشنى تۇنجى قېتىم يارانقان ئەجدادلىرىمىز ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تۆت خىل رەڭ (ئاق بوز، قارا، كۆك، تورۇق رەڭ)دىكى ئاتلارغا مىنىۋىگەنىدى. ئىدىقۇت خانلىرىمۇ ئۇرۇش ئاتلىرىنى يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە يىلقىلىرىنى رەڭگى بويىچە تۈرلەرگە بۆلگەن.

كۈچچىن ئەيەنىدى ۋالايەتتىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان زىيارىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە (تۇرپاننى دېمەكچى) قار ياغمايدۇ. قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. تومۇز كۈنلىرى كىشىلەر يەر ئاستىدىكى گەمىلەردە تۇرىدۇ. ئۇچار قاناتلارمۇ سۇ بويىغا تويلىشىۋالىدۇ. ئۇچۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئەگەر ئۇچىدىغان بولسا قانتى كۆيۈپ يېقىلىدۇ. ئۆيلەر ئاق ھاك سىلەنگاقارتىلىدۇ... يەكمۇ ئىسسىق بولۇپ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ. تېپىك قۇرۇقلۇق ئىقلىمى... ئالتۇنتاغدىن (تەكسرىتىغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كېلىدىغان سۇ ئەھەرنى چۆرىدەپ ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئادەملىرى سازما ئامراق. كۆينەچە بەرىات ۋە ئوقنا قىناشارلىق سازلارنى چالىدۇ. ئاق كۆڭۈل. تۇز، ھۇنەرۋەن كېلىدۇ. ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، تۆمۈر ئاۋلايدۇ. قاچا - قۇچا، چايدۇقلارنى ياسايدۇ. قاشتېشىدىنمۇ بۇيۇملارنى ياسايدۇ.

ئىدىقۇتتىن بۇلغۇن، سۈسەر، ئاق كىگىز، كەشتىلىك، گۈللۈك رەختلەر چىقىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. خوتۇن - قىزلىرى چاچ سالىدۇ.»⑧

يۇقىرىدىكى بايانلار، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋاكلىماتى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەشغۇلاتى، ئەخلاقىي پەزىلىتى، ئۇرۇپ - ئادەتلىرى خېلى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى ۋالايەتتى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى سۇلالىسىگە ئىككى قېتىم (مىلادىنىڭ 962 - يىلىدىن 981 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە) ئەلچى ئەۋەتكەن. مىلادىنىڭ 1040 - يىلى سۇلالىسى شەرقىي قىسىملاردىن مەغلۇپ بولۇپ ئۇلارغا ناھايىتى ئېغىر سىياسىي تۆلەمشكە مەجبۇر بولغان چاغدىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى سۇلالىسىگە ئۈچىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى.

www.docin.com

يىگىرمىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 979 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 982 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھرى ئەتراپىدىكى گاۋلىياڭنى دەريا-سىنىڭ بو-يىدا، شىمالىي شەنشىدە ئىكىنكى قېتىم تارمار قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى چانلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 1004 - يىلى خېنەنىدىكى شەنيۈەن دېگەن جايدا تۇرۇلگەن «شەنيۈەن بىتىمنامىسى» ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىنى ھەر يىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈرەڭلەپ كەتتى.

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 985 - يىلى ھازىرقى ئامۇ (خېيلۇڭجىياڭ) دەرياسى ۋە سۇنغاري دەرياسى بويلىرىدا يا-شايدىغان تۇڭۇن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغاندى، تۇ-نى قەبىلىلىرى بېزائىنگلىك، چارۋىچىلىق ۋە ئىشۇچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان جەڭگىۋار خەلق ئىدى.

مىلادىنىڭ 11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇڭۇن قەبە-

لىلىرى ئىچىدىكى ۋانيان قەبىلىسى، تۇڭۇن قەبىلىلىرىنى قە-بىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشتۇردى، شۇنىڭدىن باشلاپ تۇڭۇنلار كۈ-چەيدى، ئۇلارنىڭ خانلىرىنى ۋانيان قەبىلىسىنىڭ خان زادىلىرىدىن تەيىنلىدى. مىلادىنىڭ 1114 - يىلى ۋانيان قەبىلىسىدىن بولغان ۋانيان ئاغودا قىتانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ ھازىرقى جىلىن ئۇلكىسىنىڭ ۋۇيۇ ناھىيىسىدە قىتانلارنى تارمار كەلتۈردى. ۋانيان ئاغودا، مىلادىنىڭ 1115 - يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن تارىختا جۈرجىت (金) دەپ ئاتالغان خانلىق مەيدانغا چىقتى. جۈرجىت خانى ۋانيان ئاغودا شىمالىي سۇڭ سۇلالە-سىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قىتانلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1124 - يىلى خەلق قوز-غىلىڭلىرى، ھۆكۈمران تەبىقە ئارىسىدىكى ئىچكىلاپ، ئىتتى-پاقداش دۆلەتلەر (جۈرجىتلار بىلەن شىمالىي سۇڭ سۇلا-لىسى)نىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

تارىختا 210 يىل ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي قىتان خانلى-قى (916 — 1124) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي قىتان شاھزادىسى تۇس تايغۇ — يىلۇداشى (مىلادىنىڭ 1087-يىلى تۇغۇلۇپ 1143 - يىلى ئۆلگەن) نەچە قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە قاچتى. تۇس تايغۇ دەسلەپ ھازىرقى موڭغۇ-لىيەدىكى خالۇنبالىق (بۇ ئۇيغۇر — ئۇرخۇن ۋادىلىقىنىڭ خېلى مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى) نى كەلدى. ئۇ يەردە ئۆزىنى قىتان پادىشاھى دەپ جاكارلىدى. ئاندىن كېيىن يەنىمۇ دەريانىڭ بويىدىكى قەرمىزلار ئىلىمىغا يۈردى. قەرمىزلار بىلەن ھۇجۇمى ۋە ئۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنىڭ ئۇچۇرىغان

www.docin.com

قىتالار بەنسەي دەريانى بويىدىن قېچىپ بەشبالىق ئەترا-
پىغا كېلىپ توختىدى. تۇس تايغۇ باشچىلىقىدىكى قىتالار-
نىڭ ئاساسىي قىسمى 200 مىڭ بولۇپ، 40 مىڭ تۇتۇن (چېدىر)-
دىن ئىبارەت ئىدى. تۇس تايغۇ ماڭا شۇ 40 مىڭ چېدىرلىق
قىتالاردىن 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللە-
ۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. ھەر جەھەتتىن خېلى مۇكەم-
مەل تەجرىبىگە ۋە تەشكىلەشكە، باشقۇرۇش قابىلىيىتىگە
ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى بەشبالىق ئەترابىدا ئۇرغان
چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھۋالنىڭ ئۆچۈشۈن
تېلىك ئىمكانىيەتچىلارنى ئىشقا سالىدى. بۇ ئىمارقىلىق ئەھۋا-
لىنى خېلى ئېنىق ئىگىلىۋالغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1125-
يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بىلگە تېكىنگە مەكتۇپ يېزىپ،
ئۇرۇشنىڭ ھەربىكە مېرىشتا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېر-
رىتورىيىسىدىن ئۆتمەكچى بولغانلىقىنى، خانىنىڭ بۇ ئىشتىن
ئەندىشە قىلماسلىقىنى ئۆقتۇردى، بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ
مەكتۇبىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھىغا بارىدى.
بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ قارارگاھىدا ئۇچ كۈن مېھمان
بولدى، تۇس تايغۇ مەربىكە قاراپ ماڭىدىغان چاغدا، بىلگە
تېكىن ئۇنىڭغا 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي بىلەن ئۆتە-
تى، ئۇنىڭدىن باشقا باللىرى ۋە ئەۋرىلىرىنى كۆرۈۋىلىپ
شىدە تۇس تايغۇغا قوشۇپ قويدى. بۇ ئىمارقىلىق، دېمەك،
ئۇرۇشنىڭ تۇس تايغۇغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىلگە
تېكىن تۇس تايغۇنى ئۇز مەملىكىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇزا-
تىپ بارىدى.①

باشقا تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇس
تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن
مەربىكە قاراپ ئۇرۇپ، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىنىڭ
خانى باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە ئىچىدىكى ئىمىلدا بىرمەزگىل
كىل تۇردى. تۇس تايغۇ ئىمىلدا تۇرۇۋاتقان ئۇچۇن شىمالىي
ئىلىكخاندىن رۇخسەت ئالغانىدى.

تۇس تايغۇ ئىمىلدا تۇرۇۋاتقان كۈچ توپلىۋالغاندىن كېيىن،
شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئۇزاققىكە بېسىپ كىرىشنىڭ پەيتىنى
پايلاپ تۇردى. دەل مۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قا-
نۇنى ئىبراھىمخان (1124 — 1158) قاراۋۇلار ئىمپارىتىنى بار-
لۇرۇشقا تۇس تايغۇدىن ياردەم سوراپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن
پايدىلانغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1130 - يىلى قاراۋۇلار
ئىمپارىتىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلىپ، بالاساغۇن بىلەن قەش-
قەرنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلارمۇ
قىتالارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1137 - يىلى 8 - ئايدا خوجەنت
ئەترابى (ئۆزبېكىستان)دا ھەربىي قارارگاھىنى قوشۇن
لىرىنى تارمار قىلدى. مىلادىنىڭ 1141 - يىلى ھەربىي قارا-
خانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن قاراۋۇلار قىتالارنى بار-
دەككە چاقىردى. ھەربىي قاراخانىلار بولسا سالجۇقلارنى بار-
دەككە چاقىردى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ
1141 - يىلى 9 - ئايدا تۇس تايغۇ سەركىردىلىكىدىكى
ئارىسىدىكى دەققۇن» چۈشىدە، ھەربىي قاراخانىلار بىلەن
سالجۇقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭدىن

www.docin.com

پاشلاپ، عەربىي قاراخانىلارمۇ قىتانىلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تارىخىدا «عەربىي قىتان خانلىقى» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. عەربىي قىتان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى كۆپ قىسمى كىرگەنىدى.

عەربىي قىتانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچكى ئىشلارغا ئارىلاشمىغان. عەربىي قىتانلار ئۆز ئادىتى بويىچە، ئۇلاردىن مەلۇم مىقداردا سېلىق ئېلىپ تۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. عەربىي قىتانلار سېلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇلۇشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بىر دائىمىي نازارەت ئەلچىسى ئەۋەتكەن. بىلكە تېكىندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىسمەن ئۆمۈر ئاتلىق خانىنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم، ئۇنىڭ خاتىنى ھۆكۈمىنى قانچە يىل سۈرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوق.

يىگىرمە بەرنچى باب موگغۇللار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئارت تېكىن

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىكى قۇرۇلۇق، ئۇنۇق دەريالىرى ۋىنىڭ بويلىرىدا ئۆزئارا بىرلەشمىگەن موڭغۇل قەبىلىلىرى ياشايتتى. بايقال بويلىرىدا تاتار قەبىلىلىرى، توغلا دەريالىرى بويلىرى ۋە شەرقىي ئالتايدا كېرەيلەر، نايمانلار، مەركىت لار (ئۇلار تۈركىي قەبىلىلەر ئىدى) ياشايتتى. مانا شۇ قەبىلىلەر، يايلاق، چارۋا مال، ئەمگەك كۈچلىرىنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى.

موڭغۇللارنىڭ دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلىقلاردا ياشايدىغانلىرى ئاساسەن ئوۋچىلىق قىلاتتى. موڭغۇلار ئۆزلىرىنى سان جەھەتتىن كۆپ ۋە تابرويلۇق بولغان تاتار قەبىلىسى نامى بىلەن «تاتارلار» دەپ ئاتاشقانىدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا يات ۋەتەنلىكلىق ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى

لىرىنى ساقلىغان قبئودالىق جەمئىيەت باسقۇچىدا ئىدى.

قەبىلىلەر ئارا ئۇزلۇكسىز داۋام قىلغان ئۇرۇشلار موڭغۇل خەلقلىرىنى ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتتە قويغانىدى. موڭغۇل ئەڭ كۈچلۈرى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ يىرلەشكەن دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تەقەززا ئىدى. ئۇنداق بولغانىدا، ئۇلۇغ ئاتا ئۇرۇشلار تۈگەپ، ئىقتىساد تەرەققىي قىلىپ ئامان - خوتا ياشاش مۇمكىن بولاتتى.

جۇرجەت خانلىقى ئۈز ھۆكۈمرانلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ قويماتتى. ئۇلارنى بۆلۈپ - تالايتتى. قىزۇلمىغا يەتكەن موڭغۇل ياشلىرىنى قوشۇنغا ئالاتتى. ئۇرۇشلاردا ئۇلارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولاتتى. موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى — جۇرجەت خانلىقىنىڭ موڭغۇل قەبىلىلىرىگە قارىتا يۇرگۈزگەن ئەكسىيەتچى، ياۋايى - بىرتەرەپ ھۆججەت سىياسىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى.

موڭغۇل خەلقىنىڭ كۈچلۈك، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى چىڭگىزخان ئەمەلگە ئاشۇردى.

مىلادىنىڭ 1153 - يىلى ئىۋنۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ قېيات - ئۇرۇق سىيكىن ئۇرۇقىنىڭ خانى يېسۈكەي باتۇرنىڭ ئايالى بىر ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇلغا ئۇمۇرچىن (موڭغۇللار تېمۇچىن، دەپ ئاتايدۇ) دەپ ئات قويۇشتى. ئۇمۇرچىن ئاجايىپ قاۋۇل، چاققان، سەكىز ھوشار، كارامەت باتۇر ئوغۇل بولۇپ يېتىلدى. مىلادىنىڭ 1164 - يىلى ئاتاسىنىڭ ئوغرۇلىغان يېسۈكەي باتۇرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى، دادىسىدىن ئېلىم قالغان ئۇمۇرچىن ھۇتقا چېچە

دىق سىلىنغان ھالدا، تاتارلارنىڭ تۆمۈر كېبەنىدا ئىرغەچچە يىل قۇل ئورنىدا ئۆتىدى. ئۇمۇرچىن قۇللۇقتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۆز قەبىلىسىگە خان بولدى. ئۇمۇرچىن قەلب چوڭقۇر، قان ئۆكۈپ موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى، بىرلەشتۈردى. ئاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1202 - يىلى تاتارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلار ئۈستىدىن غالىبە قىلدى. ئۇ دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاتار قەبىلىسىنىڭ ھارۋا ئوقىغا بويى يەتكۈدەك بالىلىرىنى ئامان قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىرىنچىسۈ قېيماي قىرىپ تاشلىدى. ئۇمۇرچىن مىلادىنىڭ 1204 - يىلى نايمانلارغا ھۇجۇم قىلدى. نايمان خانى تايانغانىنى ئۆلتۈردى. بىر قىسىم نايمانلار كۈچلۈكخان بىلەن بىشبالىقكە چېكىنىپ يەتتە سۇغا قېچىپ كەتتى. ئۇمۇرچىن نايمانلارنى بويسۇندۇرمىدى. نايمانخانىنىڭ تامچىسى بىرلەن ئۇيغۇر تاتاتونگا ئاتلىق ناھايىتى بىلىملىك، ئالاتتىلىق بىر تاغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى. تاتاتونگا كېيىن چىڭگىزخان قۇرغان ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 2206 - يىلى ئىۋنۇن دەرياسىنىڭ بويىدا 5000 كىشى سىغدىغان (يەرلىك مەلۇماتلاردا 500 كىشى سىغدىغان دېيىلىدۇ) بىر چېدىر تىكىپ، قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي ئۇمۇرچىنى «چىڭگىزخان» (مەنىسى «دېڭىزخان») ئۇلۇغلاندا قاغان قىلىپ سايلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان بولغاندىن كېيىن، مۇھىم بولغان ئىككى تارماق ئىشقا يەكۈ كۈچۈل بولدى. ئۇ ئۆز دۆلىتىگە

www.docin.com

قوشنا بولغان جايلار (تولىراق غەرب)دىكى خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، تالانتلىق ئادەملىرىنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئۇلارنى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. چىڭگىزخان يەنە بىر تەرەپتىن كۈچ سالىلىق، ياخشى قورالالانغان، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن بولغان، ئىنتىزامى لىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا يەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى.

XIII ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى جۈۋەينى چىڭگىزخان ھەربىي قوشۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا مەلۇ-مات بېرىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «ئۇرۇش ھەر-كەتلىرى بولمىغان تىنچ ۋاقىتلاردا ئۇر ئىختىيارىيىچە چارۋا مال بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان بارچە موڭغۇل ئىھالىسى ئۇرۇش ۋاقتىدا، كۆچمەنچىلەرنىڭ ئادەتتى بويىچە، ئون كىـ شىلىك، 100 كىشىلىك، 1000 كىشىلىك، 10 مىڭ كىشىلىك قىسىملاردىن ئىبارەت قوشۇنغا ئايلاندۇرۇلاتتى. بىرەر جايـ غا بېرىلمىغان ۋە لېكىن ئەھمىيىتى رەسمىيلىشىپ قالـ غان قانۇنغا كۆرە، ھەربىر جەڭچى ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆزىگە لازىم بولىدىغان ھەممە يارىغ - ئەسلىـ ھە — ئوقيا، باشاق، قىلىچ ۋە باشقىلارنى. ئۆزى مىنـ غان ۋە يۈك ئارتىدىغان ھايۋان — تۆگە، ئات ياكى ئىشەكنى، خىلمۇ خىل جابدۇقلار — چۆلۈۋۈر، ئارغامچا، قازان، يېگىنە، پالتا ۋە باشقا لازىملىق لەرسىلەرنى ئالدىن تەييار قىلىپ قويۇشى كېرەك ئىدى. ھەربىي قىسىملارنىڭ باشلىقلىرى ئونبېشى، يۈزبېشى، مىڭبېشى، ئۈمەنبېشى ۋەھاكازا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار موڭغۇل ھەربىي ئافتوكـ

لىرىگە مەسئۇپ كىشىلەردىن — باتۇرلار، مەرگەنلەر، چىچەنـ لەر، نويانلاردىن تەيىنلىنەتتى. ئۈمەنبېشىلىققا كۆپىنچە ھالىرادىلەر تەيىنلىنەتتى. موڭغۇل قوشۇنى ئاساسىنى ئىنتـ زامچانلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي بۆرۈشلەردىكى ئادەتتىن تاشقىرى چاققانلىقى، چىداملىقى ۋە جەڭ ۋاقتىدا كى مەردلىكى بىلەنمۇ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.[10]

چىڭگىزخان يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئىنتى ئۇرۇنداپ بولغاندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا بىر قاتار كېڭەيـ مىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1207 - يىلى چولا ئوغلى جوجىخان (مىلادىنىڭ 1177 - يىلى ئۆمۈلۈپ 1225 - يىلى ئۆلگەن)نى سىبىرىيەدىكى ھەلقەلەرنى بويسۇندۇرۇشقا ماڭدۇردى.

جوجىخان يەنىسەي دەريانىڭ بويىدىكى قىرغىزلارنى، بايقال بويىدىكى بۇرياتلارنى، ئالتايدىكى ئۇيغۇرلارنى، يەنـ سەي بويىدىكى ئۇيراتلار (ئۇيغۇراتلار)، قوڭغۇر ئاتلار (قوڭـ راتلار) نى بويسۇندۇردى.

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئەڭ شەددىي دۈشمىنى — جۇر-جەت خانلىقىنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەڭ ئاۋۋال جۈڭگونىڭ ھەربىي شىمالىدىكى تاڭغۇت خانلىقى (1032 — 1227) نى تارمار كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى. تاڭ مۇڭلار جۇرجىتلار بىلەن ئىتتىپاقداش ئىدى. چىڭگىزخان مى-لادىنىڭ 1209 - يىلى تاڭغۇتلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلدى. تاڭغۇتخانى لىشەنجۇمەن (1206 — 1211) قىزلىرىدىن بىرىنى چىڭگىزخانغا ياتلىق قىلدى. ئۇزىنىڭ چىڭگىزخانغا بېقىنمانلىقىنى ئەن ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تاڭ

مۇنار موڭغۇللارغا باساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئاسىيانىڭ شەرقىدە يانى كۆنۇركەن موڭغۇللارنىڭ خانى چىڭگىزخانغىچە داۋاقى، ئۇھورنى توغرۇلدىكى مەشھۇر گەپلەر خۇددى قاداتلىق قۇشنەك ئۇچۇپ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگىچە تارقالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مەركىزى قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالغانلىقتا توپتوغا 18 يىل (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1209 - يىلىغىچە) بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن (؟—1235) بۇ بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر (موڭغۇللارنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى، مەركىزى قىتانلارنىڭ ئاجىزلىشى)نى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1209 - يىلى مەركىزى قىتانلارنىڭ بېقىندارلىقىدىن قۇتۇلۇش تارارىغا كەلدى.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن بۇ توغرۇلۇق ئۆزىنىڭ باش ۋەزىرى تارقان بىلگە بوقا بىلەن مەسلىھەتلەشتى. تارقان بىلگە بوقا قىلچە ئىككىلەنمەستىن قەتئىيلىك بىلەن مەركىزى قىتانلارنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا بېقىندى بولۇپ قالغانلىقىنى ئەكس قىلدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھە دېگەندىلا، تارقان بىلگە بوقانىڭ ئەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان بولسۇن، ئويلىشىپ كۆرۈپ، كېيىن ماقۇل بولدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغان تارقان بىلگە بوقا ئىدىقۇت شەھىرىدە تۇرىدىغان قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۆزى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلغان. ئىران تارىخچىسى جۇۋەينىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، مەركىزى قىتان خانى چورۇق (1178 — 1211) ئەۋلادىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەۋەتىلگەن تارازىرەت ئەلچىسى

شاۋكىسى ئۆزى تۇرىدىغان ئۆيىگە باستۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن (ئۆي ئۆرۈپ تاشلانغان).

قىتان ئەلچىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بائۇرچۇق ئارت تېكىن، ئۇچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى چىڭگىزخانىنىڭ قورولون دەريالىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا ئەۋەتكەن. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بائۇرچۇق ئارت تېكىنىڭ چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇبى بىلەن ئىبىل سۆزلىرىنى ئاغزاكى يەتكۈزدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇبىدا، قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، چىڭگىزخانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. چىڭگىزخان، بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى بەكمۇ سۆيۈملۈك ئۆزىتىش - ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالغان. ئەمما ئۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەن قىتان ئەلچىسىنىڭ بىشىنى ئىلىپ، چىڭگىزخانىنى زىيارەت قىلىشقا ئۆزىنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلغان.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن مىلادىنىڭ 1211 - يىلى ئالتاي قاياتاولىق بەكلىرىنىڭ ھەممىلىكىدا قۇرۇلۇۋن دەريالىنىڭ (ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ شەرقىدە) بويىدىكى ئوردىغا بېرىپ چىڭگىزخانىنى زىيارەت قىلدى.

چىڭگىزخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن دىلىدىن بۇ كۆرۈشكەندىن كېيىن بەكمۇ خۇش بولۇپ ئۇنى ئۆزىگە ئوغۇلۇمدىگەن. قىزى ئالتۇن(ئالتۇن بىكە) نى بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەپسۇسكى شاھانە تۇي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگىچە، بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق بولىدىغان ئالتۇن بىكە ئالە

www.docin.com

لەدىن ئۆتكەن.

چىڭگىزخانغا بىقىنغان بائۇرچۇق ئارت تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ئۇزۇن قېتىم ئاتلىق قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ كۆپ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ مىلادىنىڭ 1211 - يىلى جابانوبانىڭ كۈچلۈك باسچىلىقىدىكى ئايمان خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە، چىڭگىزخاننىڭ 1219 - يىلىدىن 1225 - يىلىغىچە غەرب (ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا)گە قىلغان يۈرۈشلىرىگە، موڭغۇللارنىڭ 1227 - يىلى تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشقان.

موڭغۇللارنىڭ شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشى

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى تىنچ يول بىلەن بىقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاھايىتى ئەتراپلىق، پۈختا تەييارلىق قىلىپ، مىلادىنىڭ 1211 - يىلى شەرقتىكى دۈشمىنى — جۇرجىت خانلىقى ئۈستىگە ماسىتۇرۇپ باردى. ئۇ بۇ يۈرۈشنى قىساسچىلىق روھى بىلەن تەشكىللىدى. چىڭگىزخان جۇرجىتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن، تەڭرىگە ئىبادەت قىلىپ، يۈرۈن جۇرجىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن تاغىلىرى — ئاقسۈن يارقاق بىلەن ئاماماغىنىڭ قىساسىنى ئېلىشتا، تەڭرىنىڭ ياردىمى بىرىشىنى تىلىدى. ئۇ چىڭگىزخان مەربىگە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن ئىنتايىن تەرىپىدىكى ئىھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، ئايلىقى مول بولغان جۇرجىت خانلىقىغا مۇھىم قىلىپ، كۆپلەپ ماددىي

بايلىققا ئىگە بولۇشنى كۆزلىگەنىدى.

چىڭگىزخان جۇرجىتلارغا قىلغان ئۇنچە قېتىملىق يۈرۈشكە 200 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلىدى. قوشۇننى ئۇزۇن قوماندانلىق قىلدى. ئوغۇللىرى جوجىخان، چاغاتاي خان، ئوكتايخان، تولىخان ۋە مەشھۇر موڭغۇل قوماندانلىرىدىن سۈبۈلتاي باتۇر، جابانوبانلارنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ ماڭدى. چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتكەندە، جۇرجىتلارنىڭ قانتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى ۋەنچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىدا جۇرجىتلارنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرى — قوشلا، ئۆشاغۇر قوماندانلىقىدىكى 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان جۇرجىت قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. بۇ ئۇرۇشتا جۇرجىتلارنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سەرخىللىرى، مەشھۇر تالانتلىق قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بوقتىلدى. چىڭگىزخان جېبېي، جىنەن ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى، مەنژۇ، سەددۇڭ ئۆلكىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بېسىۋالدى. جۇرجىت خانى ۋانيان يۈنچى(مىلادىنىڭ1209 - يىلىدىن1213- يىلىغىچە خان بولغان)نى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلىنى ۋانيان شۈنتو خان سولدى. ۋانيان شۈنتو (1213 — 1223) ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭگىزخانغا جۇرجىتلارنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئەۋەتتى. يەنە تۈرگۈن ئالتۇن - كۈمۈش، بىيەك مال، 3000 ئات سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ جۇرجىت خانلىقىنىڭ چىڭگىزخان ئالدىغا تىز پۈككەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

چىڭگىزخان مىلادىيە 1214 - يىلى ھەددى - ھىسابسىز
ئەسىل بايلىقلارنى ئېلىپ شىمالغا - مۇغۇللىيىگە قايتىپ
كەتتى.

چىڭگىزخان جۇرجەت خانلىقىغا قىلغان ئۈنىجە قېتىملىق
يۈرۈشىدە، شىمالىي جۇنگگودىكى سىرقانچە مۇھىم شەھەرنى
بىسىۋالدى ۋە زىلاپ - تالاندى. لېكىن جۇرجەت خانلىقى
يىلغا پايتەختى جۇڭدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ)گە ھۆجۇم قىلىندى،
مىلادىيىنىڭ 1214 - يىلى چىڭگىزخان قايتىپ كەتكەندىن كې-
يىن، جۇرجەت خانى ۋانيان ئۈنتۇ پايتەخت جۇڭدۇنى ئالماپ
چىقتى ۋە پايتەختىنى كەيىنىغا يۆتكەپ كەتتى.

بۇ ئەھۋالدىن ھەۋەر قىلىپان چىڭگىزخان مىلادىيىنىڭ
1215 - يىلى جۇرجەتلار ئۈستىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلى-
دى. چىڭگىزخان 6 - ئايدا جۇڭدۇنى بىسىۋالدى. جۇڭدۇ-
دىكى بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇللار جە-
نۇبقا يۈرۈش قىلىپ، كەيىنىگە ھۆجۈم قىلدى. موڭغۇللار جە-
نۇبدە ئالاھىدە داۋاملىق مۇلالاق - تالالاق بولغاچقا، بۇ قېتىمقى
يۈرۈشتە موڭغۇللار، جۇرجەت قوشۇنلىرىنىڭ قالدىق قىسىملى-
رىنى تۈگىتىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جۇرجەت خانلىقىنى تو-
لۇق بويسۇندۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلگەن چىڭگىزخان
جۇرجەتلاردىن تارتىۋالغان تېررىتورىيىگە موڭغۇل سەركەر-
دىسى موقالىنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. جۇرجەت خانلىقىنى
ئۇزۇل - كېسىل بوقتىتىشنى شۇنىڭغا تاپشۇردى. چىڭگىزخان
مەقسىتىكە قىسقا بىر تەكشەندىن كېيىن مىلادىيىنىڭ 1215 - يى-
لى قۇرۇلۇق دەريالىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى.

چىڭگىزخان مىلادىيىنىڭ 1215 - يىلى جۇرجەت خانلىقى

غارقىلىقان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىدە، شىمالىي جۇنگگودىن
يۈرۈنغىچا قارىغانىدا، بىخەتەر كۆپ تۇلجىلار - ئالتۇن -
كۈمۈش تاۋارلار، شايى ۋە تەتلەس مالالار، قوۋالار، دېدەكلەر
ۋە باشقا ئەسلەرنى ئەكەتتى. ئەمما چىڭگىزخان شۇنىڭ
بىلەن بىرگە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار جىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تە-
مىنلىگەن بۇ ئۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم دەتىجىسى - ئۇنىڭ خەلق
ژوۋلاردىڭ شەھەرلەرنى قامال قىلىشتىكى بۈكسەك ھەربىي تېخ-
نىكىسى بىلەن تونۇشۇۋالغانلىقى بولدى دەپ ئېيتىش مۇم-
كىن. چىڭگىزخان موڭغۇلىكە خەنژوۋلاردىڭ ئۇرغۇلىغان قو-
رال - ئەسلىھەلىرىنى، قامال ماشىنىلىرىنى ۋە ئوقى شۇنداق
يارىغ - ئەسلىھەلەرنى ياسىيالايدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان
دېھقان كىشىلەرنىمۇ ئەكەتتى. چىڭگىزخان ئۇنىڭ بىلەن
قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆز قوشۇنلىرىنى ۋاماندىسىنىڭ ئەڭ
ياخشى قورالىلىرى بىلەن تەمىنلىۋالدى.» ⑫

چىڭگىزخان مىلادىيىنىڭ 1215 - يىلىدىكى يۈرۈشىدە، قە-
ئەن ياھزادىسى يىلۈچۇسايدەك تاجايىپ قابىلىيەت ئىگىسىنى
ۋە ئۇنلۇغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان دۆلىتىنىڭ ئىشە-
لىرىنى يانقۇرۇنتا ئىككى يارىدەمچى ۋە مەسلىھەتچى -
ئۇستازغا، تاغار ئۇيغۇغا بىلەن قىتان يىلۈچۇسايغا ئىگە بولدى.
يىلۈچۇسای(مىلادىيىنىڭ 1190 - يىلى تۇغۇلۇپ 1244 - يىلى
ئالەمدىن ئۆتكەن) چىڭگىزخان ۋە ئوكتايخانغا 30 يىل باش
ۋەزىر بولدى.

چىڭگىزخان مىلادىيىنىڭ 1215 - يىلى شەرقە - جۇڭ
گوغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىنى كېيىن، غەربكە
يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلاندى.

www.docin.com

موغۇللار مەربىگە ئوچ قېتىم يۈرۈش قىلدى. بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش ــ مىلادىيىنىڭ 1219 ــ يىلىدىن 1226 ــ يىلىغىچە يەتتە يىل داۋام قىلدى، بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخان ئۆزى بىۋاسىتە قاتناشقان قىلدى.

ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش ــ قاغان ئوكتايخانىنىڭ ۋاقتىدا (1229 ــ 1241) مىلادىيىنىڭ 1236 ــ يىلىدىن 1241 ــ يىلىغىچە بەش يىل داۋام قىلدى، بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى باتوخان بىۋاسىتە قاتناشقان قىلدى.

ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈش ــ قاغان موڭكى خانىنىڭ ۋاقتىدا (1251 ــ 1259) مىلادىيىنىڭ 1254 ــ يىلىدىن 1258ــ يىلىغىچە ئۆت يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى ھولاكۇ بىۋاسىتە قاتناشقان قىلدى.

ئۈزەندە، موڭغۇللارنىڭ مەربىگە قىلغان ئۈچ قېتىملىق ئاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق.

چىڭگىزخان مىلادىيىنىڭ 1209 ــ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بىقىنىدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، مەربىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن داغدام يول ئېچىلغاندى.

چىڭگىزخان، ئىوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم دۆلىتىگە باروندىغان بولىدىكى توپالغۇنلۇق كۈچلۈك خان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنى بوقتۇرۇش قارارىغا كەلدى. چىڭگىزخان مىلادىيىنىڭ 1218 ــ يىلى جاپالىۋىيان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنىنى كۈچلۈكخاننى بوۋى قىلىشقا ماڭدۇردى. كۈچلۈكخان ــ مىلادىيىنىڭ 1204 ــ يىلى ئالتايدىن يەتتەسۇغا ــ مەربىي قىتان خانى چورۇقنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان نايمان خانزادىسى ئىدى. كۈچلۈكخان چورۇقنىڭ ئىشەنچ

سىگە ئىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن ئالتايىنىڭ شەرقىدە تارقىلىپ يۈرگەن نايمانلارنى يەتتەسۇغا كۆچۈرۈپ كەلدى. چورۇقنىڭ قوزىغا ئۆيلەندى. كۈچ توپلاپ، پۈرسەت پايلاپ يۈرگەن كۈچلۈكخان 1211 ــ يىلى چورۇق خارەزىم شاھ مۇھەممەت بىلەن مەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئوسمان بوغراخان قوماندانلىقىدىكى قىدىكى بىرلەشمە قوشۇن تەربىدىن تارمار بولغاندا (تالاس دەرياسى بويىدا)، 80 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن مەربىي قەتانلار خانلىقى (1125 ــ 1211)نى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ئۇ خانلىقنىڭ خارابىسىدە غەربىي نايمان خانلىقى (1211ــ1218)نى قۇردى. بۇ نايمان خانلىقى تېبورنتورنىسىگە خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، يەتتەسۇ، پەرغانە ۋادىسى كىردى.

كۈچلۈكخان قەشقەرنى پايتەخت قىلغان مەربىي نايمان خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا ھەرخىل ھەتتىن ئېغىر زۇلۇم سالدى. بولۇپمۇ دىنىي جەھەتتىن بەكمۇ بوشاڭلىق قىلدى. كۈچلۈكخان ئىسلامدە خرىستىان دىنى (ناستورىئان مەزھىپى)غا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ مىلادىيىنىڭ 1204 ــ يىلى قەتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتەسۇغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئېتىقادىدىن يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرگەنىدى. كۈچلۈكخان كۆرۈنمەككە باتۇر، ھېيلىگەر بولسىمۇ، تېگى ــ تەكتىدىن ئالغاندا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا دۆت، قارام، تەدبىرسىز، ۋەھشىي، زالىم خان ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرۇق چوشۇرۇپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرىشكە زورلىدى. ھەتتا ئۇنىڭ خوتەندىكى يېرىم ئىسىم ئالاھىدىلىكىدىن مۇھەممەت خوتەنى ياشلىق پېرىمچە

www.docin.com

چەمىلك ئۇلىسالارنى يىغىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىدىن يىتىپ
مۇددا دىنغا كىرىش توغرىسىدا تەپ تارتىماستىن ئىۇقتۇرۇش
قىلدى. ئۇنداق قىلمايدىغان بولسا ئۇلارنى ئۆلتۈرىدىغانلىقى
ئېنىق ئىسكەرتتى. ئۇ چاغدا، ئىسمام ئالاھىددىن خوتەنى كۆچە
لۇكخان بىلەن مۇنازىرىلەشتى. ئىمام ئالاھىددىن مۇھەم
مەت خوتەنى كۆچلۈكخاننى مات قىلدى ھەم ئۇنىڭغا ئۈزۈكە
تاكزودى. رەسۋا بولغانلىقىغا چىدىمىغان كۆچلۈكخان ئىمام
ئالاھىددىن خوتەنى ياقتىلىق ئۇچۇقتىن تارتۇق ئۇلما ۋە ئىس
لاملارنى ئۆلتۈرىدى.[4]

موڭغۇللار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن كۆچلۈكخان
ئىمارەتلىكى زىددىيەتنى پەيدا قىلىپ، دىنىي ئېتىقاد
ئەركىنلىكنى توغرىسىدا تەشۋىق ئۇيۇشتۇردى. بۇ تەدبىر كۆچ
لۇكخانلىق ھالاكىتىنى مۇقەررەلەشتۈرۈپ قويدى.

مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەت - تەپرىنىگە بولۇققان
كۆچلۈكخان ئىستىقلالىنى بوينىدا، جاناپىيان بىلەن بولغان
ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە قاراپ قاچتى. ئۇيغۇرلار
كۆچلۈكخاننىڭ ئەسكەرلىرىنى ئارقىمغان بەردە ئۆلتۈردى.
ئىبنى ئەسىرنىڭ قالغان كۆچلۈكخان قەشقەرنىڭ قەرىپ
جەنۇبىدىكى سىرىققولغا قاچتى. ئۇ، قوغلاپ يارغان ئۇيغۇرلار
تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. چىڭگىزخان مىلادىيە
مىلك 1211 - يىلى كۆچلۈكخانىنىڭ يوقاتىلىدىن كېيىن، ئىسۇپە
لىستىغان خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق
جايلارنى ئىدارە قىلىشتا، دوغلات قەبىلىسىدىن ئابدۇخان
دوغلاتقا ماڭلاي سۈيەنى تېنىمىز قىلىپ بەردى. ماڭلاي
سۈيەنى دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «ئاپتاب تەرىپە (شەرقى

تەرەپ — ت) دېگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زېمىنىنىڭ دائىرىسى
دەرقەم يىغىرىش، كورلا، ئىمالىي تەرەپتە مۇزتاغ، مەربىتە
ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇبتا لەئىلىكات، يەدەخ
شان ۋە قاراقۇتىساغدىن ئىبارەت ئىدى. ئىنىنام قىلىنغان
بۇ زېمىنگە يايداغانىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانغىچە، ھۆكۈم
رانلىق قىلدى. «دوغلات» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «توكۇز»،
«ئاقساق» دېگەن مەنىدە.[5]

ماڭلاي سۈيە دوغلات موڭغۇلىيىدىن ئۆز ئۇرۇق -
جەمەتلىرىنى ئېلىپ تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلى
رى چىڭگىزخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇيغۇرلاشتى ۋە ئۇيغۇر -
لاشقان چاغاتاي ھاكىمىيىتىنى تاكى ياركەنت سەئىدىيە خان
لىقى ئۇرۇلغىچە بولغان 300 يىل (مىلادىيىنىڭ 1218 - يىلىدىن
1515 - يىلىغىچە) داۋامىدا ئىدارە قىلدى.

چىڭگىزخان نايمان خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن،
مىلادىيىنىڭ 1219 - يىلى (بۇ يىلنى يىلى ئىكەن) 210 مىلك
جەڭچىدىن تەركىب نايمان قوشۇنىغا ئۆزى قوماندان بولۇپ،
قەرىكە — ئوتتۇرا ئاسىيا قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، ئوت
تۇرا ئاسىيا خورازىمى ۋە ئافغانىستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
كەڭ تېرىتورىيىنى ئىگىلىگەن ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتى
بار ئىدى.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشتىن
بۇرۇن، ئەترايلىق، يۇختا تەييارلىق كۆردى. ئۇ كۆچلۈك
خانىنى يوقاتتى. ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدىن چەك
قان سەركەرلەر ئارقىلىق خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ قوشۇن
لىرىنىڭ سانى، قورالىنىشى ۋە باشقا ئەھۋاللار توغرىسىدا

ئىسق، ئىنەنجىلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ مەرىكە قىلغان يۈرۈشى بەزى تارىخىي چىلار ئېيتقاندەك، موڭغۇللارنىڭ ستىخىيىلىك ھەرىكىتى ياكى تۆلۈغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ شاھى ئالاھىدىدىن مۇھەممەتنىڭ چىڭگىزخان بىلەن ياخشى دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتىشىغاللىقىدىن بولغان ۋەقە ئەمەس.

موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باش ۋەكىلى بولغان چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش نىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى مىلادىنىڭ 1206 - يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۇ (تېمۇجىن)نى «چىڭگىزخان» ئۇنۋانىدا، يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىنىڭ قانۇنلىقى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلغانىدى».[1]

جۇراياتقا ئىشىنىدىغان موڭغۇللار باش شامان كۆكچۈ سوتۇنى ئاساسقا ئالغىلى چىقىپ، كۆك تەڭرى بىلەن كۆرۈنىدىغان دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. كۆكچۈ سوتۇنىڭ قۇرۇلتايدا، كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخانغا يۇقۇن دۇنيانىڭ قانائى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېيتقان سۆزى كېيىن گويا كى دىنلاھىي ئەھمىيەتكە ئىگە رول ئويناغان.

دېمەك، چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشقا ئىنتىلىشىدىكى دىنلاھىي ئەستىقىدىنمۇ قارىلاشتۇرۇلغان.

دۇنيا تارىخىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، دۇنياداڭ ناھايىتى مەشھۇر باسقۇنچىلار ئۆتكەن. ھازىرقى زامانىدىكى بەزى غەرب تارىخچىلىرى مۇن

قاغانى ئاتىلانى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىستىلاچى — بويسۇنماس دۈشمەن دېسە، چىڭگىزخاننىڭ دۇنيادا ئۆتكەن ھەرقانچى دەرىجىدىكى باسقۇنچىلار قاتارىغا قويىدۇ.

تارىخچىلارنىڭ يۇقىرىدەكىلەرغا ئالغان مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدىكى ھۆكۈملىرى ئەسلىدىلا ئىنچىكە ئورنىدۇ.

چىڭگىزخاننىڭ مەرىكە قاجاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن قىلغان يۈرۈشىگە 1218 - يىلى يۈز بەرگەن ئوترار ۋەقەسى چوڭ باھانە بولغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە 450 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ سودا كارۋىنى ۋەكىلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. كارۋاننىڭ يوكلىرى 500 تۆگىگە ئارتىلغانىدى. كارۋان ناھايىتى ئۈرۈمچى قىممەت باھالىق بۇيۇملار ۋە سۇۋغىلارنى ئاپارغانىدى.[2]

مانا شۇ كارۋان ۋە ئەلچىلەر خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئۈرگەنجىگە قاراپ كېتىۋېتىپ، چېگرىدىكى ئوترار شەھرىگە كەلگەندە چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىدى. ئوترار شەھرىنىڭ بېگى، خارەزىم شاھىنىڭ تۇغقىنى بولغان ئىنالچىق قاھىرخان چىڭگىزخانىڭ سودا كارۋىنى بىلەن ئەلچىلىرىنى ئوترار شەھىرىدە تۇتسۇپ قويدى. ئارقىدىنلا كارۋاننىڭ مال - مۈلكى تالاندى. ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئىنالچىق قاھىرخان بۇ ئىشلارنى خارەزىم شاھ مۇھەممەتنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلغانىدى. بۇ ئىشنى چوڭ خاھىشى بىلەن قىلغان بۇ، تارىخىي ھادىسىلەردە بۇ توغرىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

ئوترار ۋەقەسىنى چوڭ باھانە قىلغان چىڭگىزخان ماشتا

ئىسىپ ئۇنگىسىردەك. مىلادىنىڭ 1215 - يىلى 210 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ لۇپ مەڭگە — خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە قارشى ماگدى.

چىڭگىرخانىڭ مەڭگە قىلغان يۈرۈشىگە: ئويغۇرلىرى جومىغان،چاغاتايخان،ئوگتايخان،تولىخان ۋە مەشھۇر مۇئخۇل قوماندانلىرىدىن سۈبۈداي باتۇر،جادانوبانلار ھەمراھ بولدى. يۈندىن تاشقىرى يەنە ئۇنىڭغا باش ۋەزىرى — قىتان شاھزادىسى يىلۋچۇداي، ئۇيغۇرلاردىن تاتاتونگا توغراقايا، بولادقايا (باش ھەربىي مەسلىھەتچى)لەرمۇ ھەمراھ ئىدى.

چىڭگىرخانىڭ يۈرۈشى بويىچە، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي قىلغان ئوگتايخان مىلادىنىڭ 1219 - يىلى 9 - ئايدا ئوترارنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئىنالچىق قاھىرخان شەھرىنى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلدى. مۇئخۇللار ئوترارنى بىر ئاي مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، مۇئىير مۇشەققەتتە ئارقان ئالالىدى. ئىنالچىق قاھىرخان مەردانىرچە قۇربان بولدى.

مۇئخۇللار ئوترارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە بىرقانچە يۈنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلدى.

چىڭگىرخان مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 2 - ئايدا تولىخان قىلغان بىر لەشكەنى مۇئخۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا قوماندانلىق قىلىپ،بۇخارانى قىتاپ كەلدى. بۇخارا 2 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى ئىشغال قىلىندى. چىڭگىرخان ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى مۇئخۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 3 - ئايدا خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلىپ بېسىۋالدى، ئۇرگەنج ئوچۇن بولغان

جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى، شەھەر ھىمايىچىلىرى مۇئخۇل لار بىلەن ئالتە ئاي جەڭ قىلدى. ئۇرگەنج مىلادىنىڭ 1221- يىلى 4 - ئايدا ئىشغال قىلىندى ۋە ۋەيران قىلىندى.

چىڭگىرخان مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 3 - ئايدا سەمەرقەنتنى بېسىۋالغاندا (ئۇ چاغدا شەھەر ئىچىدىكى 600 مىڭ ئەسكەر) خارەزىم شاھ ئالائىددىنىڭ ئوغۇللىرى ئەسكەر چوڭىنى قالدى، ئەسكەر چوڭىنى تەجىدە خارەزىم شاھ مۇھەممەتنىڭ ئەقىللىق ۋەدىسىرلىك ئانىسى تۈركان خاتۇن، مۇھەممەت شاھنىڭ قىزلىرى — خان سۇلتانلار، تۈركىن سۇلتانلار ۋە شاھزادىلەر باشقۇرۇشىدا ئىدى.

چىڭگىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قايتىدىغان چاغدا، تۈركان خاتۇننى مۇئخۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىكى قارا قۇرۇمدا ئالەمدىن ئۆتتى. دەسلەپ ئوسمان بىلەن ئوغۇل خانغا باغلىق بولغان خان سۇلتانلار مىلادىنىڭ 1220 - يىلى جورجىنى ئاساسىغا باغلىق بولدى. تۈركىن سۇلتان بولسا چىڭگىرخانىڭ ئەگىرىدىن قېرى بۇلغان ھاجىب دانىشمەنكە باغلىق بولدى، خارەزىم شاھزادىلىرى چىڭگىرخانىڭ بۇيرۇقى بىلەن سۇلتانلارغا بۇيرۇقى بىلەن سۇلتانلارغا بۇيرۇق قىلدى.

مۇئخۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، شەھەر ئاھالىسىدىن ھۈنەرۋەنلەرنى ئالغىنىدىن باشقا ھەممىسى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىدى. بولۇپمۇ مۇئخۇللارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن شەھەرلەر (ئۇرگەنج، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەر)نىڭ ئاھالىسى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى.

ئوتتۇرا ئاسىيا جەنۇبىدىكى مۇئخۇللارغا قارشى ئىسلام

www.docin.com

يارغان كۆرۈنمەكتە. تارىختا ھاستان بولمۇدەك قەھرىمان
لىق كۆرسەتكەن سانۇرلار مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئى
چىدە ئوتراريكى ئىنالچىق قاھرخان، خوجەنتنى مۇداپىئە
قىلغان خارەزىم قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك. خا
رەزىم شاھ جالالىدىن ئالاھىدە ئىشەنمىدۇ. ئىنالچىق
قاھرخان ئۆز قوشۇنلىرىدىن ئون ھەسسە كۆپ موڭ
ھوللارغا قارشى ئۇرۇشۇپ ئوترارنى بىر ئاي مۇداپىئە قىلدى.
چىڭگىزخانىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان ئى
نالچىق قاھرخانىڭ قەھرىمانلىقىغا ھەيران قالمىدى. خو
جەنتنى مۇداپىئە قىلغان قوشۇنلارنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك
موڭغۇللارنى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. تۆمۈرمالىك
شەھەرنى مۇداپىئەقىلىشقا ئامال قالمىغاندا، بىر قىسىم جەڭ
چىلەرنى باشلاپ سىر دەريادىكى بىر ئارال (شەھەردىن بىر
كىلومېتر يىراقلىقتا)غا چېكىنگەن. ئارالدا مۇداپىئە تو
ۋۇلىرىنى دەريا قىلىپ موڭغۇللار بىلەن كەسكىن جەڭ قى
لىپ بارغان. تۆمۈر مالىك ئەلا ئىناخورداً ئازغىنا جەڭچى
بىلەن كېمىگە ئولتۇرۇپ سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا قاراپ
ماڭغان. موڭغۇللار دەريانىڭ توغرىسىغا نەچچە قات تۆمۈر
زەنجىر تارتىپ تۆمۈر مالىكنى توسقان. لىكىن، تۆمۈر مالىك
زەنجىر توسۇقلارنىمۇ بۆسۈپ ئۆتۈپ ساق-سالامەت خارەزمگە
يېتىپ كەلگەن ۋە خارەزىم شاھ جالالىدىن بىلەن بىرلىشىپ
موڭغۇللارغا بىرنەچچە قېتىم قاتتىق زەربە بەرگەن.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلتىگە ئۆمۈمىيۈزلۈك ھۇ
جۇم قىلغاندا، خارەزىم شاھ مۇھەممەدخۇددى بەرگەك ئادەمدەك
تىترەپ، ساۋرەئىنھەرىدىن خوراسانغا قاراپ قاچقان. ئۇ

يەردىنمۇ ئۇزالماي كاسپى دېڭىزىدىكى ئابسكون ئارىلى
(ئۇبايەتكە كۆرە، ماخاۋ كېسىلىگە ئۇچرىغانلار ئۆرگۈن قىلىپ
ئىدىغان ئارال)غا يوشۇرۇنغان ۋە شۇ ئارالدا ئۆلگەن. مۇ-
ھەممەد شاھ مىلادىيىنىڭ 1220 - يىلى 12 - ئايدا ئۆلگەندىن
كېيىن، ئوغلى جالالىدىن مەڭگۈ بەردى جەمى ئۆگەپ،
قۇرۇق نامى قالغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە شاھ بولغان،
جالالىدىن مەڭگۈ بەردى خارەزمدە موڭغۇللار بىلەن نېرنەچە
چە قېتىم ئۇرۇشقاندىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى غەزنىگە كەلـ
گەن، چىڭگىزخان جالالىدىن مەڭگۈ بەردىنى تېرىك تۇتۇۋې-
لىش ئۈچۈن ئوغۇللىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئافغانىستانغا
كەلگەن. چىڭگىزخان سىندى دەرياسىنىڭ بويىدا جالالىدىن
نى قورشىۋالغان. ئوغۇز ئەسلىدىن بولغان قەھرىمان جالالـ
دىن مەڭگۈ بەردى ئاتسى ئايجىچەك، ئايالى ۋە سەككىز ياش
لىق ئوغلىنى سىندى دەرياسىغا تاشلاپ غەرق قىلىۋەتكەن،
ئاندىن كېيىن، ئۆچمەس تۇركمەن ئېتىغا مىنگەن جالالىدىن
مەڭگۈ بەردى سىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كەتـ
كەن. سەلتەنەتچىلارنىڭ يېرىمىچە، جالالىدىن مىنگەن تۇركمەن
ئېتى دەريانىڭ بۇ قېتىدىن ئۇ قېتىغا سەكرەپ ئۆتكەن، يالغۇ
ئۇزۇن، ياكار موڭغۇل ئاتلىرىغا مىنگەن موڭغۇللار جالالىدىن
نى ئۇنتالمىغان، چۈنكى، ئۇلار سىندى دەرياسىدىن ئۆ-
تەلمىگەن، دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ كەتكەن جالالـ
دىن چىڭگىزخان ۋە ئوغۇلىنىڭ يېنىدا ئۇرغان ئوغۇللىـ
رىغا قىلىچىنى تەڭلىگەن ۋە كەينىگە بۇرۇلۇپ كۆزدىن غايىب
بولغان. جالالىدىنىڭ قەھرىمانلىقىدىن يەرگەن چىڭگىزخان
ئوغۇللىرىغا: «ئوغۇل بالامدا ئۇنداق بولۇشى كېرەك» دېگەن.

www.docin.com

جالالىدىن موڭغۇللار مىلەن شۇن يىل (1220 — 1230) كۈرەش قىلىپ، بىرقانچە جەڭدە غالىب كەلگەن بولسىمۇ، ھالاك بولغان خارەزىم شاھلارى دۆلىتىنى قايتىدىن بىرلەشتۈرگىلى ھالىمۇ كەلتۈرەلمىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا جەلقىلىرىنىڭ قەھرىمان ئوغلى جالالىدىن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئىراقتا كوردلار قولىدا ئۆلگەن.

خارەزىم شاھ مۇھەممەدنىڭ مىلادىنىڭ 1220 - يىلى ماۋرەننەھرىدىن چوراسانغا قاچقاندا، چىڭگىزخان سۈبۈتەي باتۇر مىلەن جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئالدىق قوشۇنىنى چوراسانغا ماڭدۇردى. سۈبۈتەي مىلەن جابانويانىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خارەزىم شاھ مۇھەممەدنى تىرىك تۇتۇش ئىدى. سۈبۈتەي باتۇر مىلەن جابانويان خارەزىم شاھ مۇھەممەدنىڭ دېرىكىنى ئالالمىغاندىن كېيىن، كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ (ئىران ئارقىلىق) كاۋكازغا ئۆتۈپ، ئەرمەن ۋە گىرۇزىيلارنى بويسۇندۇردى. موڭغۇللار كاۋكاز تاغلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، داغستان ۋە ئالان - ۋولاپ بولغاندىن كېيىن، جەنۇبىي روسىيگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا روسىيەدە بىرلەشكەن، كۈچلۈك رۇس دۆلىتى يوق ئىدى. رۇسلار ئايرىم - ئايرىم، كۈچسىز مەكلىكلەر (كىنەزلىكلەر)، ئىلگىرى مۇكتەم ئالتىن ئوردىغا باشايتتى. موڭغۇللار جەنۇبىي روسىيگە بېسىپ كىرگەندە، دنىپىر بويلىرىدا ياشايدىغان قىپچاقلار ئىلگىرى قوشنىلىرى رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ موڭغۇللارنى ئارقىدىن قىلىشقا بەل باغلىدى. قوشنىلىشىپ تەشەببۇسى بىلەن كىيېۋ، چېرنىگوۋ، رۇس كىنەزلىرىنىڭ كۈچلىرى چاقىرىلدى. كىيېۋنىڭ ۋالىسى مىستىسلاۋ ئودالنىي ئۈچ كىنەزنىڭ كىنەزلىكلىرىنىڭ ئەسكەرلىرى بىرلىشىپ، دنىپىر بويىغا كەلدى. ئۇلار ئالدى بىلەن قىپچاقلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى كوتيانغا ئۆلۈم جازاسى بەردى. ئاندىن ئۇلار موڭغۇللارنى قوغلاپ دنىپىر بويلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىنى كالكا دەريياسى بويىدا توسۇۋالدى.

كالكا دەريياسى بويىدا بولغان جەڭدە رۇسلار ۋە قىپچاقلارنىڭ تارمار قىلغان موڭغۇللار ئون سەككىز رۇس كىنەزىنى تىرىك تۇتۇۋالدى. پەقەت كالىچ كىنەزى مىستىسلاۋ ئودالنىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

سۈبۈتەي باتۇر مىلادىنىڭ 1223 - يىلى، ئەسكەر چۆشكەن رۇس كىنەزلىرىنىڭ بېشىنى ۋە ئوزغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا — چىڭگىزخانلىق تالاس دەريياسىغا بويىدىكى قارارگاھىغا قايتتى.

نېمە ئۈچۈن كۈچلۈك ۋە باي بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلدى؟

خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار:

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كەلگەندە، خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئۇرۇش تەييارلىقىنى باھانە قىلىپ،

لاۋ ئۇداتىنى رۇس قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ سايە ئەتتى. مىستىلاۋ ئودالنى ئۈمرىنى ئۇزۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۆتە كۈرگەن، ھەجرىسلىك كىنەز ئىدى. كالىچ، كىيېۋ، چېرنىگوۋ، ۋولىن، سىۋىرسكى، سۇزدال قاتارلىق رۇس كىنەزلىكلىرىدىن بولۇپ 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دنىپىرغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار ئالىكساندىرۇۋ ئەترايىدا توپلاندى. موڭغۇللار كۈزۈتۈشكە چىقىپ بولۇپ، رۇس ۋە قىپچاقلارنى ئارقىسىدىن ئەگەشتۈرۈپ ماڭدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1222 - يىلى 31 - مای كۈنى ئازۇۋ دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان قالقا دەريياسىغا يېتىپ بويىدا. ئاۋۋال قىپچاقلارنى، ئاندىن كېيىن رۇس قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

قالقا دەريياسىغا بويىدا بولغان جەڭدە رۇسلار ۋە قىپچاقلارنى تارمار قىلغان موڭغۇللار ئون سەككىز رۇس كىنەزىنى تىرىك تۇتۇۋالدى. پەقەت كالىچ كىنەزى مىستىلاۋ ئودالنىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

سۈبۈتەي باتۇر مىلادىنىڭ 1223 - يىلى، ئەسكەر چۆشكەن رۇس كىنەزلىرىنىڭ بېشىنى ۋە ئوزغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا — چىڭگىزخانلىق تالاس دەريياسىغا بويىدىكى قارارگاھىغا قايتتى.

نېمە ئۈچۈن كۈچلۈك ۋە باي بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلدى؟

خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار:

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كەلگەندە، خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئۇرۇش تەييارلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۇچ يىل

www.docin.com

لىق ئاج - خىراجىنى ئالدىن يىغقانىدى. ئەلچى ئالدىن تايە
ئۇرۇلىدىغان ئوچ يىللىق ئاج - خىراجىنى ئۆزلەيسىز دەپ
زارىسىراپ ئاقتاپ، ئاج-يالىڭاچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ سە-
ۋەبتىن خەلقنىڭ مۇھەممەت شاھتىن كۆڭلى قالدى. مۇھەممەت
شاھنىڭ 400 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان، ياخشى قورال-
لانغان قوشۇنى بار ئىدى، چىڭگىزخان بىلىپ كەلگەندە،
مۇھەممەت شاھ قوشۇنلىرىنى بىرقانچە قىسىمغا ئاجرىتىپ،
شەھرلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. مۇھەممەت شاھ
نىڭ قوشۇنلىرىنى قىسىم - قىسىملارغا بۆلۈۋەتكەن خاتا
تاكتىكىسى، چىڭگىزخانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەر-
لەرنى بىر - بىرلەپ بېسۋېلىشىغا ئوبدان ئىمكانىيەت ئۇچ-
ۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇھەممەت شاھ بىلەن ئاسا-
ساسىلار خەلىپىلىكى (751 — 1258) نىڭ خەلىپىسى ناسىر
(1180 — 1225) نىڭ مۇداسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى. خا-
رەزىم شاھ مۇھەممەت خەلىپە ناسىرنىڭ دىنىي ھوقۇقىنىمۇ
تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، دۇنيادىكى مۇسۇل-
مانلار ئىنىڭ خەلىپىسى ناسىر موڭغۇللارغا قارشى كۆرەشتە مۇھەم-
مەت شاھنى قوللىمىدى. سىر ۋادىلىرىدا ئۇزۇن ئىنكىشچى رۇلغەر-
لەپ ئۇ ئىنكىشچى سۇلتانلىق سەنجەر دەپ ئاتالغان بۈرگەن
خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئىنالۇغ سالجۇقلارنىڭ سۇل-
تانلىرى — تۆمۈرلىنىڭ ئالىپ ئارسلاندەك. قورقماس، قەيسەر،
تالانتلىق ھەربىي ستراتېگ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئاھايىتى بې-
سىق، ھەلىسىگەتىپرىشكەندە، ئادەتتىن تاشقىرى كۆرەگلەپدە-
غان، سىرلا ۋاقىتتا 300 خوتۇنىنى نىكاھىدا ساقلاپ يۈرگەن،
ئەيش - ئىشرەتمەستىلىككە ئايلىنىپ كەتكەن ھۆكۈمران ئىدى.

مانا شۇ يۇقىرىدىكى بىر قاتار سەۋەبلەرگە كۆرە، خا-
رەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن قىسقا مۇددەت
ئىچىدە يوق قىلىندى.

چىڭگىزخان ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنى يوقاتقان-
دىن كېيىن، 1223 - يىلى يازنى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا
ئوتكۈزگەن بولسا، 1225 - يىلىنى ئىرتىش دەرياسىنىڭ بو-
يىدا ئوتكۈزدى.

چىڭگىزخان بېسۋېلىنغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ
تېررىتورىيىسى (ئاساسەن ماۋەرەئۇننەھرى)گە ئۆز خەلقىمە-
خاتىنلىق قىلىپ موڭغۇللارغا سادىقەت بىلەن خىزمەت قىل-
مان سەمەرقەنتلىك يېڭى سودىگەرمەھمۇت يالۋاچنى باش ۋالى
قىلىپ تەيىنلىدى. چىڭگىزخان ملادىنىڭ 1225 - يىلى ئوت-
تۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېتىشتىن بۇرۇن، بورتا
ئانلىق قەدىناس ئايالىدىن تۆرەلگان تۆت ئوغلىغا موڭغۇللار
تەۋەسىدىن بويسۇندۇرۇلغان بىسىپايان تېررىتورىيىنى بۆلۈپ
بەردى. شەرقىي ياروپادىكى قىپچاق دالاسىدىن تارتىپ، شەرق-
تە ئىرتىش دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان يېڭى ئۇلكىلەر-
نى ئۇنىڭ ئوغلى جوجىخانغا، ماۋەرەئۇننەھرى، ئافغانىستان
ۋە شىنجاڭنى ئىنكىشچى ئوغلى چاغاتاي خانغا، ھازىرقى
جۇڭخارىيەنىڭ بىر قىسمىنى ئۇچىنچى ئوغلى ئوكتايخانغا،
موڭغۇلىيە ۋە شىمالىي جۇڭگونى كەنجى ئوغلى تولىخانغا
بۆلۈپ بەردى.

چىڭگىزخان ملادىنىڭ 1206 - يىلى قاغان بولغاندىن
كېيىن، خېلى بۇرۇنلا، مۇكەممەل بولغان ھەربىي، مەمۇرىي
قانۇن ۋە تۈزۈملەرنى ئورنىتالىغانىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن

www.docin.com

قايتىمەن چاغدا، ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيىتىدە، «ياساق» (قانۇن بەرمانلار، ۋەسىيەتلەر توپلىمى)غا سادىق بولۇشنى تاپىلىدى. چىڭگىزخان تاخىردا ئۆچىنچى ئوغلى ئوكتايخانغا ئۆزىمكە ۋارىس قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىدى. ئوغۇللىرىنىڭ ئوكتايخانغا بويسۇنۇشىنى، يەر يۈزىدىن باش چىقىرىپ ئىسيان پاتقىنى ئاپىلاپ ئۇ مۇنداق دېگەن: «يەر يىلانىنىڭ بىر بېشى بولۇپ، قۇيرۇقى بىرنەچچە بولسا، يىلان بوران ئۆتۈشكە كىرىشەلمەيدۇ، قۇيرۇقلىرىمۇ بىر تۇتۇشكە كىرمەيدۇ. ئەگەر يىلانىنىڭ بېشى ئون بولۇپ، قۇيرۇقى بىر بولسا، يىلانىنىڭ ھەرىبىر بېشى بىرىدىن ئون تۇتۇشكە كىرسە، قۇيرۇقى تاش قېرىدا قالمايدۇ، ئۇ چاغدا يىلانىنىڭ تاشقىرىدا قالغان قۇيرۇقى قېشىدا مۇزلاپ قالسا، يىلان ئۆلىدۇ.»[1]

بەلە بەرمىسۇ ۋۇاللەركە كۆرە، چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيىتىدە: «سىلەر ئوقيانىڭ باشقىغا ئوخشاش سىلەر، ئۆت ئال باشاقنى جۇيلىگەندە، ئۇنى ھېچ كىشى سۇنۇپ ھۆرۈۋېتەلمەيدۇ. ئەگەر باشاقنىڭ بىرى ئىلىنىپ قالسا ئۇنىڭ ئال باشاقى ھەرقانداق كىشى ئىككى بېشىدىن قايرىپ سۇنۇپ ھۆرۈۋېتەلەيدۇ. شۇڭا مەندىن كېيىن قالغاندا، ئۆت بىر ئۆمەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ بىرلىكتە ئۆتىگىلار. ھەرگىز ئايرىلىپ كەتمەڭلار» دېگەن.

چىڭگىزخانىڭ ئوكتايخاننى ۋارىس قىلغانلىقىغا جوجىخان زادى رازى بولمىدى. لېكىن ئۇ ئاتا-ئانىسىنىڭ قانداق بول سىلەن بولمىسۇن ئاشكارىلاشقا پېتىنالمىدى. جوجىخان خېلى بۇرۇندىن تارتىپ ئەدالەتسىزلىك ۋارىسى مەن بولمەن» دەپ ھېس قىلىدىغان.

بەزى تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخانىڭ جوجىخانىنى ۋارىس قىلىمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى بار ئىدى. چىڭگىزخان بورتاغا مىلادىيىنىڭ 1176 - يىلى ئۆيلەنگەن. شۇ كۈنى كەچتە مەركىتلەر بېسىپ كېلىپ، بورتانى يۇلاپ كەتكەن. بۇ ۋەقە بۇز بىلەن ئون ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانغا سادىق بىر مەركىت بېگى بورتانى قوتۇلدۇرۇپ، چىڭگىزخانغا ئەكىلىپ بەرگەن. بورتا شۇ كۈنى كەچتە ئوغۇل تۇغقان. موڭغۇللار ئوغۇزلارغا جوجىخان (مېھمانخان مەنىسىدە) دەپ ئات قويغان. شۇ كۈندىلا چىڭگىزخانىڭ بەزى بېقىنلىرى كۆمانلىنىپ يالغىنى مەركىتخاندىن تۇرۇلگەنلىكىنى، دېيىشكەن. چىڭگىزخان كۆمانلانغۇچىلارنى ئۇ كېچە-دىلا تۇتۇلدۇرۇپ ئاشلىغان.

ئۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۇزىمۇ كۆمانلىنىپ يۈرگەن، جوجىخان يېگىتلىك قۇرامىغا يېتىپ، باتۇر، ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى كۆپ ئېغىزلاردا تارايسان قىلغان. چىڭگىزخان ئەرىكە چۈرۈشكە ماڭىدىغان مەزگىللەردىلا ئۇزىنىڭ كېسىن ۋارىس قىلىشنى ئويلاپ، جوجىخانىنى ئەمەس، ئوكتايخانىنى تاللىۋالغان. چىڭگىزخان جوجىخانىنى ۋارىس قىلمىغاندا، جوجىخان توغرىسىدىكى گۇمانىنى ئېچىدە ساقلاپ يۈرگەن بەزى باشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ سۆز - چۆچەك تارقىتىپ قوزۇشىدىن قورققان. ئەگەر كۆلەرىنىڭ بىرىدە (چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندە) شۇنداق سۆز - چۆچەكلەر تارقىتىلغان بولسا، موڭغۇللار جوجىخانغا ئىشەنچ قىلمايتتى، ئوغۇللىرى ئارىسىدا ئىتتىپاقسىزلىق ئوغۇلۇپ، قانلىق ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بو-

لۇشمۇ مۇمكىن ئىدى.

چىڭگىزخان ئۇ سەۋەبكە كۆرە، باتۇر، قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق بولغان تۇنجى ئوغلى جوجىخانغى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تاللىمىدى.

چىڭگىزخان ھەربىكە مىلادىنىڭ 1219 - يىلى قىلغان يۈرۈشىنى مىلادىنىڭ 1225 - يىلى ئاياغلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن شەرقتە — موڭغۇلىيىگە قايتىپ يولغا چىقتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھەددىدىن ھېسابسىز بايلىق ۋە مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئەسىرلەر (ئۇلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنلەر)نى ئەكەتتى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1225-يىلى ۋە مىلادىنىڭ 1226 - يىللىرى قىش ۋە يازنى ئۇرخۇن دەريالىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1226 - يىلى باھار پەسلىدە، تاڭغۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. تاڭغۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1211 - يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى، چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1219 - يىلى ھەربىكە يۈرۈش قىلغاندا، تاڭغۇت خانى ئاشاگامبۇ (1211 — 1223) مۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ يۈرۈشكە قاتناشتى كېرەك ئىدى. لېكىن ئاشاگامبۇ يۈرۈشكە قاتناشقۇدەك قوشۇنى يوقلۇقىنى باھانە قىلىپ بويسۇنۇپ تولمىغانىدى. چىڭگىزخان تاڭغۇت خانلىقى ئۈستىگە ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان. شۇ سەۋەبكە كۆرە چىڭگىزخان تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈ-

چۈن مىلادىنىڭ 1226 - يىلى باھار پەسلىدە، ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا (ھازىرقى نىڭشيادا) يۈرۈش قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1227 - يىلى باھاردا تاڭغۇتلار پايتەخ-تىنى قورشۇۋالدى. سالامەتلىكى ياماناشقاچقا قالغان چىڭگىز-خان بولسا ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ فىڭلياڭ رايونىدا ئارام ئالماقتا ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1227 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 18 - كۈنىدە 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ چاغدا، تاڭغۇتلار-نىڭ پايتەختى تېخى ئېلىنىمغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇل-لىرى دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە تاڭغۇتلار ئۈزۈل - كېسىل تەسلىم بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلگەنلى-كىنى ئېلان قىلدى. موڭغۇللار ئۇ چاغدا، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1032—1227) تاڭغۇت خانلىقىنى يەر يىلەن يەكسان قىلدى.

چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ جەسىتىنى قو-رۇلۇن ۋە ئۇنۇن ۋادىسىدىكى بورخان خالدۇن دېگەن مۇقەد-دەس جاي (ھازىرقى خاڭگاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپى)غا دەپنە قىلدى. مىلادىنىڭ 1229 - يىلى دادىسى چىڭگىزخاننىڭ ئور-نىغا قاغان بولغان ئوكتايخان ئۇ يىلى چىڭگىزخاننىڭ شەرە-پىگە موڭغۇل ئادىتى بويىچە ناھايىتى چوڭ قۇربانلىق ئۆت-كۈزدى. راشىدىددىننىڭ مەلۇمات بېرىشچە ئوكتايخان: «ئۇچ كۈنگىچە دادىسىنىڭ مۇقەددەس روھىغا يېمەك - ئىچمەكلىك-لەر بېرىلىشىنى بۇيرۇدى. ئويان ۋە قوماندانلارنىڭ ئائىلە-لىرىدىن 40 نەپەر گۈزەل قىز تالليۇپلىنىدى. قىزلارنىڭ ھەم-

مسکه ئالا چوایلیق کیسم - کیچه‌کله‌و کیدۈرۈلدی. قسم
مه‌نلیك. به‌کمۇ ئیسل زىۋىنىسىنه‌ت جایدۇقلىرى تاقالدى.
بۇ قىزلار ئۇ دۇنیادا! چىڭگىزخانغا خىزمه‌ت قىلىش ئۈچۈن
ئه‌ۋه‌تىلدى.»

چىڭگىزخان ئۆلگه‌ندىن كېيىن. تولىخان قۇرۇلتاي چاقىرىپ ئوكتايخانىنىڭ قانۇنى قارارلاشتۇرۇلغىچه موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئىككى يىل (1227 — 1229) باشقۇردى.

موڭغۇل خانزادىلىرى ئىككى يىل ته‌ىيارلىق قىلغاندىن كېيىن. مىلادىنىڭ 1229 - يىلى 8 - ئايدا قورۇلتۇن دەريالىق بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى چىڭگىزخانىڭ ۋەسىيىتىگه كۆرە، ئوكتايخانىنى ئىۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگه قاغان قىلدى.

موڭغۇللار ئوكتايخانىڭ دەۋرىدە (1229 — 1241) ھەربىكە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. ئوكتايخان ھەربىكە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشنى «شەكلىلەشتۈرۈش يۈرۈش» كورىنىشى قايىتىدىن بويىۇندۇردى. جۇرجىت خانلىقىنى ئۇلۇغ موڭغۇل - كېسىل تاغدۇرۇپ تاشلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 — يىلى قوشۇن ئه‌ۋه‌تىپ كورىنىنى بىسۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كورىيە موڭغۇللارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. كېيىن مۇناسىۋەت ئۆزگىرىپ قالغانىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1231 - يىلى قوشۇن ئه‌ۋه‌تىپ كورىنى قايتىدىن بويىۇندۇردى. ئوكتايخان ته‌رەپ بىدىن خەنجىگا ئه‌ۋه‌تىلگه‌ن داروغاچى لاسىدىكى ۋەكىل كورىگه موڭغۇلچىلىق يۈرگۈزدى.

1223 - يىلى مۇۋغالىي ئۆلگه‌ندىن كېيىن. موڭغۇللار يه‌
لەن جۇرجىتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش توختاپ قالغانىدى. ئوكتا
يخان مىلادىنىڭ 1230 - يىلى جۇرجىتلارغا ھۇجۇم قىلدى.
ئوكتايخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى خېنه‌نگه
بېسىپ كىرىپ جۇرجىتلارنىڭ پايته‌ختى كه‌يچىغا يېقىنلاپ
كه‌لدى. ئوكتايخاننىڭ ئۆكسى تولىخان قوماندانلىقىدىكى 30
مىڭ ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى خېنه‌نىدىكى يۇەن تا-
مىڭ ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى خېنه‌نىدىكى يۇەن تا-
مىسى ئەترايىدا 150 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقان (ئاتلى-
لىق، پىيادە بولۇپ) جۇرجىت قوشۇنىنى تارمار كەلتۈردى.
ئوكتايخان جۇرجىتلارنى بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغ-
لۇپ قىلغاندىن كېيىن. مىلادىنىڭ 1231 - يىلى موڭغۇلىيىگه
قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى تولىخان كېسەل بولۇپ ئالەمدىن
ئۆتتى. جۇرجىتلارنى ئۆزۈل - كېسىل تارمار كەلتۈرۈش ۋەزى-
سى سۇبىدىتاي باتۇرغا ئۈستىگه چۈشكەنىدى. سۇبىدىتاي
باتۇر مىلادىنىڭ 1234 - يىلى جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايته‌ختى
كەيچىغا ئالدى. جۇرجىت خانى ۋانيان شۆشۇ (1224 — 1234)
ھازىرقى خېنه‌نىدىكى رويەن ناھىيىسىگه قېچىپ كەلدى.
مىلادىنىڭ 1224 - يىلى موڭغۇل ۋە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بولەش-
مە قوشۇنى رويەن ناھىيىسىگه بېسىپ كىردى. جۇرجىت خانى
ۋانيان شۆشۇ ئۆزىنى ئۆزۈرۈۋالدى. 119 يىل ھۆكۈم سۈرگەن
(1115 — 1234) جۇرجىت خانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاغ-
دۇرۇلدى. جۇرجىت خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تېرىتورىيە
موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تېرىتورىيىسىگه قوشۇۋېلىندى.

ئوكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنا.

چەنۇبي سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 1127 - يىلىدىن 1279 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ ھەربىي باردەمگە ئىگە بولدى.

ئوكتايخان جۇرجەت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1235 - يىلى قورۇلۇن دەريابويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىشنى قارارداشتۇرۇپ ئۆتكۈزدى. بۇ يىغ ياشتا ئېيتقان موڭغۇللارنىڭ ھەربىكە قىلىغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ئوكتايخان يىۋ قېتىمقى يۈرۈشكە 150 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلدى. بۇ چوڭ قوشۇنغا چىڭگىزخانىڭ چوڭ نەۋرىسى باتوخان (مىلادىنىڭ 1209 - يىلى تۇغۇلۇپ 1256 - يىلى ئۆلگەن) باش قوماندان بولدى. ئەمدىلا 26 ياشقا كىرگەن باتوخانغا 60 ياشلىق سۇبوتاي باتۇر (مىلادىنىڭ 1176 - يىلى تۇغۇلۇپ 1248 - يىلى ئۆلگەن) ياش ھەربىي مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلەنىدى. نامدا باتوخان باش قوماندان بولسۇ، ئەمىلىدە باش قوماندانلىق ھوقۇقى سۇبوتاي باتۇردا ئىدى. دۇنياغا تونۇلغان موڭغۇل قوماندانلىرى ئىچىدە چىڭگىزخاندىن قالسلا سۇبوتاي باتۇر ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئوكتايخان باتوخانغا چىڭگىزخانىڭ نەۋرىلىرىدىن؛ ئوردا، بىركى، شايبانخانلار (بۇ ئۇچى باتوخانىڭ ئۆكىلىرى ئىدى)نى كويوك، قادانخان (بۇ ئىككىسى ئوكتايخانىڭ ئوغۇللىرى)، قايدۇخان (بۇ ئوكتايىڭ نەۋرىسى)، موڭكەخان (بۇتولىخاننىڭ ئوغلى)، بايدارخان (بۇ چاغاتايخانىڭ ئوغلى) قاتارلىق خانزادىلەرنىمۇ بىللە قوشۇپ ماڭدۇردى.

باتوخانىڭ باش قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى

مىلادىنىڭ 1236 - يىلى ياۋروپاغا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانزادىلەرنىڭ قوماندانلىقىدا، بىرنەچچە يۈز مىڭ ئىشەنچلىك ياۋروپاغا ھۇجۇم باشلىدى.

باتوخان ۋە سۇبوتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى 4- ئايدا ئىدىل بولغارخانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار ئىدىل بولغارخانلىقى (مىلادىنىڭ 770 - يىلىدىن 1400 - يىلىغىچەھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ پايتەختى بولغار شەھىرىنى ئالدى ۋە ئۇنى بۆلاپ - تالىدى. باتوخان بولغارخانلىقىنى يوقاتمىدى، ياساق تۆلەشكە ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن يۈرۈپ كەتتى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1237 - يىلى موسكۋانى ئالدى، شەھەرنى تالىدى، ۋەيران قىلدى. باتوخان شىمالغا قاراپ يۈرمەكچى بولدى. ئۇ نوۋوگورود شەھرىنى ئالماقچىدى. لېكىن نوۋوگورودنىڭ تەبىئىي توسۇق (قېلىن جاڭگال ۋە سازلىق)لار يىلىغ ئورالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرگە يۈرۈشتىن ۋاز كېچىپ، ئىدىل دەريابويىدىكى دالالارغا قاراپ ماڭدى. ئۇزۇنسىرا ئورۇشلاردا پارچىلىنىپ، ئاجىزلاپ كەتكەن رۇس بەگلىكلىرى (كىيەزلىكلىرى) موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمىدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1238 - يىلى ۋلادىمىر، سوزدال قاتارلىق رۇس كىيەزلىكلىرىنىڭ ئون نەچچە شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. موڭغۇللار قانتىق قارشىلىق قىلغان شەھەرلەرنىڭ ھەممىنى قىرىپ تاشلىدى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1240 - يىلىنىڭ ئاخىردا، «رۇس شەھەرلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان كىيېۋ شەھىرىگە ھۇ-

جۇم قىلدى. باتوخان كېيۈلىكلارغا جەڭدە تەسلىم بولۇڭلار، دېگەن بولسىمۇ، كېيۈلىكلار تەسلىم بولمىدى. باتوخان ئۇ-ھەر سېپىللىرىنى بۈزۈدىغان قورالالارنى ئىشلىتىپ كېيۈلىك سېپىلىنى بۇزۇپ ئاشلىدى. كېيۈ 1240 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدە ئېلىندى. شەھەر ۋەيران بولدى. كېيۈ كىشىزى دانىشمەل ۋېنگرىيىگە قېچىپ كەتتى.

كېيۈ ئېلىنغاندىن كېيىن، موڭغۇللار باتوخان ۋە سۈبۈتاي ئاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، شەرقىي ياۋروپاغا ئىككى جولا بۆلۈنۈلۈشتىن ھۇجۇم باشلىدى. باتوخان ۋە سۈبۈتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى كېيۈدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ دونای ۋادىسىغا قاراپ ماڭدى. بايدارخان بىلەن قايدۇخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى تىۋېتنوغرا غەربكە بولۇشقا قاراپ ماڭدى.

بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە مۇزلىغان ۋىسلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ كراكوۋنى ئالدى. مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدە پولشا قىرالى ۋىلادىسلاۋ IV مۇراۋىنىگە قاچتى. بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى سىلىزىيىگە (گېرمانىيە تېررىتورىيىسى) يېتىپ كىردى، رومىنكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدە، سىلىزىيىنىڭ ھىنرىخ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ چەمچىدىن تەركىب تاپقان پىدائىيلار (گېرمانلار، پولاكلار، دېن ئۇرۇلگەن)نى تارمار قىلدى. دېمەك، موڭغۇللار پولشا دىمن ئۆتۈپ، چېخوسلوۋاكىيە، گېرمانىيىگىچە بېسىپ باردى.

باتوخان ۋە سۈبۈتاي قوماندانلىقىدا دونای ۋادىسىغا يېتىپ كەلگەن موڭغۇللار ئاساسىي ھۇجۇمنى ۋېنگر دۆلىتىگە (مىلادىنىڭ 889 - يىلىدىن 1526 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قارالتتى. ۋېنگر قىرالى بىلا IV (1235 — 1270) ھازىرقى بوداپېشت ئەترابىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. سۈبۈتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە بىلا IV قوماندانلىقىدىكى ۋېنگر قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. موڭغۇللار بوداپېشتنى بېسىۋالدى. پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بىلا IV سىربىيە (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيە)گە قاچتى. باتوخانىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، قادانخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى، بىلا IV نى قوغلاپ، ئادرىياتىك دېڭىزىنىڭ بويىغىچە كەلدى. سىبىرىيىگە قېچىپ كەلگەن بىلا IV قاغانىنىڭ قوغلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دالماتىيە ناقىم ئارا المرىغا قېچىپ كەتتى. قادانخان بىلا IV نىڭ ئىزىدىن قىلىپ، ئۇنىڭ قەيەرگە قاچقانلىقىنى بىلمەكچىدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1242 - يىلى 3 - ئايدا ۋېنگرىيىگە قايتىپ كەلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئايدا ۋېنگرىيە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دونای ۋادىسىدىكى نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

موڭغۇللار شەرقىي ياۋروپادا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، موڭغۇلىستىن كۆڭگۇلىز جىددىي بىر خەۋەر يەتتى كەلدى. ئۇ بولسىمۇ ئوكتايخانىڭ ئۇلگەنلىكى ئىدى. خەۋەر سەۋەبىدىكى خەۋەر ئىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە، 55 يېشىدا ئۇلگەنىدى.

ئوكتايخانىنىڭ ئۆلۈشى موڭغۇللارنىڭ يۇرۇشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشقا سەۋەب بولدى.

قاغانلىق تەختكە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى بەلگىلەش موڭغۇل خانزادىلىرى ئالدىدىكى ناھايىتى مۇھىم، بەكمۇ جىدىي مەسىلە ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ يۇرۇشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشى ياۋروپانى قورقۇنچلۇق تەقدىردىن قۇتۇلدۇردى. ياۋروپاخەلقلىرى مىلادىنىڭ V ئەسىردە ھون قاغانى ئاتتىلادىن قورقۇپ كەتكەندى. ياتوخانىنىڭ ئاتتىلادىن سەككىز ئەسىر كېيىن ياۋروپاغا قىلغان يۇرۇشىمۇ ياۋروپالىقلارنى ئاتتىلا دەۋرىدىكىدەكلا ۋەھىمىگە سېلىپقويدى. ئۇلار ئەيسا پەيغەمبەردىن ئىجابەتلىق تېلەپ خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىدا يىغا-زار قىلىشتى. مىلادىنىڭ 1236 - يىلىدىن 1242 - يىلىغىچە ئالتە يىل داۋام قىلغان بۇ يۇرۇشتە موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ ئىزلىرى شەرقتە ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ، غەربتە دىنىستر، دونای دەريالىرىنىڭ بويىغىچە بولغان جايلاردا قالدى. بۇ ئىزلارنى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بورانلار ئۆچۈرۈپ، قۇملار كۆمۈپ، يامغۇرلار يۇيۇپ، كۆكاتلار قاپلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللارنىڭ ئاسىيا، ياۋروپاخەلقلىرىنىڭ قەلبىگە سالغان قانلىق ئىزلىرى تارىختا مەڭگۈ ئۆچمىدى.

موڭغۇللار XIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا دۇنيانى تىترەتتى. ئاسيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى، ياۋروپانىڭ يېرىمىنى بېسۇبولدى. چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى مىلى كۆرۈلمە-

ئەن ئۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈردى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1242 - يىلى 4 - ئايدا بولغارىدىن يولغا چىقىپ، قىشتا ئىدىل دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. باتوخان جوجىخانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 1226 - يىلى دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغانىدى. باتوخان شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق دالاسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ئالتۇن ئوردا خانلىقى»نى قۇردى.

ئوكتايخان ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاغانلىق تەختىدە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قۇرۇلتاي چاقىرىلىدىغان بولدى. شۇ مەزگىلدە (1241 — 1246) موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئوكتايخاننىڭ خانىشى تىراكىناخاتۇن باشقۇرۇپ تۇردى. موڭغۇل خانزادىلىرى مىلادىنىڭ 1246 - يىلى يازدا ئوردىخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتايغا باتوخاندىن باشقا، خانزادىلەرنىڭ ھەممىسى، موڭغۇللارغا مېڭىشقان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى، ھەتتا باغداد خەلىپىسى مۇستەسىمنىڭ دىپلوماتىك ۋەكىلىمۇ قاتناشتى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى مىلادىنىڭ 1246 - يىلى 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدە، تىراكىنا خاتوننىڭ تارزۇسىغا بىنائەن، ئۇنىڭ ئوكتايخاندىن بولغان ئوغلى گۇيۇكخاننى قاغانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. لېكىن باتوخان باشلىق بىر قىسىم خانزادىلەر گۇيۇكخاننى ئېتىراپ قىلمىدى. بىر يۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. قىيىن ئەھۋالدا قالغان گۇيۇكخان مىلادىنىڭ 1248 - يىلىنىڭ بېشىدا ئەسكىرىگە يار-

www.docin.com

مەن دېگەن باھانە بىلەن موڭغۇلىستاندىن چىقىپ بەشبالىققىنىڭ شەرقى شىمالىغا كەلدى. ئۇنىڭ كۆشەندىسى باتوخانمۇ ئىددىل بويلىرىدىن يەتتەسۈگا كەلدى. چىڭگىزخانىڭ بۇ ئىككى نەۋرىسى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن باھانىنى ئۇيغۇر قوشۇنى سەپەرۋەر قىلغانىدى. كۈتۈلمىگەندە، گۈيۈك خان مىلادىنىڭ 1248 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدە دەل 43 يېشىدا ئۆلدى.

موڭغۇل خانزادىلىرى قۇرۇلتاي چاقىرىپ، يېڭى قاغان تىنى تەختكە چىقارغىچە، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنى گۈيۈكخانىڭ ئۆل قالغان خانىشى — ئوبىرات ياكى مەركىت قەبىلىسىدىن بولغان ئوگۇل قايمىش باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ «قاغانلىق تەختىنى گۈيۈكنىڭ تۇغقىنى شىرىنوتقا ياكى ئۆزىنىڭ گۈدەك ئوغلى قوچاغا بەرمەكچىدى. بۇ چاغدا، چىڭگىزخانىڭ نەۋرىلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى، ئەڭ ئابرويلۇقى بولغان باتوخان ئوكتايخانىڭ ئىزىدىكى - ئەۋلادىنى كەسكىن ھالدا بىر تەرەپ قىلىشقا بەل باغلىدى. شۇ مەقسەتتە ئۇنىڭ ئۆل قالغان خانىشى — سۈيۈرغاق تاغى بىلەن بىرلەشتى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1250 - يىلى ئالمىلىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تولەخانىڭ چوڭ ئوغلى مونكىخاننى قاغانلىققا تەختكە چىقىرىشنى تەكلىپ قىلدى. ئوكتايخان بىلەن چاغاتايخانىڭ ئىزىدىكىلىرى، ئەۋرىلىرى قۇرۇلتايغا كەلمىدى. ئۇلار، قۇرۇلتاي چىڭگىزخان ئوغۇللىرى دۆلىتىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بەكمۇ يىراقتا ئىجىلدى، دېگەننى باھانە قىلىپ، قاتناشماق كۆزىمەتتى.

باتوخان بۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قۇرۇلتايىنى قو-

رۇلۇش دەرياسىنىڭ بويىدا ئېچىشقا قارار قىلدى. ئوكتايخان ۋە چاغاتايخانىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قۇرۇلتايغا كېلىشىنى ئۈمىد تۇتۇدى. باتوخانىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن مونكىخان مەلادىنىڭ 1251 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدە قاغانلىق تەختكە چىقتى. مونكىخانىڭ قاغان بولۇشى، قاغانلىقنىڭ ئوكتايخان ئائىلىسىدىن تولىخان ئائىلىسى قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇنىڭغا چىدىمغان ئوكتايخانىڭ ۋارىسلىرى قۇراللىق كۈچ بىلەن تەختنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ئاھايىتى قابىلىيەتلىك، تەدبىرلىك بولغان مونكىخان بەختسىز تۇغقانلىرى (ئوكتايخان ئەۋلادى)غا رەھىم قىلمىدى، ئۇلارنى قىرىپ تاشلىدى.

مونكىخان قاغانلىق تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (1251 — 1259) موڭغۇللار دۇنياسى تىنىرىتىدەكەن تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يەتە باشلىدى.

مونكىخان چىڭگىزخاندىن كېيىن ئۆتكەن موڭغۇل قاغانلىرى ئىچىدە ئاھايىتى غەيرەتلىك، ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر قاغان ئىدىكى. ئۇ ئالدى بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى رەتكە سالدى ۋە مۇستەھكەملىدى. ئۇ ئوردىسىدا ئاسىيا ۋە ياۋروپالىقلاردىن لاتىنچە، رۇسچە، فرانسۇزچە، ئوردىچە، ئىرانچە، ھىندىچە، تىبەتچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تاغۇت قاتارلىق مۇكەممەل بىلىملىرىنى پۈتۈكچىلەرنى ئالدۇردى. ئۇنىڭ ئوردىسىغا مىلادىنىڭ 1254 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە كەلگەن فرانسۇز راھىبى روبروكنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاغان ئوردىسىدا، شامان، ئىسلام، بۇددا، داۋ، ناستورىيان دىنلىرىنىڭ كۆپلىگەن ۋەكىللىرى بار ئىكەن.

مونكخان ئوكتاي ۋە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش، ھېچ بولمىغاندا ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئوكتاي ئوغۇلىنىڭ بالىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. چاغاتاي ئولۇسىغا قارايدىغان ماۋرەئۈننەھرنى باتوخانىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ماۋرەئۈننەھرى ملادىنىڭ 1260 - يىلىغىچە ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئەۋەتكەن باسقاقلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. ملادىنىڭ 1260 - يىلى چاغاتاي خانى ئالمۇخان ئالتۇن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ماۋرەئۈننەھرىدىن قوغلاپ چىقاردى.

مونكخان ئاھايىتى پۈختا تەييارلىقتىن كېيىن، ملادىنىڭ 1253 - يىلى ئۈرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قاراقۇرۇم شەھرىنى بىنا قىلدۇردى. قاراقۇرۇم ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولدى.

مونكخان ملادىنىڭ 1253 - يىلى ئونون دەريا-سىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئىران ۋە ئايباسىيلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇشنى قارارلاشتۇردى. مونكخان ئۈكسى ھىلاكونى (ملادىنىڭ 1219 - يىلى ئۆلۈپ ملادىنىڭ 1268 - يىلى ئۆلگەن) 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندان قىلىپ ھەربىكە ماڭدۇردى. بۇ، موڭغۇللارنىڭ ھەربىكە ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ھىلاكو ملادىنىڭ 1254 - يىلى قاراقۇرۇمدىن ھەربىكە قاراپ يۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. ھىلاكو سەمەرقەنتنە يىر ئاز ئارام-لاندىن كېيىن بولغا چىقىپ، ئۆز ئامو دەريادىن ئۆتۈپ، ملادىنىڭ 1255 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 19 - كۈنىدە ئىراندىكى مولاھىدىلەر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇنداق مەزھىبىدىكى بۇ

خانلىقنىڭ مۇلاھىدە (ھەقىقىي يولدىن ئازغان)لار دەپ ئاتىلىشىدىكى مەلۇم سەۋەب بار ئىدى.

ئىرانىڭ كوھىستان رايونىدا (كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدا) قۇرۇلغان مۇلاھىدىلەر خانلىقى (1250 — 1256) موڭغۇل لارنىڭ ئەۋرىزىدىكى نوياناللىرىغا سېلىق تولەيتتى. ھىلاكو 11-ئايىنىڭ 19 - كۈنىدە مولاھىدىلار شاھى نورىددىن خور شاھنىڭ ئەسىر ئالىدى. نورىددىن قاراقۇرۇمغا ئەۋەتىلدى ۋە يولدا ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكو مۇلاھىدىلار خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ملادىنىڭ 1257 - يىلى 11- ئايدا ئەرەب ئايباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار باغداد دائىرىسى 30 كۈن قورشىدى. باغداد ملادىنىڭ 1258 - يىلى 2-ئايىنىڭ 20 - كۈنى بېسۋېلىندى. شەھەر ئولاق - تالاڭغا ئۆچرىدى. ئەرەب ئايباسىيلار خەلىپىلىكىگە 508 يىل پايە-تەخت بولغان باغداد شەھىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. ئايباسىيلار خەلىپىسى مۇستەسىم (ملادىنىڭ 1242 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىندى. موڭغۇللار ھىلاكونىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، مۇستەسىم بىلەن ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلىنى تاغرىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئىبرىتىسىنى قۇيۇپ ئۆلتۈردى. ئايباسىيلار خانداـ نلىقىنىڭ ئاشقا ئەزالىرىمۇ ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكو ملادىنىڭ 1259 - يىلى كىت بوقانويان قوماندا-لىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنى سۇرىيىنى بېسۋېلىشقا ماڭ-دۇردى. موڭغۇللار ملادىنىڭ 1260 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 30 - كۈ-نىدە ھەلەپنى بېسۋالدى. شۇ يىلى 4 - ئايىنىڭ 6 - كۈنىدە

www.docin.com

شام شەھرىنى بېسىۋالدى.

ھىلاكونىڭ ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى بوقاتقاندىن كېيىنمۇ ئىسلام دۇنياسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى چوڭ خۇشاللىق بىلەن تەتقىق قىلىدى. ئەمما مىسىر مەملۇكلىرى سۇلتانلىقى (1517—1250) مۇڭغۇللارنىڭ مۇسۇلمان ئۇنتۇرا شەرقىنى دەپسەندە قىلىۋاتقانلىقىغا چىدىماي، مۇڭغۇللارنى سۈرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇردى. ھىلادىيە 1260 - يىلى 7 - ئايدىكى ئەين جالۇت ئۇرۇشىدا كىت بوقا نويان قوماندانلىقىدىكى مىڭلىغان قوشۇن (مۇڭغۇل، ئەرمەن، كروزېيلاردىن تەركىب تاپقان)نى سۈرىيەدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھىلاكو يافەتلىرى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆمىرىنىڭ ئاخىرىغىچە (ھىلادىيە 1258 - يىلىغىچە) ئىلىخېي بارغان يەرلەرنىلا بۇرۇنقىدەك، ئىران، ئىراقنى ۋە كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. ھىلادىيە 1260 - يىلى ھىلاكو قۇرغان بېگلىق دۆلەت «ئىل خانلار» دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى تەۋرىز ئىدى.

ئىل خانلار دۆلىتى (1260—1335)گە توققۇز خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار: ھىلاكو (1258 — 1268)، ئاباقا (1268—1682)، تىكودار ئەھمەدخان (1282 — 1284)، ئارغۇن (1284 — 1291)، كېيخاتو (1291 — 1295)، بايدۇخان (1295—1295)، مۇھەممەت غازانخان (1295—1304)، ھۇدابەندە ئولجايتۇخان (1304—1316)، ئەبۇسەئىدخان (1316—1335) دېگەن خانلار ئىدى.

ئىل خانلار سۈرىيە يېلىغان يەرلەرنىمۇ بېسىۋېلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ مىسىر مەملۇكلىرى سۇلتانلىقىغا تەڭ كېلەلمىدى.

مۇڭغۇللارنىڭ ۋاقتىدا، مۇڭغۇللار جەنۇبىي سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالدى. ئاۋۋال سۇلالىنىڭ جەنۇبىدىكى داۋالى خانلىقى (937 — 1253)، ۋېيتنام خانلىقىنى بوقتىشقا كېرىشتى. ھىلادىيە 1252 - يىلى مۇڭكەخان ئۆزىنىڭ قوبىلايخان (ھىلادىيە 1215 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1294 - يىلى ئۆلگەن) سۇبۇتاي باتۇرنىڭ ئوغلى ئۇرۇانغاتايغىنىڭ ھەربىي ئىقتىدارى ئارقىلىق يۇننەنگە بېسىپ كىرىپ، داۋالى خانلىقىنى بېسىۋالدى. ئۇرۇانغاتاي ھىلادىيە 1257 - يىلى ھانويگە بېسىپ كىرىپ، ۋېيتنام خانلىقىنى بويسۇندۇردى.

مۇڭكەخان ھىلادى 1258 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، جەنۇبىي سۇلالىگە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش توغرىلاشتۇردى. مۇڭكەخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇرانغاتاي ۋېيتنامدىن شىمالغا قايتىپ، جەنۇبىي سۇلالىنىڭ ئۇجۇ (ھازىرقى خۇبېيدىكى ۋۇچاڭ شەھرى)گە ھۇجۇم قىلدى. قوبىلايمۇ مۇڭكەخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ۋۇچاڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. مۇڭكەخان قوماندانلىقىدىكى مۇڭغۇل قوشۇنلىرى شەنشىدىن سىچۈەنگە بېسىپ كىردى. مۇڭكەخان جەنۇبىي سۇلالىنىڭ ئۇرغۇن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. ئۇ سىچۈەندىكى خاجۇ (ھازىرقى خاچەن) شەھىرىنى ئېيغىم بېسىل قورشىدى. مۇڭكەخان شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا،

ئوق تېگىپ، ئېغىر يارىدار بولدى. بىرنەچچە كۈن **ئۆتە ـ ئۆتمەي**لا(1259 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە)ئۆلدى.بۇ **مۇ**ـ ناسىۋەت بىلەن ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختاپ قالدى.

دوۋاخان ۋە قوجىغار تېكىن

مونكىخان (مىلادىنىڭ 1208 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1259 ـ يىلى ئۆلگەن) 11 يېشىدا ئاتا‌مدىن ئۆتتى. مونكىخان ئۆلگەندىن كېيىن، بىر يۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈ‌نۈپ كەتتى.

تولىخان (مىلادىنىڭ 1191 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1232 ـ يىلى ئۆلگەن)نىڭ مونكىخان، ھىلاكوخان، قوبلايخان، ئاريغ بۇقا قاتارلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. مونكىخان ئۆلـ گەندىن كېيىن، قۇبلايخان بىلەن ئاريغ بۇقا قاغانلىق تالاشتى. ئاريغ بۇقا مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى قاراقۇرۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۆلۈۋ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولۇشقا ئۇرۇندى. بىراق ئۇنىڭ خەۋەر تاپقان قوبلايخان خىبنەتدىكى كەيپىگدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. قوبلايخان ئۇرۇق تالىشىش قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلىپ (موڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇلاردىن تۈزۈلگەن) شىمالغا ـ موڭغۇلىيىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ ئۆكسىز ئاريغ بۇقا بىلەن بىرنەچچە يىل ئۇرۇشتى. ئاريغ بۇقا مىلادىنىڭ 1264 ـ يىلى قوبلايخانغا تەسلىم بولدى. لېكىن ئوكتايخانىڭ ئەۋرىـ سى قايدۇخان چاغاتاي ئوغۇللىرىنىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىپ، قوبلاي‌خانغا قارشى 35 يىل كۈرەشتى. قايدۇخان مىلادىنىڭ

1264 ـ يىلى تالاس دەريا‌سىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قوبلايخانغا قارشى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ھەممىنى بىرلەشـ تۈرۈپ، كۈچلۈك ئىتتىپاق تۈزدى. قايدۇخان چاغاتاي ئولۇ‌سىنى تىزگىنلىۋالدى، ئۇ قاغان ئۇنۇۋانىنى ئالغانىدى.

تولىخانىنىڭ ئوغلى قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىـ لى كەيپىگدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغاندا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇنى ئېتىراپ قىلـ ماندى. بىراق باشتا چىڭگىزخانغا زامانداش بولغان بائۇرچۇق ئارت تېكىنىنى تىلغا ئالغاندۇق. ئۇ مىلادىنىڭ 1235 ـ يى‌ـ لى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قوسايىن (1235 ـ 1245)، سالون تېكىن (1245 ـ 1255)، ئىوفرونىج تېكىن (1255 ـ 1265)، مامۇراق تېكىن (1265 ـ 1266)لەر ئىدىقۇت بولغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى قوجىغار تېكىن (مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلىدىن 1275 ـ يىلىغىچە ئىدىقۇت بولغان) مىلاد‌ـ نىڭ 1266 ـ يىلى قاراقۇرۇمغا بېرىپ قوبلايخاننى زىيارەت قىلغان. ئۇ چاغداقوبلەي گۈيۈكخاننىڭ قىزى مەلىكە باياغار‌ـ لى قوجىغار تېكىنگە ياتلىق قىلغان،ئۇنىڭدىن‌كېيىن، قوجـ غار تېكىن قوبلايخانغا تېخىمۇ سادا‌قەت بىلدۈرۈپ، قايـ دۇخانغا قارشى چىقتى.ئۇنىڭ ئۈچۈن، قايدۇخان بىلەن دوۋا‌ـ خانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى، بەشبالىقنىمۇ بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1275 ـ يىلى قايدۇخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئېيتىپ تۇرغەتكۈسىز دەھشەتلىك كۈلپەتنى سالدى.

قايدۇخانلىق ئىرادىسىگە مادىق بولغان چاغاتاي ئۇ-
لۇسلىق خانى دوۋاخان مىلادىنىڭ 1275 - يىلىي 120 مىڭ
كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ، ئىدىقۇت شەھىرىنى قورشى-
ۋالدى. قورشاۋ ئالتە ئاي داۋام قىلدى. قوجىغار تېكىن
باشچىلىقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى شەھەرنى قەھرىمانلارچە
قوغداپ، موڭغۇللارنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. لېكىن 120 مىڭ
جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدا خەلقنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى، مال - مۈل-
كىنى بۇلاپ تالىدى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىقتىسا-
دىنى ئىگىلىكى خاراب بولدى، خەلق ھايات كەچۈرۈشكە ئا-
مالسىز قالدى. شەھەرنى ئالالمىغان دوۋاخان شەھەر قورغا-
نىنىڭ ئۈستىدە تۇرغان قوجىغار تېكىنگە ۋاقىراپ: «ماڭا
ئاقىبل ئۇرالمايسەن، كۆكۈم - تالقان بولۇپ كېتىسەن، يە-
تىم قالغان شەھەرگە كىرىۋېلىپ ماڭا ئاقىبل ئۇرماقچىمۇ-
سەن؟!» دېگەنىدە، قوجىغار تېكىن: «مەن پەرلا پادىشاھقا سا-
دىق، ئىككى پادىشاھقا ساداقەتسىزلىك پىلدۇرمەيمەن، مەن
مۇشۇ شەھەردە ئۆلۈمەن. ئۆلسەممۇ مۇشۇ شەھەردە
بولىدۇ، قانداقلا بولمىسۇن، مەن ساڭا زادى باش ئەگمەي-
مەن» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىلاج قىلالمىغان دوۋاخان ئوقيانىڭ باشقىغا باغلاپ
شەھەرگە ئاتقان خېتىدە: «مەن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرىسى بو-
لىمەن، نېمە ئۈچۈن ماڭا بويسۇنمايسەن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە
سەن بوۋاڭنىڭ مەلىكە قىزىغا (باباغارنى دېمەكچى) ئۆيلە-
گەن، سەن مەلىكە قىزىنىڭ ماڭا ياتلىق قىلىدىغان بولمالا.
ئۇ چاغدا قوشۇنىڭ قايتۇرۇپ كېتىمەن، ئۇنداق قىلمايدىغان

بولساڭ، شەھەرگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىمەن» دېدى.
دوۋاخاننىڭ ئوقيا ئارقىلىق شەھەرگە ئاتقان خېتىنى قوجىغار
تېكىنىڭ بەگلىرى ئوردىغا كىرىپ ئىدىقۇتقا سۇندى. دوۋا-
خاننىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان قوجىغار تېكىن
ئوردا بەگلىرى بىلەن قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت
لەشكەندە، ئىدىقۇت بەگلىرى: «شەھەردىكى ئاشلىق ئۆكسۈپ،
ئوقەي دەپ قالدى. ماددۇردىن كېيىپ قالدۇق. دوۋاخان شەھ-
ھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمايدىغان بولسا، ئۇنىڭ بىلەن
ئىركەشكەن تەقدىردىمۇ ھالاك بولۇپ كېتىمىز» دېيىشتى.
دۆلەت ۋە خەلقنى مالايىتاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى ھەممىدىن
ئەلا كۆرگەن ئالىيجاناب ۋەتەنپەرۋەر قوجىغار تېكىن: «خەلق
نى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قىرىمنىڭ مېھرىدىن كېچىمەن!» دېدى.
شۇنداق قىلىپ قوجىغار تېكىننىڭ بەگلىرى ئىدىقۇت بىكەسى
ئىل ئۈتمىش تاتلىق قىزنى ئېچىگە كۆرپە - يىگەندا ساز سېلىنە-
غان باداڭغا ئولتۇرغۇزۇپ، باداڭنى تارغامچا بىلەن باغلاپ،
شەھەر سېپىلىنىڭ ئوتتىغا چۈشۈرۈپ بەردى. بۇ ئىشلار ئو-
ردىدا ئاغدىن كېيىن دوۋاخان شەھەر قورشاۋىنى بىكار قىلىپ،
موڭغۇل قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى.[1]

دوۋاخان قوماندانلىقىدىكى 120 مىڭ جەڭچىدىن تەر-
كىب تاپقان چوڭ قوشۇنىنىڭ ئىدىقۇت شەھىرىنى ئالتە ئاي
مۇھاسىرىگە ئالغانلىقى سەۋەبىدىن، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپ-
ىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچىلىقىغا، ئىناياغ ئاستى
قىلىشىغا ئۇچراپ جىددىي چاقى توۋىلىدى. شۇڭا ئىدىقۇت ئۇ-
يغۇرلار ھاۋىرىگەنىڭ ئۆلكىسىدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسىنى ئەتراپ-

تەرىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قوجىغار تېكىن ئۇرۇ-
پان رايونىنىڭ خاراب بولغان ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى (بېزا
ئىگىلىك ۋە باشقىلار)نى ھەيۋىگەندىلا ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈشكە
ئامالسىز قالدى. قوجىغار تېكىن كېيىن مىلادىنىڭ 1276 -
يىلى قايدۇخانغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1275 -
يىلى ۋۇۋېي ئەترايىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى
ئارىسىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ ئەۋلادىغا مەنسۇپ
بولغان بەگلەرمۇ بار ئىدى. مانا شۇ بەگلەر موڭغۇللارنىڭ
تەپىنلىشى بىلەن ۋۇۋېيغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارغا خان
بولدى.

كەنسۇدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم
يىراقلىقتىكى «ئىدىقۇت يېزىسىنىڭ مەڭگۈ تاش جىلغىسى»
(ئۇيغۇرچە يېزىلغان) دېگەن جايدىن تېپىلغان خاتىرە تاشقا،
تەخمىنەن 70 يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر
(مىلادىنىڭ 1266 - يىلىدىن 1335 يىلىغىچە) ناھايىتى كۆزەل
شېئىرىي تىل بىلەن تەسۋىرلىنىپ ئۆتۈپ يېزىلغان. «ئىدىقۇت
خانلىقىنىڭ يارانغان تۆھپىلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە يېزىلى-
غان مەڭگۈ تاش» دېگەن ئېتىز ئەكىلىدە يېزىلغان داستانىنىڭ
10 - قۇرىدىن 20 - قۇرىغىچە بولغان خاتىرىنى كۆزدىن
كەچۈرەيلى:

«كۆزەل ھۆسنىڭ، ئەقىللىق، نازلىق، قائىدە - يو-
سۇنلۇق قىزىمىز بار ئىكەن، ئارغامچىنى ئۇزمەي (بادا ئىچىپ
ماھلانغان ئارغامچا كۆزدە ئۇنۇلىدۇ)، ياشقىنە قىلمايلا، ئۆزۈم-
گە بەرسىمۇ، سىزگە ئوغۇل بولغان بولاتتىم... ئاكا - ئۇكا

بولۇشۇپ، تويلىشىپ، ئىچىشىپ، مەڭگۈ ئىناق ئۆتۈشۈپ...
قايتىپ كېتەيلى... (دوۋاخانىڭ قوجىغار تېكىنگە كۆيۈنۈۋۈل
بولۇش ئارزۇسى بايان قىلىنغان)... ئۇرۇق - ئۇمەن مۇشۇ-
داق ياخشى گەپلەرنى... ئۆز رېتى بويىچە، كەم - كۆتىز
تولۇق چۈشەندۈرۈپ يازغان خېتىنى قايتاپ، ئوقۇپ باغلىتىپ،
زەمبىرەكلەرنى كەلتۈرۈپ شەھەرگە ئاتقۇزدى («موڭغۇل تا-
رىخى»دا «ئوقيالىڭ باشقىنا باغلاپ» دېيىلگەن). بارلىق ئەل
خەلقى خەتنى ئېچىپ كۆرۈپ تولىمۇشادلاندى. خەتنى ئېچىپ ئو-
قۇغان ئابرويلۇق بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئورۇنداكتىپ،
ھۆرمەتلىك تەكلىكنىڭ (قوجىغار تېكىنگە «بىمەكچى») ئۇندىق دەپ
ئىلتىماس قىلدى: ئالتە ئاي شەھەرگە بېكىنىپ، ئورۇق - تۇ-
لۇكسىز جەڭ قىلىپ، ئورۇقمىز تۇگەي دەپ قالغاندا... ئەلنى
كۆلىپەتتىن خالىي قىلىش ئۈچۈن، دەرد - ئەلەملىك ئىلتە-
ماسىمىزنى قوبۇل قىلىپ («قوجىغار تېكىنگە بىمەكچى» دەپ
مۇشۇ ئىلتىماسنى («قوجىغار تېكىنگە» سۆزىدى... كېچىكتىن
ئەركە ئۆسكەن، بۇۋىسىنىڭ (بۇۋىدا دىنىنىڭ ئەۋلىياسى
دەك «بىمەكچى») ئىل ئىتىمىش بىكەنى... ئارغامچا بىلەن بەكە
چۈشۈردى، دوۋاخانىڭ تەلىپى ئورۇندالدى، ئۇ قايتىپ
كەتتى.»[1]

مانا شۇ مەڭگۈ تاشتىكى خاتىرە ئىگە سۆلالىسى دەۋرىدە
(1368 — 1644) ياشىغان تارىخچى سۆلە لېيەن يازغان «موڭغۇل
تارىخى» ناملىق ئۇرچۇق ئارت تېكىن ھەققىدە قىسقا «بىكى خاتى-
رە» بىلەن ئوخشاش.

قوجىغار تېكىن مىلادىنىڭ 1276 - يىلى قايدۇخانغا
قارشى بولغان يىرى چوڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى

چوڭ ئوغلى بولسۇن تېكىن ئىدىقۇت بولغان، بولسۇن تېكىنىڭ (1218 — 1276) ئانىسىدەكلا قوبلايخانىنى قوللىغان. ئۇنىڭ ئۈچۈن قوبلايخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ كۆڭلىگە قەدەر يافقان بولسا تېكىن بورقان، باياجا، ئوراچىن قاتارلىق موڭغۇل مەلىكىلىرىگە ئۆيلەنگەن.

ئوكتايخانىنىڭ ئەۋرىسى قايدۇخان قوبلايخانىنىڭ ئوغلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭغا بىلەن 34 يىل (مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلىدىن 1302 ـ يىلىغىچە) ئۇرۇشتى. ئەڭ ئاخىردا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى چاپار-خان مىلادىنىڭ 1306 ـ يىلى قوبلايخانىنىڭ ئوغلى تۆمۈرگە (مىلادىنىڭ 1295 ـ يىلىدىن 1307 ـ يىلىغىچە خان بولغان) تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئوكتاي خانىدانى ھۆكۈم سۈرۈشىن قالدى. ئوكتاي ئوغۇسىغا قاراشلىق بەرلەر چاغاتاي ئوغۇسىغا قوشۇۋېلىندى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى ئۆزىنى ئوغۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، چىڭگىز-خان ھۆرگەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دېرىسىچە قىسمىغا يۆلۈ-نۈپ كەتتى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوكتايخان (1229 ـ 1241)، گۇيۇكخان (1248 ـ 1246)، مونكېخان قا-قارلىق ئوچ قاغان ھۆكۈم سۈرگەن چاغدا (1229 ـ 1259)، ئو-غۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىر يۈتۈنلۈكىنى ساقلىغانىدى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى (قوب-لاي قاغان بولغاندىن كېيىن) ئالتۇن ئوردا خانلىقى، چاغا-تاي خانلىقى، ئوكتاي خانلىقى، ئىل خانلار دۆلىتى قاغان-

نىڭ تومۇرىدىن ـ تومۇرا ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوغۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىگە بويسۇنمايدىغان ئايرىم ـ ئايرىم دۆلەتلەر بولۇۋالدى، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزدى. ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە قاراقۇرۇم خانلىقى قوبلايخان ئاتالمىش، بۈيۈك موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قوراللىق كۈچ ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئامالسىز قالدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 ـ يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇ-لالىسىنى يوقىتىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋالدى. ئۇ بېيجىڭ-نى پايتەخت قىلىپ، جۇڭگودا موڭغوللار ھۆكۈمرانلىقىنى ئور-ناتتى. قوبلايخان خەنزۇلارنىڭ مىللىي روھىنى ئاجىزلىتىپ، جۇڭگوغا مەڭگۈ ھۆكۈمرانلىق قىلىش خىيالىدا، ئۆزى قۇرغان سۇلالىسى «يۈەن سۇلالىسى» دەپ ئاتىدى.

لېكىن مىللىي مۇستەقىل دۆلەتچىلىك روھىغا ئايلىنىپ خان خەنزۇلار مىلادىنىڭ 1368 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ جۇڭگو-دىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتى ـ مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى جۇ يۈەنجاڭ (مىلا-دىنىڭ 1368 ـ يىلىدىن 1398 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 1368 ـ يىلى جۇڭگونى 88 يىل ھۆكۈمرانلىق قىل-غان موڭغۇللارنىڭ ئاخىرقى خانى بولغان تومۇرنى جۇڭگودىن قوغلاپ چىقاردى.

موڭغۇللار ئۆيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى قوجىغار تېكىننىڭ ئۈمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1276 ـ يىلىغىچە) قوبلايخانىنى قوللاپ، قايدۇخانغا قارشى تۇرغانلىقىنى،

ئۇ ۋەجىدىن ئۇرۇشتا ئۇلگەنلىكىنى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ قايدۇخانغا قارشى ئۇرۇشتە سىياسىي، ھەربىي ستراتېگىيە جەھەتتە ئاھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىمۇ موڭغۇل مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرۇپ كەلگەن.

يىگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

بىز باشتا تولىن تېكىن (1276 — 1318) نىڭ موڭغۇل مەلىكىلىرىدىن بورخان، باباچا، ئوراچىن ئاتلىق ئۈچ مەلىكىگە ئۆيلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

تولىن تېكىن مىلادىنىڭ 1318 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مەلىكە باباچادىن تۇغۇلغان تۆمۈر بۇقا ۋە سەككى تېكىن ئاتلىق ئىككى ئوغلى بارئىدى. تولىن تېكىنىڭ ئورنىغا تۆمۈر بۇقا ئىدىقۇت بولدى. تۆمۈر بۇقا مىلادىنىڭ 1307-يىلى ئوكتەبىرىنىڭ ئوغلى قۇدانىڭ قىزى ئۇرچىمانغا ئۆيلەنگەنىدى. تۆمۈر بۇقا ئىنىڭ ئون يىل (1318 — 1327) خان بولغانلىقى مەلۇم. يەزى تارىخىي خاتىرىلەردە، تۆمۈر بۇقا مىلادىنىڭ 1327 - يىلى جازاغا تارتىلغان، ئۇ خانبالىق (بېيجىڭ)دىكى موڭغۇل خانى سۈن تۆمۈر (1324 — 1328) نىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇ چاغدا تۆمۈر بۇقانىڭ ئوكسى سەككى تېكىنمۇ ئۆلتۈرۈلگەن، دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تۆمۈر بۇقا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سەككى تېكىن ئىدىقۇت بولغان دېگەن خاتىرىلەرمۇ بار. يەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سەككى تېكىن (1227 — 1331) دىن

www.docin.com

كېيىن ئۇنىڭ تاداڭ ياشقا ئۆكسى تايبان ئىدىقۇت بولغانىدەك تۇرىدۇ. قانداق بولسۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1335 - يىلى چاغاتاي خانلىرىدىن تۇنجى قېتىم مۇستەقىل خان بولغان تارماشىرىنىڭ ۋاقتىدا (1335 — 1320) بوقتىلىخان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىنغان.

يەتتىنچى ئەسىر (485 يىل) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 275 يىل (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە) تولۇق مۇستەقىل ياشىغان بولسا، 210 يىل (مىلادىنىڭ 1125 -يىلىدىن1335-يىلىغىچە)بېرىم مۇستەقىل ھالدا ياشىدى.بۇ بىقىندىلىق ھالدا ياشىغان210يىللىك، 80يىلى (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1209 - يىلىغىچە) غەربىي قىتاي لارغا، 136 يىلى(مىلادىنىڭ 1209 - يىلىدىن1335 - يىلىغىچە) موڭغۇللارغا قارام بولۇپ ياشىغان مەزگىل بولدى.

يەتتىنچى ئۇچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى

چىڭگىزخان (مىلادىنىڭ 1206 - يىلىدىن 1227 - يىلىغىچە، قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوكتايخان، گۇيۇكخان، مونكېخانلارنىڭ ۋاقتىدا(مىلادىنىڭ 1206- يىلىدىن 1259 - يىلىغىچە) شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيانىدىن تارتىپ غەربىي دونايى دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايىغىچە ۋە شىمالى سىبىرىيە دالالىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي كىچىك ئاسىيا-غىچە بولغان ئورغۇدلىغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلدى.

مانا شۇنداق ئۇلۇغ ئىمپېرىيىنى قۇرغان موڭغۇللار ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا خېلىلا قالاق ئىدى. ئۇلار دەسلەپ شەرقىي ئاسىيانىڭ دالالىرىدا، ئورمانلىرىدا چۆللەردە ياشىغان. موڭغۇللارنىڭ يايلاق، دالالاردا ياشىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلاردا ياشىغانلىرى ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن موڭغۇللار يايلاق ۋە ئورمانلىق رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە قايانچ جايى قىلىشقانىدى. مۇنداق ئەھۋال مونكېخان موڭ

www.docin.com

مۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغۇچە داۋام قىلغان.

موڭغۇللار ئاھايىتى قالاق بولۇشىغا قارىماي، جەڭگە ۋار، باتۇر ئەسلەتكە ۋە بەكمۇ پۇختا بولغان، ھەربىي ئىنتىزامغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. دالادا، چۆل - باياۋاندا، قاتتىق تەبىئىي شارائىتتىدا ھايات كەچۈرۈش، چارۋا مالالارنى قىرغىنغا ئۇچرىتمىدىغان، دائىما بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر (قارىنىڭ قېلىن بېغىشى، قۇرغاقچىلىق يىللىرى ئوت - چۆپنىڭ ئۆنمەسلىكى)، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى موڭغۇللارنى قىيىنچىلىققا چىدايدىغان، ئىنتىزامغا بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئۆگەتكەنىدى. موڭغۇللاردا قەبىلىۋى مۇناسىۋەت ئاھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، موڭغۇللار چىڭگىزخاندەك ساۋاتسىز بولسىمۇ ئاھايىتى ئەقىللىق، ھوشيار، بەكمۇ ھىيلىگەر، ئادەتتىن تاشقىرى تەشكىلاتچىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە قەھرىمان يېتەكچىگە ئىگە ئىدى.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغاندىن تارتىپ، قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەنىدى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى — ئۇيغۇرلار ئىدى. چىڭگىزخان ئالتايلىق، بەشبالىقلىق، تۇرپانلىق، قاراشەھەرلىك، قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن، مىڭلىغان قابىل كىشىلەرنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى - تاشقى، چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنى ياشقۇرۇشقا جەلپ قىلغانىدى.

چىڭگىزخانىڭ قابىلىيەتلىك ئاش ۋەزىرى قىتتان شاھزادىسى يىلۈچۈساي كۆزلەرنىڭ بىرىدە چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئوقيا ياساشقا ئۈستا كىرەك بولغاندەك، جاھانغا سوراش ئۈچۈن بىلىدىغان ئۈستا كىرەك.»[1]

ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى ياشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنغان كىشىلەر تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەر، ھوشيار، ئۈستا دىپلوماتلار، ئىشۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئاساسلىرىنى بىلىدىغان ھەربىي ستراتېگلەر، تاكتىكچىلار، ھەربىي تېخنىكىلار، چىداملىق، قەيسەر سەيياھلار، دېڭىزچىلار، قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى، ئىسلاملىق ئالىملار، تۇرلۇك ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان تىلماچىلار، شائىرلار، تارىخچىلار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكانتلاردىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭگىزخان بىرىنچى قېتىم موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، ئۇزۇنغا سوزۇلغان شىمالىي (شەرقىي سىبىرىيەدىكى) ۋە غەربىدىكى (شەرقىي ئالتايدىكى) ئۇرۇقىي قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1204 - يىلى ئالتايدىكى نايمان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان. نايمان خانى ئىنانچ بىلگەخاقانىڭ ئوغلى تاياڭخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تاياڭخانىڭ ئۈستازى ۋە تاغىچىسى ئۇيغۇر تاتاتونگا چىڭگىزخانىڭ قولىغا چۈشكەنىدى. بىز ئۇنى ياشتا ئېيتقان.

چىڭگىزخان تاتاتونگانىڭ ئەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى. چىڭگىزخانىڭ ئوغۇللىرى ۋە ياشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ئۇيغۇر

مۇر بېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىنگە ئايلاندى.
تاتاتونگا چىڭگىزخانىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز قىلىپ تەيىن
لەندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى
ئۇيغۇر بېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلدى. موڭغۇل ئىم-
پېرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىلخانلار (مىلا-
دىنىڭ 1258 ـ يىلىدىن 1335 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ
ئالاقىلىرى ئۇيغۇرچە، پارسچە يېزىقىدا يېزىلغان بولسا، چا-
غاتاي خانلىقى (1231 ـــ 1370) بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى
(1227 ـــ 1502)دا رەسمىي دۆلەت تىلى ـ ئۇيغۇر تىلى، دۆلەت
يېزىقى ـ ئۇيغۇر يېزىقى بولغانىدى. چاغاتاي خانلىقى بى-
لەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇللار ئۇيغۇرلار، تاتارلار،
قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تۈركلىشىپ،
ئېتنىك جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىردى. موڭغۇل خانلىرى ئا-
رىسىدىكى ئورتاق تىل، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدىكى ئەدە-
بىي تىل، رەسمىي سىياسىي ئالاقىلەردا قوللىنىلىدىغان تىل ـ
ئۇيغۇر تىلى بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى ماتۇرچۇق ئاۋات تې-
كىن مىلادىنىڭ 1210 ـ يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئورۇ-
لۇن دەريالىق بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخانغا ۋە-
يارەت قىلغاندىن كېيىن، مەشھۇر ئۇيغۇرلاردىن ئۇرغۇن
كىشىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باش-
قۇرۇشقا جەلب قىلىنىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆز-
نىڭ تاجاۋۇرچىلىق ـ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى.
چىڭگىزخانىڭ ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر مەرىپى ئالىملە-

رى چىڭگىزخانىڭ مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى جۇرجەت خانلىقى-
نى قىلغان بۇرۇشىدە، 1219 ـ يىلىدىن 1225 ـ يىلىغىچە داۋام
قىلغان غەربكە يۈرۈشىدە ھەربىي مەسلىھەتچى بولدى.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇل-
لىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە ئۇيغۇرلىقلار
ئۇيغۇرلار جەلب قىلىنىدى.

چىڭگىزخانىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قا-
تناشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئەڭ مەشھۇرلىرى بولغان تۇراقا-
يا، بۇلاد قايا قاتارلىقلار توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆزلە-
لىش كېرەك.

تۇراقايا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ھەربىي ستراتېگ
كىشە ۋە ئاكتىسىنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە قوللىنىشقا ئامايە-
تى ئۇستا ئىدى. تۇراقايا چىڭگىزخانىڭ ئۇلۇغ خانىملىرىم شاھ-
لار دۆلىتىگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان ھەربىي مەسلىھەتچى-
لەر ئىچىدە ئامايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىملاردىن بىرى
ئىدى. بۇلادقايا بولسا چىڭگىزخانىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈ-
شىگە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخانىڭ ئوغلى تولىخانىڭ
ئورۇنباسارى بولغان. بەشبالىقلىق بۇلادقايا چىڭگىزخان مىلا-
دىنىڭ 1215 ـ يىلى بېيجىڭنى (جۇرجەت خانلىقى-
نىڭ پايتەختى)گە ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەلچى ۋە ئارزاچى قى-
لىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن (مىلادىنىڭ 1215ـ يىلىدىن
1221 ـ يىلىغىچە) جۇڭدۇدىكى باش ۋالىي موڭغۇل سەركەردە-
سى مۇقالى ئىدى. مۇقالى مىلادىنىڭ 1223 ـ يىلى ئۆلگەندىن
كېيىن، جۇڭدۇغا بۇلادقايا ئەۋەتىلگەن. بۇلادقايا جۇڭدۇدا ئۇزۇ-

www.docin.com

غان مۇڭلىدە، شىمالىي جۇڭگوغا موڭغۇللار نامىدىن ھۆ-
كۈمرانلىق قىلغان. شۇ چاغدا، جەنۇبىي جۇڭگو جەنۇبىي سۇڭ
سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلا-
لىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن تولىمۇ ئۇزۇن قوبى-
لايخان 87 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇەن سۇلالىسىنى (1279—1368)
قۇرغان. ئۇيغۇرلار مانا شۇ بۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھو-
قۇقلىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى.

قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدەۋرىگىچە(1279—1368)
ئۇيغۇرلاردىن لەن ئىشەن (مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئۇغۇلۇپ
1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، سانگا (؟-1291)، ئەھمەت
(مىلادىنىڭ 1282 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ئەل بىغمىش
(مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەڭگۈ تېمۈر
(XII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) شىبان (مىلادىنىڭ 1197-
يىلى تۇغۇلۇپ، 1276 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مۇڭكۈز
(XII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، ئەختەرىددىن (XII
ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرلار خانىمالىقتا
ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

سۇلارنىڭ ئىچىدىن ئادىللىقى، كەمتەرلىكى، خەلقپەر-
ۋەرلىكى، قابىللىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان لەن ئىشەن،
مۇڭكۈز، مەڭگۈ تېمۈر، شىبان، ئەل بىغمىش، ئەختەرىددىن
قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

لەن ئىشەن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت
خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. ئۇ قوبلايخانىنىڭ
باش مەسلىھەتچىسى بولغان، مىلادىنىڭ 1259 - يىلى مونكې

قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەخ-
تى قاراقۇرۇمنى ساقلاشقا تەيىن قىلىنغان ئاتىلىق بوقا (قوبلاي-
خانىنىڭ ئوكسى) پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاراقۇرۇمدا قۇرۇلتاي
چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى تارە-
تۇالماقچى بولىغاندا، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 - يىلى
لەن ئىشەننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، قاغان سايلاشنىكى
ئەنئەنىگە خىلاپ ھالدا كەيغىدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيە-
سىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوبلايخان بىلەن ئاتىلىق بوقا ئارە-
سىدا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. قوبلايخان ئاتىلىق بوقانى
تارمار كەلتۈرۈپ، قاراقۇرۇمنى ئىگىلىۋالدى. مىلادىنىڭ
1264 - يىلى ئاتىلىق بوقا قوبلايخانغا تەسلىم بولدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى پۈتۈن جۇڭگونى
بېسىۋالغاندىن كېيىن، قوبلايخان بۈەن سۇلالىسىگە خان
بولۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلدى. لەن ئىشەن ئۇنىڭدىن باش-
لاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولدى.
مۇڭكۈزمۇ قوبلايخانىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى-
دىن بىرى ئىدى. قوبلايخان ئۇنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلە-
گەندە ئۇ باش ۋەزىرلىكنى قوبۇل قىلمىغان. مۇڭكۈز ماھايە-
تى ئەقىللىق، پىلسىمانلىك ئادەم بولغان.

مەڭگۈ تېمۈر بولسا قوبلايخانىنىڭ ئۇنىتازى ئىدى.
قوبلايخان ئۇنىڭ تەرىپىنى ئەتىبىرلەيتتى. موڭغۇلچە، ئۇي-
غۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلەتتى-
غان، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلىدىغان بىر شەخسى بولۇپ
يېتىشكەن.

شىبان بولسا مەشھۇر دىپلومات ئىدى. ئۇ قوبلايخان بىلەن ئۇنىڭ دۆشەللىرى ئارىسىنى كېلىشتۈرۈشتى ئىشچىلىق ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. شىبان ئوكتسايخان بىلەن قوبلايخانىنىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان. ئۇ مىلادىنىڭ 1276 - يىلى 79 - يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئەھمەت قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان. ئۇ ناھايىتى قابىل ئادەم بولۇپ، باش ۋەزىرلىككە تەڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، ئۆلجەيتۇخان، ئىمانلاڭنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1270 - يىلىدىن 1320 - يىلىغىچە) مەشھۇر دىپلوماتچىسى ۋە دىپلوماتلىرىدىن بولغان ئېل يىغمىش ئاتلىق ئۇيغۇر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كېمە ئەترىتىنى باشلاپ بىرنەچچە قېتىم ھىندى ئوكيانىغا ۋە ئوكيانىيىگە بارغان. ئېل يىغمىش دىڭىز - ئوكيان ئارقىلىق ھازىرقى سېرىلانكا، ماۋرىيە (ھىندىستانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ھىندىجىنى، ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ قايتىشىدا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ كەلگەن ھەم ئۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا - دەرمانلارنى ئەكەلگەن.

قوبلايخانىنىڭ ئېل يىغمىشنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا (ھىندىجىنىدىكى دۆلەتلەرگە ۋە ھىندىستان)ما ھىندونېزىيە لەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى ئۇ دۆلەتلەر توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىدى. چۈنكى، قوبلايخان شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ۋە ھىندونېزىيىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن

ئۇرۇندىن بىرى تەييارلانماقتا ئىدى.

دېگەندەك، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شەرقە — ياپونىيىگە، شەرقىي جەنۇبى ئاسىياغا — ھىندونېزىيىگە كىشى كۆلەمدە مۇجۇم باشلىدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1280- يىلىدىن يۇزلىگەن - مىڭلىغان كېمىلەر بىلەن تەمىنلەنگەن 165 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇنىنى (بۇنىڭ 120 مىڭى جەڭ ۋۇ ۋە كورىيەلىك جەڭچىلەر ئىدى) دېڭىز ئارقىلىق ياپونىيە جىگە ماڭدۇردى. لېكىن بۇ چوڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى ئۇرغۇن ئادەمى ئۇلۇغ ئوكيانىدا تەيفۇنغا ئۇچراپ ھەرق بولدى، نەتىجىدە موڭغۇللارنىڭ ياپونىيىگە قىلغان يۇرۇشى ئەمەلگە ئاشمىدى.

قوبلايخان ياپونىيىگە قىلغان يۇرۇشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1283 - يىلى ھىندىجىنى بېرىم ئارىلىدىكى ۋېيېتنام، مالايشىيا، بىرما، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئېل يىغمىش موڭغۇللارنىڭ ھىندىجىنىدىكى دۆلەتلەرگە قىلغان يۇرۇشىگە قاتناشتى. يەنە ئۇ موڭغۇللارنىڭ 1293 - يىلى ھىندونېزىيىگە قىلغان يۇرۇشىگىمۇ قاتناشتى. ئېل يىغمىش قوبلايخانىنىڭ ھىندونېزىيىگە قىلغان يۇرۇشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن (موڭغۇللار ئوكيانىيىنىڭ ئىسسىق ھاۋا كىلىماتىغا ماسلىشالمىغاچقا ئېچ ئۆتكۈ كېسىلىگە مۇپتىلا بولغانىكەن)، جانىجاللىقتا قايتىپ كېلىپ، ئۇمۇرىنىڭ ئاخىرىغىچە باش ۋەزىر ئورۇنجاسارى بولۇپ خىزمەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

www.docin.com

قوبلايخانىڭ ۋاقتىدا، ئەخمەتتەدىن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئىنژېنېر ئۆتكەنىدى. ئەخمەتتەدىن خان تەرىپىدىن ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرمىغان چاغدىر مەھكىمىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن.

ئەخمەتتەدىن ھازىرقى بېيجىڭ شەھرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى لايىھىلەپ بىنا قىلغان.

بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن بىرمۇنچە سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. بېيجىڭ جۇڭگوتارىخىدىكى «يىلنامە چۈنچيۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن475 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، «ئۇرۇشقاق يەگلىكلەر دەۋرى» (مىلادىدىن 475يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)دىكى يەن يەگلىكىگە پايتەخت بولغانىدى، ئۇ چاغدا جىجياڭ (河北省) دەپ ئاتىلاتتى.چىن سۇلالىسى مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جىجياڭ شەھرى چېگرا مۇداپىئە بويىچە مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان. شۇجياڭ شەھرى يەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن220 يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)،سۇي سۇلالىسى (581 — 618)، تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) دەۋرىدىمۇ مۇھىم ھەربىي شەھەر بولغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كەلگەندە (960 — 1279)، جىجياڭ شەھرىنى مىلادىدىن 960 - يىلىدىن قىتانلار بېسىۋالغان.جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئۇتكەن جۇرجىت خانلىقى(1234—1115)، يۈەن سۇلالىسى (1279 — 1308)، مىڭ سۇلالىسى(1368—644)، چىن سۇلالىسى (1644 — 1911) قاتارلىق تۆت سۇلالە باش

تېن - ئاخىرىنجە جىجياڭ شەھرىنى پايتەخت قىلغان.

شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىدىنىڭ 1053 - يىلىدىن جىجياڭ شەھرىنى پايتەخت قىلغان ۋاقتىدىن باشلاپ ھېچ ئايلىنىپ كەتمەي، بېيجىڭ 800 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە بولىدۇ.

تارىخى ئۇزۇن بولغان بېيجىڭ شەھرىنىڭ نامى تۇرلۇك تارىخىي شارائىتلاردا ئوخشىمايلا كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇجۇ، قىتان خانلىقى دەۋرىدە يەنجىڭ (燕京—析津)، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدە جۇڭدۇ (中都) دەپ ئاتالدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانبالىق دەپ ئاتالدى، يەقەت جىڭ سۇلالىسى (北京) دەۋرىگە كەلگەندىلا بېيجىڭ (北京) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

ھازىرقى بېيجىڭ شەھرىنىڭ ئاساسى يەن يەگلىكىنىڭ پايتەختى جىجياڭ شەھرىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدىكى يەنجىڭ، جۇڭدۇ شەھرلىرىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەس ئىدى. ھازىرقى بېيجىڭ پەقەت موڭغۇللار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە يەنا قىلىنغان خانبالىق شەھرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كېڭىيىپ ھازىرقى ھالىغا كەلگەن.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ1215 - يىلى جۇڭگونى ئىككىنچى قېتىم ئاھايىتى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختىنى بولغان بۇ شەھەرنى بېسىۋالغاندا. شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئۇنى كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، جۇڭدۇ شەھرى پۈتۈن

ئايدىن ئارتۇق كۆزۈپ. قورقۇنچلۇق خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

مانا شۇ ۋەقەدىن 52 يىل بۇرۇنكەدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1268 - يىلى)، قوبلايخان جۇڭدۇ شەھرىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى«پايتەخت قىلىش قارارى»نى چىقا كەلگەن.

ئەخمەدىدىن قوبلايخاننىڭ تايشۇرۇقى بويىچە يېڭى شەھەر قۇرۇلىدىغان پايتەختنىڭ ئايلانمىسى چوڭ، مۇرەككەپ لايىھە سىنى ئىشلەپ چىققان ۋە شۇ لايىھە بويىچە «خانبالىق» دەپ ئاتالغان بۇ پايتەختنى بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئەخمەدىدىنىڭ لايىھىسى بويىچە، بىرىنچى قەدەمدە، يەرنىڭ قىياپىتى شەكلىگە ئاساسەن، يەر ئاستى قاناللىرىنى چىقىرىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەشەمەتلىك ساراي بىنالىرى، سودا ئۇچىغان ساياللىرى، ئورنىتىلغان، ئىككىنچى قەدەمدە، تەبىئىي مەنزىرىنى چىرايلىق جايلارغا خانلار تۇرىدىغان ئوردىلار سېلىنغان. ئەخمەدىدىنىڭ لايىھىسىگە ئاساسەن، ھازىرقى جۇڭنەنخەيۋە بېيخەيۋە كۆلىدىكى بىنا قىلىنىپ خان ئوردىلىرى بۇ كۆلەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا سېلىنغان. ھازىرقى جۇڭشەن باغچىسى بىنا قىلىنغان.[9]

خانبالىقنىڭ «كوچىلىرى چوڭ كوچا، كىچىك كوچا ۋە خۇتۇڭ» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچ خىل كوچىدىن ئىبارەت بولغان... چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 24 قەدەم، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 12 قەدەم بولغان. شەھەرگە 164 چوڭ ۋە كىچىك كوچا، 2009 خۇتۇڭ ياسالغان... بۇنداق كوچىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاتنىشىنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجىغا ئاساسلانغان.[10]

خانبالىقنىڭ ئوردىلار، كۆللەر، باغچىلار، كۆۋرۈكلەر، كوچىلار، شەھەر دەرۋازىلىرى، يەر ئاستى قاناللىرىنىڭ جايلىشىشىنىڭ ئەلئەنئۇي ئادەتلىرى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ شەرت - شارائىتلىرى ۋە يەرلىك ئەھۋالىنىڭ يەزىيەر جۇغراپىيە ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن لايىھىلەنگەن.[11]

يېرىنىڭ ئەجداد لىرىمىز ھونىلار دەۋرىدىن ئارتىپلا ھازىرقىچە جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە ئاساسىي قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ بەردى. ئەخمەدىدىنىڭ خانبالىقنى بىنا قىلىشتا ياۋاتقان ئۇلۇغ تۆھپىسى تارىخ ئۈستۈپ قالىدىغىنى كېرەك.

www.docin.com

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەلى تەرەققىي قىلدى.

شۇ دەۋردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۇرخۇن دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچىچە ئەسىردىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ IX ئەسىرگىچە)دىكى قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆنەلىگۈلۈك رول ئويناشى، ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئۆزلۈكسىز كارۋان يولىنىڭ بويىدا جايلاشقانلىقى ۋە شۇ تېررىتورىيىدە ياشىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا يۇقىرى ئىكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مىلادىيىنىڭ 840 - يىللى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ يەنىسەي، ئۇرىيان، قارلۇق، كۆچا قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن يىرلىكتە ئۇيغۇر ئىدىقۇت جايلاردىكى ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدا يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرى باشلانغاندى.

دېھقانچىلىق

ئۇرىيان، يەنىسەي، قارلۇقلار ۋە ئۇيغۇرلاردا مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچىچە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات كەچۈرگەنلىكى، ئۇرىيانىڭ ئېگىلىكتە دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا ئۇرغان بولسا، يەنىسەيلىكلەردە چارۋىچىلىق ئاساسى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا ئۇرغانلىقى، قارلۇقلاردا بولسا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق باراۋەر ئورۇندا ئىدى.

مىلادىيىنىڭ 840 - يىللى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر مۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدە ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا ئۇرغانىدى.

غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئېگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ھەرقانچە قىلدىم ئۇزگەرتىپ، دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان ئېگىلىككە ئۆتۈپ، ئاساسەن ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچتى.

سۇلۇك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى ئۇيغۇر شۇ ھەتتا يەرلىك زېمىنلىرى (ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ زېمىنلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) بۇغداي، ئارپا، كەنىدىر، پېيار، كۆدە، قاياق، بۇغداقۇت قاتارلىقلارنى تېرىشقا لايىق، قوشقا تۆگە قوشۇپ يەر ھەيدەشكە

www.docin.com

دۇ. ئوبداق ئۇسۇل بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ» دەپ يازغان.

تارىخچى توقتۇ(مىلادىنىك 1314 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1355ـ يىلى ئۆلگەن)؛ ئىدىقۇت دۆلىتىنىك «سۇيى ئالتۇنتاغدىن (ئەگرىتىغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ تا) كېلىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى ئەھۋالنى ئەتراپلىق ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئېتىرلىقلار، باغلارنى سۈرىندۇ. تۇغمەلەر چۆرۈلىدۇ. ئاشلىق تېرىلىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز قارا بۇغدايلا يوق» دەپ يازغان.

توقتۇ يەنە: «كۈچا خانلىقىدا شال، بۇغداي، قوغۇن، مېۋە تۆتىتۇرۇلىدۇ» دەپ يازغان.

بولۇپمۇ تۇرپان رايونىنىڭ يەر شارائىتى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە مۇۋاپىق كېلەتتى. شۇڭلاشقا، تۇرلۇك ئاشلىق ۋېرائەتلىرى، بۇرچاق، كۆمزە، كەندىر قاتارلىقلار، جىلىۋا خىل ئىستىئاش، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈم تىكۈرلىرى ۋە ئوخشە تۆتىتۇرۇلگەن.

چارۋىچىلىق سەلەن تۇرۇچىلىقمۇ دېھقانچىلىقتىن قالسىلا خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپتتى.

چارۋىچىلىق ۋە تۇرۇچىلىق

توقتۇ «يەشىالىقتا ئات كۆپ بېقىلىدۇ. خان. خانىش. خانزادىلەرنىڭ ئۆز سەلقىلىرىنى باقىدىغان ئايلاقلىرى بار. ئولاغلىق سىلقىلىرى ئوت ـ چۆپى، سۇيىر مول بولغان كەڭ ئايلاقلاردا، ۋەگىي بويىچە. ئۇيغۇر ـ ئۇيغۇر بولۇپ يايلايدۇ،

يەتتىلار ئۇنچىلىك كۆپكى، ساننى بىلىش مۇمكىن ئەمەس، يەشىالىق ئۇرلەكلىك ئۇرۇنلۇقى بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ يازغان.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ، ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئىچىدە ئەڭ ئايسى دۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئاتلىق بولغان بولسا، شۇدۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى ياشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن بولۇپ كەلگەن.

ھونلارنىڭ ئاسىيانىڭ شەرقىدىن ياۋروپانىڭ ھەربىگە چە بولغان يۇرۇشلىرىدە، ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ھەيۋىسى. ھەقىقىي كۈچلۈكى. ياتۇرلۇقى دۈنيانى ھەيرەتتە قالدۇرغان بولسا، كۈك تۈرك ئاتلىقلىرىنىڭ ھەربىي سۇرۇشتىدىكى سۈرئىتىنىڭ ئاجايىپ تېزلىكى (ھۆجۇم ۋە چېكىنىشتە) ئۇلار دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشىنى كاپالەتلەندۈرگەن ئاساسلارنىڭ بىرى بولغان. ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدە ئۆز ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۈچۈن ئاز قىلىق سان جەھەتتىن ئىنتايىن كۆپ ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئۆزىدىن كۈچلۈك دۈشمەنلەرنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاساسىي كۈچ بولغان. ئۇلار ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۈستىدىن كۈچلۈك چاقلىق ھەربىي ماشىنىلارنى ئىشلىتىپ، ئۇلارنى ئىنتايىن كۈچلۈك قىلغان. ئۇلار ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاساسىيا ۋە ياۋروپانىڭ دۆلەتلەرنىڭ ئاساسەن پىيادە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، مىسلىسىز كۈرەلىسىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا، ئاتلىق قوشۇن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىدىغان ئاساسىي كۈچ ئىدى. ئات ـ ئەجدادلىرىمىز ھايۋاتلىرىدا يالغۇز قالغاندا قورالى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ھەربىي جەھەتتىكى ئاساسىي قورال بولۇپ

www.docin.com

مان. ئات يەنە ئاتقى سودا مۇناسىۋەتلىرى ئىدىۇ. چەت ئەلگە چىقىرىلىدىغان مۇھىم تاۋار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار چارۋىسىغا ئىگىلىكىدە ئات بىر قىش، ئات ئۆستۈرۈشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغانىدى. بىرنەچچە يۈز مىڭ جەڭ ئاتلىرىنى تەييارلاش ئۈچۈن، بىرنەچچە مىليون ئات بېقىشتۇرۇش لازىم ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكىن تاشقىرى، قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق چارۋا مالىلارنى ئۆستۈرۈشكىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن.

ئۇيغۇر خانلىقى ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدىغان ھەربىي جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قامداشقا ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، تىنچ كۈنلەردە قوشۇنلارنى ھەربىي مەشق قىلدۇرۇشىمۇ بىر ۋاستىسىمۇ بولغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتى ھايىتى ئۆستا ئىدى. مىلادىيىنىڭ 981 - يىلى جۇڭگو (سۇڭ خانلىقى)دىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەنىدى «ئۇيغۇرلار ئات ئۆستۈرۈپ، كىشىلەپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدۇ» دەپ يازغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاغلىرى، ئورمانلىرى، بايلاق - دالالىرىدا، باۋايى ھايۋانلار، باۋايى بىرنەچچە خىل قۇشلار كۆپ ئىدى. ئوۋچىلىقنىڭ ئەرت - شارائىتلىرىمۇ ئوبدان ئىدى. ئۇيغۇر شۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇلارنىڭ ياشىنىدىغان قاشتېشى، ياۋا قوناز، قۇلان، بىر تۈركىمىنىڭ تۆگە (يارتۆگە)، ئىنىق سۈيى، بۇگەن مۇڭگۈزى ... ئالماس، قىزىل تۇز، كىگىز، ئات كۆنى چىقىدۇ».

ئۇيغۇرلار ئات ئۆستۈرۈپ توغا بىلەن ئوق قىلماقنى ياخشىرى. قولغا ئۆگىتىلگەن بىرنەچچە قۇشلار ئارقىلىقمۇ ئوۋ قىلاتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن شۇڭقار، بۇركۇت، لاچىن، قارچىغا چىقىدۇ».

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن تىنچ، ئىناق ئۆتۈشتىن ئوبدان قوشنىدارچىلىق بولىنى ئۆتكەنىدى. لېكىن قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن (قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى) ئىككى قېرىندىش دۆلەت ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان بولسىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىدىن قوبلايخان بىلەن قايدۇخان ئارىسىدا 40 يىل داۋام قىلىشقان (1260 - يىللىرىدىن 1300 - يىللىرىغىچە) ئىچكى ئۇرۇش دەۋرىگىچە (850 — 1260) ئاساسەن تىنچ بىر دەۋردە ياشىغانىدى. مانا شۇنداق ئەۋزەل دۆلەت ئېقتىسادىنىڭ ئاھايىتى ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

بىزدا ئىگىلىك، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سۈرىدى. يانتاغ توقۇمچىلىقى، يىپەك توقۇمچىلىقى، زەرگەرلىك (ئالتۇن، كۈمۈشتىن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى

باشاش)، متالجىلىق (مس، تۆمۈردىن ئۆرۈش قورالىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ياساش)، كانچىلىق، دورىگەرلىك، مەرگەنلىك (ئېنگەر، بۈگەن، تۇخسا باقماق)، مەيىجىلىك (ئۆزۈم تارقاتقۇلىرى) قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بەكمۇ تەرەققىي قىلغان.

توقتۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلار تەقلىدچى، ساغلام بولۇپ، ھۈنەرۋەن كېلىدۇ. ئۇلار ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس ـ تۆمۈرلەرنى ئىپتىدائىي ياسىماچىلىقتا ۋە قانىتىشىر ھۈنىرىمگە ئۇستا كېلىدۇ».[3]

XII ئەسىردە ياشىغان خوتكانلىق تارىخچىسى خالا خاۋ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قوراللىرىنى چوڭلاپ، ئىشلەپ ئۆرەتكەن، چاپسىق قارماق، مىس ـ تۆمۈر ئۈزۈك ساقلاپ ئۆرەتكەنلىكى ئالتۇن بويۇمچىلىقتا ماھارەتلىك. ئۇلار مۇزلاپ زەرگەرلىك ھۈنىرىگە ئۇستا بولۇپ، ئىشلەپچىقارغان ئالتۇن ـ زەرە ۋە ئالتۇن ھالقىلارنى ماھارەتلىك بىرەك تارلىپ بىرەك چىقىرىپ، كىشەن، شانى، سىرىك تورلارنى توقۇيالايدۇ. ئۇنداق تونلارنى دەپ تاسىلىدۇ. بەكمۇ چىرايلىق بولىدۇ. ئۇستىدىن باشقا يەنە كالاۋۇتون(ئالتۇن بىلەن)تىشلەشكە ئۇستا. مانا شۇ كالاۋۇتىدىن چاپانلارنىڭ دۇمبىسىگە كەنتل ۋە دەرەخلەرنى كەشتىلەپ تىكىدۇ».[4]

قىسقا ھۈنەرۋەنچىلىك ئىجكى بازار بىلەن تاشقى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ئىھتىياجىنى قامداش ئۈچۈنمۇ كەڭ مىقداردا تەرەققىي قىلىدۇرۇلغان.

ئۇيغۇر ئىجتىمائىي تارىخىدىكى تېررىتورىيىنىڭ شەرق بىلەن ھەرقانداق تارىخىي دەۋرلەردىكى مۇناسىۋەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئوگۇللىرىنىڭ بىرىنچىسىگە ئالاقىلىق. مانا ئۇنداق شارائىت، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭقۇر ۋە ھەرخىلكى دۆلەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىشىغا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا پايدىلىق ئىدى.

قەدىمكى يىغىلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن ھازىرغىچە دېگەن تاكا تىنىمسىز سودا ئىشلىرىغا ئۇستا تىكىلىكى، سودا ئالاقىلىرىدە ياخشى پەزىلەك قىلىپ دېگەن ئاتى تۇتۇقلۇقىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «ھارۇت ـ ماروت» ھېكايىسى ـ «كارۋان يولى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى شەرقتە شىمالىي ـ غەربىي قىتان، ھازىرقى قىتان، تاشكەنت، ھازىرقى قاتارلىق دۆلەتلەرگە سىرتقا سودا ئىشلىرى بىلەن ئۇيغۇرلانغان بولسا، غەربتە قارا ھايانلار ئارقىلىق شەرقىي روما، ئىران، ئەرەب، ھىندىستانغىچە بېرىپ سودا قىلغان.

ئۇيغۇرلار چەت دۆلەتلەرگە ئات، تۈگە، ئات جابدۇقلىرى (ئايالارغا خاسلانغان ئۇلا ئۇلالىسىگە)گۇلۇك يىپ رەختلەر، يىپەك مالالار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، دورا ـ دەرمانلار، ئۇششۇقلار، مەستىكى ۋۇمىسى، ئاق سۇسەر، بۈركەن موزكاۋزى، ئالماس، كىگىز، كۈن قاتارلىق ئاۋار ـ لارنى چىقىراتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، قاتتىقلىقتىن ياسالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئىسلاھ ـ جابدۇقلارنىڭ شەكىل جەھەتتىن چىرايلىق، سۈپەت جەھەتتىن ئەپچىلىكى دۇنيا بازىرىدىكى خېرى

www.docin.com

داولارنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شىمالىي سۈڭ سۇلالىسى، شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئات، دورا - دەرمان، زەخت (ياختا ياپقىنى توقۇلغان) قاتارلىق مالىنى، جۇڭگونىڭ يىپەك مالىنى ۋە مىس پۇللىرىنى ئالماشتۇرۇلاتتى. شىمالىي سۈڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كۆپرەك جەڭ ئاتلىرىغا ئېھتىياجلىق ئىدى. سۈڭ سۇلالىسى جەڭ ئاتلىرىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن سېتىۋالغاندىن تاشقىرى، قارا خانىلاردىن (خوتەن ئارقىلىق)مۇ سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۈڭ سۇلالىسى مىلادىيىنىڭ 1085 - يىل شەرقىي قارا خانىلاردىن 1 مىليون 200 مىڭ سەر كۈمۈش قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلغا ئات سېتىۋالغانىدى.

ئۇرمۇش بايلىقى

ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇرمۇشى ناھايىتى بايلىقتا ئىدى. ئوزۇقلىنىشتا، ھىلمۇ ھىل ئاشلىق، گۆش، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، ئۇزۇم شاراۋىلىرى مول بولغان. ياشتا ئېيتىپ ئۆتكىسىز دەك، مەنلىكەت ئىچىدە كەمىدە مەللەر يوق دېگۈدەك ئىدى. ياش ئۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئاز ئۇچرايتتى. ئۇرمۇشنىڭ بايلىقىلىقى، داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ياخشى يولغا قويۇلغانلىقى كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن.

كىشىلەر يېمەك - ئىچمەكتە بايلىقتىن، ھەسەز ياشىغانلىقتىن تاشقىرى، ناھايىتى ئېسىل كىيىم - كېچەكلەرنى كىيەتتى. «ھەربىي يۇرت توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» ناملىق ئەسەرلىك 1 - جىلدىدا مۇنداق يېزىلغان: «كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق يېقىملىق، تار بەدەنلىك بولۇپ، ئەرلەرنىڭ ئېتىكى سولغا، ئايالالارنىڭ ئېتىكى ئالدىغا ئېچىلىدۇ. ئىچ كۆڭلەك ۋە تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان كەمزۇل كىيىلىدۇ. ئايالالار يېشىغا قىش - يازدا دېگۈدەك ئالدىغا ئۆكە قادالغان، بېزەلگەن تۇماق كىيىدۇ. ئەرلەر بولسا قىشتا تۇماق، يازدا كىمخاب دوپپا ياكى كىگىز قالپاق كىيىدۇ. قالپاقلارنىڭ ئۈستى يېشىل تاۋارتاشلىق بولىدۇ. يۇنداق قالپاقلارنىڭ ئۆزۈنلۈقىمۇ بەش - ئالتە سۈڭ كېلىدۇ. ئەرلەر قالپىقىنىڭ ئۆكىسى تىك - تۈز بولۇپ، ئايالالارنىڭ ئۇمىقىغا قادالغان ئۆكە تارقىغا ئېگىلىپ تۇرىدۇ. ئايالالارنىڭ تۇماق لىرى ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان چېكە گۈللەر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئاجايىپ چىرايلىق كېلىدۇ. روھانىيلارنىڭ دوپپىسى يۇمشاق جىيەكلىك بولۇپ، ئاق رەختتىن تىكىلىدۇ... پۇتىغا كالا، قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن ئۆتۈك كىيىشىدۇ.»

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانلىرى، بەگلىرى كەلەب، تەنتەنىلا، دۇۋاخا، رەڭگى كۆك، قىزىل يېپەك تاۋارلاردىن كۆزلىرى قامالغۇدەك كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ، ئالتۇن تاج تاقايتتى.

www.docin.com

يىگىرمە بەشىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

بىناكارلىق

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىسىدە ئاۋات، ئاجايىپ چىرايلىق شەھەرلەر، ئوردىلار، قورغانلار، ئىبادەت خانىلار، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى شىمالىي سۇلالىسىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن زائىر مەلۇم قىلىشىچە، شەھەرلىرىدە داڭلىق، ئېگىز چوڭ مۇنارلار، تاراملاشقان كۆچە دەپ يازغان بولسا، مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەلا ئىمارەتلەر كاپىرلار. ئەلا ئۇستا مەركەللەشتۈرۈلگەن بۇ شەھەرلەر سۇلىسى، يۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان. ئۇچىنچى جالالىدىن شاھالىق. يېگىرمە ئىككىنچى

مەھمۇت قەشقەرى. M ئەسىرىدە يەرگەن مەلۇماتلار، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرى مەزگىلدە تۇتۇپ، «ئۇنىڭ خەلقى ئەلا ئەشەددىي كاپىرلارغا دېگەن،

مەھمۇت قەشقەرى «سۇلىسى» شەھىرىنى زۇلقەرنەينىڭ سالدۇرغانلىقىنى ئېيتىپتۇ، بۇ رىۋايەت بولسا كېرەك. چۈنكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا قەلەمان بۇرۇشلىرىنى ئۇرىيان ۋە ئۇنىڭ ئەترايلىرىنى ماكەدونىيەدىن ئەمەس. لېكىن ئۇنداق بولسۇن، سۇلىمى شەھىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىق شەھىرىنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى، قاچاندىن تارتىپ، «بەشبالىق» دەپ ئاتالغانلىقى، نەھەر قېزىۋالغۇچى ۋە ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دېيىش قىيىن. لېكىن يازما تارىخىي مەلۇمatlار ۋە تارىخىشۇناسلىق ئەكىشۇرۇشلەر تارقىلىق قولغاكەلتۈرۈلگەن پاكىتلار بويىچە مۇكۇم قىلىمادا، بەشبالىقنىڭ دەسلەپكى قېزىۋالغۇچىسى مىلادىدىن بۇرۇنلا ياشىغانلىقى (ھون دەۋرىدە)، بولۇپمۇ «بەشبالىقنىڭ كۆك تۈركلەر قاغانلىقى ۋە ئۇيغۇر - تۈرگۈش قاغانلىقى دەۋرىدە خېلى چوڭ كۆلەمدە ئىكەنلىكى مەلۇم. بەشبالىق ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا پايتەخت بولغاندا، شەھەر ھاشىرىلىق ۋە ئىچكىرىكى شەھەردىن ئىمارەت ئىكەنلىكى، شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى خارابىسىگە قارىغاندا، شەھەر سېپىلى ئۇلۇنىڭ تەۋرىسى سەككىز مېتر، ئېگىزلىكى ئون مېتر ئىكەنلىكى بىلىندۇ. مىلادىنىڭ 732 - يىلى كۆل تېگىن خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا بەشبالىق دائىما ئېيتىلغان، شۇ ياكىتقا قارىغاندا، بەشبالىقنىڭ بەش شەھەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئېنىق، بەشبالىقنىڭ

www.docin.com

ئىچكىرىكى ئەمرى خانلار. ئەگلەر تۇرمىدىغان ئىنسانلارنى ئاساسى قىلغان خان ئەمرى ئىدى. مانا شۇ خان ئەمرىدە ئىدىقۇتلار تۇرمىدىغان خان ئوردىسى بىنا ئىدى. شەھەرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خارابىسىگە قارىغاندا ھۆكۈم قىلغان خاندا، خان ئەمرى سېپىلىنىڭ ئەترابىدا كىچىك كۆلگە ئوخشىمىغان، تومۇرسى 18 مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئوچ مېتر كېلىدىغان خەندەك بولغان.

ئورنى ھازىرقى جىمار ئەترابىغا توغرا كېلىدىغان بەشبالىق شەھرى مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇنلا تارىخچى يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ (ئۇ چاغلاردا باشقا نام بىلەن ئاتالغان) شەھەر قۇرۇلۇشىدا، پىشىق خىش، گۈللۈك خىشلار ئىشلىتىلگەن، شەھەر سېپىلى قالدىلىپ، توپا بىلەن قويۇرۇلغان.

بەشبالىقنىڭ جايلاشقان ئورنى يېقىندىن قەدىمكى چاغدا، خەلقنارا قاتناش ۋە ھەربىي ستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان، بەشبالىق قەدىمكى چاغدا ھەربىتى شەرقتە، شەرقتىن ھەربىكە، شىمالدىن جەنۇبقا، جەنۇبتىن شىمالغا ئۆتىدىغان ئۇمۇمۇزۇكلۇق تورمىدەك بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يوللارنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىدى. شۇنىڭدەك شەرقىي ئاسىيادىكى كۆچلۈك دۆلەتلەر بىر - بىرىگە قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى بۇرگۈزۈشتە چوقۇم تالىشىدىغان ستراتېگىيىلىك جاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغدا، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى، تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر بەشبالىق ئۈچۈن

ئاھايىتى ئۇرۇنما سوزۇلغان سان - سانا قىسىز. قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 751 - يىلى ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ تالاس دەريالىق بويىدا، ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تىبەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 758 - يىللىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن توپىلاڭلار (ئۇ ئۇيغۇر ـ سۇيگۈم توپىلىڭى) جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسىنى ھالسىرەتكە قويدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگو ئۇيغۇرنى قوشۇنىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان ئۇيغۇر ـ تۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئىچكى ئاسىيادىكى سىياسىي تەسىرى ئاياغلىشىپ، ئۇيغۇر ـ تۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئىچكى ئاسىيادىكى تەسىرى كۈچەيدى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 - يىللىرى گەنسۇنى بېسىۋالدى. گەنسۇنىڭ قولدىن كېتىشى جۇڭگونىڭ غەرب تەلىمىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان يولىنى ئۇزۇپ تاشلىدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان يول ئارقىلىقلا، غەرب تەلىمىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى تىبەت خانلىقىغا قارشى ئىتتىپاقداش ئىدى. جۇڭگونىڭ تەلىپىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، ئەدەپجىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يېتىپ راتتى. ئاندىن كېيىن ھەرىكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ بەشبالىققا كېلەتتى. بەشبالىقتىن ھەرىكە يەنىكى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، تەڭرىتاغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسى ئارقىلىق غەرب تەلىمىرىگە بارالتتى. مانا شۇ جەنۇبقا بارالتتى. مانا شۇ جەنۇبقا بول

www.docin.com

شۇ جاڭدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغانىدى. «ئۇيغۇرلار يولى» ئۇنىڭ ئاساسى رايونلار (موڭغۇلىيە، جۇڭخۇا رايونى ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق) تارىم ۋادىسى، يەرلەر)ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاتارلىق لىنگىستىك تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

ئۇيغۇرلار شەرقتىن غەربكە يارىدىغان خەلقئارا سودا يوللىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قولىغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر بىلەن (ئاساسەن جۇڭگو بىلەن) غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئوخشىمىغان خالدا داۋام قىلىشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن ھەممىدىن مۇھىم ئۇرۇندا ئۇرۇندىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنداق بىلەن بىرمۇنچە قېتىم قانلىق ئۇرۇش قىلدى. بۇنداق ئۇرۇشلار ئاخىرقى ھېسابتا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ئايالمايتتى. مانا مۇشۇ خانلىقنىڭ مەۋجۇدلۇقى تارىخىنى مەلۇم دەۋرگە ئاشمىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مەنچۇرىيەنىڭ جەنۇبىدا پائالىيەت قىلغانىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە مۇناسىۋەتكە كېڭەيتىلىپ، تېخىمۇ چوڭ شەھەرگە ئايلانىدى. ئۇدەۋردە، مۇناسىۋەتنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت، ئىقتىسادىي جەھەتلىرىنىڭ ھەر كىرىگە ئايلانغانىدى. «ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل تېپىرىسىدە ئومۇملاشقان رولى» ناملىق ماقالىسىدە XIII ئەسىردە چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىدا، داھاننىڭ مەسلىھەت (سىياسىي، مەدەنىي) ۋەزىپىلەرنى ئۇنىڭدىن ئىبارەت

مۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ مۇناسىۋەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. XIII - XIV ئەسىرلەردە مۇناسىۋەتنىڭ كۆپچىلىكى ئۇ شەھەردە ياشىغان، ھەربىي ئالىملارنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن.

ئاھايىتى مۇناسىۋەتنىڭ ئالىملارنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خەلقنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئولتۇراق ھايات كەچۈرگەن. ئىقتىساد گۈللەپ ياشنىغان، ئۇنۇملۇق، مۇناكارلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان، خانلار، بەگلەر، ئاھايىتى ئازادە، ھەشەمەتلىك ئوردا - ساراىلاردا ياشىغان بولسا، خەلقنىڭ ئىچىدىكى ھالى مۇلارمۇ ئىككى قەۋەتلىك، ئاستى گۈللىنىك، تاختايلىق، روھەكلىك، ھويلىلىرى كۈل ۋە دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئۆيلەردە ياشىغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ھېسابلانغان قارا قوچۇ شەھرىنىڭ قىش پەسلىدىكى ھاۋاسىنىڭ ئۇنچىلا سوغۇق بولماسلىقى ئۈنىڭ خانلارنىڭ قىشلاقلىرىنىڭ شەھەرى بولۇشقا سەۋەب بولغان، قارا قوچۇ شەھىرى — ئىقتىسادىي ۋە دىنىي مەركەز ئىدى.

ئەدەبىيات

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە تۇرپان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن

www.docin.com

بىرىگە ئايلانغان. خالىلىق تېزرىتوورىيىسى غەرب يىلغان شەرق ئارىسىدىكى خەلقلارنا قانداشلىق مۇھىم تۈگۈنلىرى ئىدى. مان رايون بولغانلىقتى ئۈچۈن، ئۇرياڭ ۋە باشقا شەھەرلەر يۈەن، پارس، ھىندى، خەنزۇ تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەسىر رىگە ئۇچرىغان. ئۇ سەۋەبتىن، مەزمۇنى مول، شەكلى مۇكەم گۈزەل، ئۇزۇنچە بولغان يۈكسەك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى نارلىقتا كەلگەن. ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتى قەدىمكى شامان، بۇددا، مانى، قىسمەن خرىستىان دىنىنىڭ تەسىرى قوبۇل قىلغان دۇنياۋى مەدەنىيەت ئىدى. بولۇپمۇ بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ئاھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قوللانغان مەۋرىدىن ھىسابلاشقا توغرا كەلسە، بۇ دەۋر مىلا- دىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئەپ ئىپتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇن يېزىق قوللانغانىدى. ئەپسۇسكى ھىلىمىچە ئې- چىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى V ئەس- سىرگە تەئەللۇق بولۇپ بۇنىڭدىن بۇرۇن قەلەمگە ئېلىنغانلا- لىرىدىن دېرەك بولمايۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات نەمۇ- نىسىدا گەپ ئاچقاندا، كۆز ئالدىمىزدا «مۇقەددەس قەبرە» (مانى دۇئاسى)، «چىتانى ئىلىك بەگ»، «ئىزىق يۈزلۈك» (يالامە)، «مانى ئىشلىرىنى»، «قوقۇرلامە»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» قاتارلىق ئىجادىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر كېلىدۇ.

غەربىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنلا بۇددا دىنىغا ئې-

شقاد قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، IV ياكى V ئەسىرده قەدەن ھالدا مانى دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغانىدى، 180 قۇر- لۇق دۇقەددەس قەبرە» ناملىق مانى دۇئاسىنىڭ V ئەسىر دىكى بۇتۇرمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقانلىقى ئاساسىدىمۇ ئەمەس ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىنىڭ IV ئەسىرىدە غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئاساسىي دىنغا ئايلانىدى. شۇ چاغدا بۇددا دىنى خوتەن، قەشقەر، كۇچار خانلىقلىرىدا دۆلەت دىنى بولە- مان بولسا، V ئەسىرگە كەلگەندە تۇرپان رايونىدىمۇ ئاساسىي دىن بولۇپ قالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان رايونلىرىدىمۇ مانىي دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار ئىدى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىدا ئى- دى. شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ يوقىتىلىشىغا ۋاقىتدا مىلادىنىڭ 762 - يىلى شامان دى- نىنى دەرك ئېتىپ، مانىي دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان «چىتانى ئىلىك بەگ» قىسسىسى مىلادىنىڭ V ئەسىرىدە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان، بۇ قىسسە ئۇيغۇر خەلق ئېغىزىدىكى ئەدەبىيا- تىنىڭ ئەڭ ئەسىرىدىلا قەلەمگە ئېلىنغان. «چىتانى ئىلىك بەگ» قىسسىسىدىكى قەھرىمان چىتانى ئىلىك بەگ، ئۇز خەلقىنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىغا قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى تارقىتىۋاتقان بەگمۇ ياۋۇز جىلارنا قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. بۇ قىسسە ئۇيغۇر تەپەككۇرىنىڭ ئولگىسى

www.docin.com

بولۇپ، ئۇششۇش، سايەدلەش، كۆپىتۇرۇش قاتارلىق يەدىشې ئىپادىلەش ۋاستىلىرى قوللىنىلغان.

VIII ئەسىردە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك»نى ئاۋرام ستەين داشاتادىكى بۇددا ملك ئۆيلىرىنىڭ تېرمىدىن تاپقان. «ئىرىق پۈتۈك» 104 بەتتىك بولۇپ، بۇزدىن ئارتۇق چوش ۋە تەرىپى ئۇر ئىچگە ئالىدۇ. «ئىرىق پۈتۈك» ملك لىكوك تەرىپىدىن تۇرپان ئۇيغۇر ئىن تېپىلغان ماشقا بىر نۇسخىسۇ بار.

«ئىرىق پۈتۈك» ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي ھالەتلىرىدىن بىرى بولغان چاشكە ئىشىنىش، چۈشكە تەبىر بېرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرىق پۈتۈك»دە بەزى چۈشلەر چۈشلەر ياخشىلىققا ئالامەتى دەپ قارالسا، بەزى چۈشلەر يامانلىققا ئالامەتى دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن: كىشىلەر چۈشىدە قۇش بولۇپ ئۇچسا، ئىۋقا ئاتسا، تاغ ئاتقالىغىنى كۆرسە، بۇ ياخشىلىققا بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر كىشىلەر چۈشىدە بەدەر جايغا ئوت كەتكەنلىكىنى، قۇشلارنىڭ ئۇزاققا چىشكەنلىكىنى كۆرسە، بۇ چوقۇم يامانلىقنىڭ ئالامىتى، دەپ قارىلىدۇ.

«ئىرىق پۈتۈك» دە بايان قىلىنغان چۈشلەرنىڭ باھا شىلىق ۋە يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ خىلى كۆپ بولۇشى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇز تەسىرىنى يوقاتقان ئەمەس.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك» نى ئى. ۋ. ستىلۇۋا ئەدەبىي ئەسەر سۈپىتىدە قارايدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تاۋەم ۋە ھارۋالار تۇرمۇشى، ئەپسانە ۋە چۆچەك ۋەقەلىرى، ئەپسە

ئەت ئەسۇرى، ماقال - تەمسىلەردىن ئىبارەت ئۆت بۆلەككە ئايرىلغان.»[10]

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خىلى كۆپ شائىرلار، ئەدەبىي ئەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن. ئۇ دەۋردە ئۆتكەن شائىر ۋە ئەرجىمانلاردىن ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى بىزگە مەلۇم بولغانلاردىن بىرنەچچىسى كۆرسىتىپ ئۆتىلىدۇ:

«ئۆلاردىن ئايرىنجۇر تېكىن (IX ئەسىردە ياشىغان)، كۆل تارقان، سىنۇ سەلى ئۆتۈكە، كەلمە كەيشى، قرائىات وى، كى - كى، ئاسىح ئۇتۇكە. چىنىيا ئۆتۈكە ئوخشاش ئەدىلەر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانىدا ئىجادىي ئىشلەن مۇھىم ئۆللانغان.»[11]

ئۆلار ئىچىدىن IX ئەسىردە ئۆتكەن مانىخېت شائىر ئايرىنجۇر تېكىننىڭ ئۆرپاندىن ئىككى پارچە شېئىرى تېپىلغان. شېئىرلارنىڭ بىرى ماتىي تەگرىسىگە بېغىشلانغان «مەدھىيە» بولۇپ، ئۆتۈنىڭ ئىسمىدىن بېزىلغان ئۇچ ناقماقتىن ئىبارەت. «مەدھىيە» نىڭ ئۆچىنچى ناقماقنىڭ ئەسلى ئۇسخىسى ئىسمىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان يەشمىسى كۆزدىن كەچۈرەيلى:

ئەسلى ئۇسخىسى:

كۈن تەگرى يارۇقسى تەگ كۆكۈرلۈگۈم سىلگەم،
كۈن تەگرى يارۇقسى تەگ كۆكۈرلۈگۈم سىلگەم،
كىورتلە تۇزۇن تەگرىم كۈلۈگۈم ئۇزۇيىجۇم،
كىورتلە تۇزۇن تەگرىم، ئورقاسىم بولۇچىۋرۇم،

www.docin.com

يەشمسى:

كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دائىشمىنم،
كۆڭلى كۈن تەڭرىسىنىڭ نۇرىدەك دائىشمىنم.
كۆزەل يەزىلەتلىك، ئۇمرەتلىك، قوغدىغۇچى تەڭرىم،
كۆزەل يەزىلەتلىك، تەڭداشسىز بۇرھانىم تەڭرىم!

شېئىرنىڭ يەنە بىرى، ئىشقى مۇھەببەت تېمىسىغا بې-
غىلانغان لىرىك ھېسسىياتقا تولغان ئالتىلىك شەكلدىكى
بىر تاقماقتىن ئىبارەت.

قەسلى ئۇنىڭسى:

يارۇق تەڭرىلەر يارلىقارۇن،
باۋاشىم سېرلە
يافىشيان ئادرىل مالىم
كۆچلۈك يەرىتىلەر كۈچ بېرۇن
كۆرى قارام سېرلە
كۆلۈشۈگىن ئولۇرالىم.

يەشمسى:

بورۇن تەڭرىلەر يار بولغاي،
بوگەچىم سىلەن
بېيىتقانچە ئايرىلمايلى.

كۆچلۈك يەرىتىلەر كۈچ بەرسۇن،
قارا كۆزلۈكۈم سىلەن
كۆلۈشۈپ ئولتۇرايلى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شائىرلاردىن ئابدۇرېھىم تە-
كىندىن ياشقىسى دېگۈدەك بۇددىست شائىرلار ئىدى. چىنۇ-
يا تۇنۇگۈلار. يۇراتياشىرى، كى - كى، ئاسىخ تۇتۇقلار بۇددىست
شائىرلار ئىدى. يۇراتياشرىنىڭ «ھېكمەت يەزىلىرى» ناملىق
293 قۇردىن ئىبارەت شېئىرىي ئەسىرى بار. شائىر كى - كى
نىڭ 260 قۇردىن ئىبارەت توققۇز پارچە شېئىرى بار.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىرلار-
دىمۇ ئەسەرلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ
ساپلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ ئۇ-
تۇلۇقىنى كۆرەلەيمىز.

«ئوغۇزنامە»نىڭ XII ئەسىرده قەدىمكى ئۇيغۇر يېـ-
زىقىدا كۆچۈرۈلگەن بۇددىسىمۇ تۇرپانىدىن تېپىلغان.

«ئوغۇزنامە»ئەك قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئىجىـ-
دىن - ئىجىزغا كۆچۈپ كەلگەن بولسىمۇ، XI ئەسىرده قا-
راخانىلارنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن قەشقەرده ياكى سەمە-
قەندته ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قەلەمگە ئېلىنغان. «ئوغۇز-
نامە»نىڭ XII ئەسىرده تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنىپ قەدىمكى
ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغىنى قاراخانىلار دەۋرىده (XI ئە-
سىرده). قەلەمگە ئېلىنىپ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخـ-
سىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قاراخانىلار دەۋرىدە ئە-
پادىلىش ئۇچۇن. قاراخانىلار دەۋرىده يېزىلغان مەشھۇر ئە-

www.docin.com

سەرلەرنىڭ تىزىملىكىدە «تۇغۇزنامە»نىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالمىغان، مەسىلە ئايدىڭلاشتۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە. «يەمەن ۋە ئەدەبىيات يەكمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. چوڭ تارىخىي ئەسەرلەر، مەسىلەن، گاردىزى-نىڭ «زەينۇل ئاخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر) ناملىق ئەسىرى، بەيھاكىنىڭ 30 تومлуق تارىخىي كىتابى، مەجدىدىن ئەدنان-نىڭ «تارىخىي مۇلكى تۈركستان» («تۈركستان تارىخى») ئەسىرى پەيدا بولدى. مۇھەممەت نارشاھىنىڭ كىتابى تەرجىمە قىلىندى. دىداكتىك ئەسەرلەردىن: سوامۇلمولۇكنىڭ «سىياسەتنامە»سى («دۆلەتنى ئىدارە قىلىش قائىدىسىدىكى كىتاب»)، يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق ئەسىرى، زامانىنىڭ مەمۇت قەشقەرىنىڭ تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرى «تۇغۇزنامە» ۋە باشقىلار يېزىلدى.[1] يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەر XI ۋە XII ئەسىردە يېزىلغان. دەمەك «تۇغۇزنامە»نى قاراخانىلار دەۋرىدە، قارا-خانىلار تېررىتورىيىسىدە يارالغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ يادىكارلىقلار قاتارىغا كىرگۈزۈش كېرەك.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ يىرىك قىسمىنى بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ قايتىدىن يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى «ئالتۇن ياروغ»دۇر.

«ئالتۇن ياروغ»نىڭ X ئەسىردە يەشىلقىلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە ئالىمى ئەدەبى تەرجىمان سىنقوسەلى تۈنۈگە-ھەن تەرجىمە قىلغان.

«ئالتۇن ياروغ»نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ئەڭ مۇ-

كەمەل نۇسخىسى رۇس ئالىمى مالوۋ 1909 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇيچۈەن ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ياشايدىغان ۋاقتىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تاپقان. «ئالتۇن ياروغ» 1915 — 1917 - يىللىرى رادلوۋ ۋە مالوۋلار تەرىپىدىن تەشىر قىلىنىپ خەلقارا-لا تونۇشتۇرۇلغان. «ئالتۇن ياروغ»نىڭ داشاتا ۋە تۈرپانداكى نۇسخىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىلىرى ۋە ھىند — سانسكرىتچە، تىبەتچە، خەنزۇچە، سوغدۇلچە نۇسخىلىرى بىرلىنىدا. لېنىنگرادتا ساقلانماقتا.

«ئالتۇن ياروغ» 730 پەتلىك چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەر، ئۇنىڭدا بۇددا رىۋايەتلىرى، ھېكايىلىرى جۇغلانغان. ئەمما ئۇنىڭ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى چىلى كۈچلۈك بولغان.

سىنقوسەلى تۇنۇگ VII ئەسىردە ئۇتتۇكەن مەشھۇر بۇددىست ۋە ئاتاقلىق تەرجىمان. «ئۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»-دىن چەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەركىن، يەكۈراۋان تەرجىمە قىلغان.

سەنئىتى

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خاقانلىق دەۋرىدە يالغۇز ئەدەبىيات ياتلا تەرەققىي قىلىپ قالماستىن، ئېران (ماني دىنى ئارقىلىق)، ھىندىستان (بۇددا مۇھىم ئارقىلىق) ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە (ئوخشاشمىغان دەرىجە

جىدە) مەيدانغا كەلگەن رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىقتا ئوخشاش ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتىمۇ تەرەققىي قىلدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىدە يەنا قىلىنغان مىڭئۆيلەرنىڭ تام رەسىملىرى، بۇددا ئىيادەتخانىلىرىدىكى ھەيكەللەر (بۇتلار) ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئىسران، يۇنان، ھىندى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئاساسىي ھۆكۈمران دىن بۇددا دىنى بولۇپ، مانىي، ناستورىيان دىنلىرى ئۇنچە ۋالا چوڭ تەسىرگە ئىگە ئەمەس ئىدى. 840 - يىللىرى مەزكۇر كۆچمەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانىي دىنىدا بولىۋۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي مەزكۇر ئۇيغۇرلاردا ئاساسىي دىن ھېسابلانغان بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. تۇرپانداكى مانىي ئىبادەتخانىلىرى 840 - يىللىرى كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يەنا قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئازغىنا قىسمى XIII ئەسىردە جۇڭخۇستان دىنىنىڭ ناستورىيان مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان.

ئىزاھلار:

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 33 - بەت.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، 493 - بەت.

③ «سولالە سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە 302 - جىلد «ۋالا يەندى» ۋە «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلارغان ئەلچىلىك خاتىرىسى».

④ «ۋېي شۇ»، «ئۇيغۇرلىق قەدىمكى دەۋرى تۇرپىنىدا تېپىلغان خەنزۇچە 2 - قىسىم» 41 - بەت.

⑤ «ۋېي شۇنىڭ «ئۇيغۇرلىق قەدىمكى دەۋرى تۇرپىنىدا تېپىلغان خەنزۇچە 2 - قىسىم» 43 - بەت.

⑥ «ئىدىقۇت ئارغان ئەلچىلىك خاتىرىسى» (记高昌使)

⑦ «ئىدىقۇت ئارغان ئەلچىلىك خاتىرىسى»

⑧ گوجىچىن: «ۋالا ئۇيغۇرلىرى» ۋە «ئىدىقۇت ئارغان ئەلچىلىك خاتىرىسى» («ئىدىقۇت ئالا تېپىلمىسىنىڭ رىسىملىرىنى تەتقىقاتى» 1983 - يىل ۋە «مانى ئۇيغۇرچە» 161 - بەت).

⑨ ئو-كارا: «ۋاراخادىلار ئاخالىدىسىلىك تارىخى» ئۇيغۇرچە 167 - بەت.

⑩ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 307 - بەتتىن 388 - بەتكىچە، تاشكەنت نەشرىياتى.

⑪ رېنې گرۇسسې: «ئاسىيا تارىخى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىسپىرانتوزا» 226 - بەت.

⑫ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 308 - بەت.

⑬ مۇلامىنوۋانىڭ قېشقىرى، «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 21 - 22 - بەتلەر.

⑭ مۇلامۇسا سابرامى، «تارىخىي مەجمۇە» ئۇيغۇرچە 92 - بەت.

⑮ رېنې گرۇسسې «ئاسىيا - ئىسپىرانتوزا» 313 - بەت.

⑯ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 318 - بەت.

⑰ مۇلامىنوۋانىڭ قېشقىرى، «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 11 - بەت.

⑱ رېنې گرۇسسې «ئاسىيا - ئىسپىرانتوزا» 342 - بەت.

⑲ «ئاسىيا - ئىسپىرانتوزا» 342 - بەت.

⑳ «ئاسىيا - ئىسپىرانتوزا» 344 - بەت.

㉑ «ئاسىيانىڭ تارىخى» ئۇيغۇرچە تەرجىمە، 1 - جىلد.

㉒ «ئىسلام تارىخى» ئەرەبچە نەشرىياتى تەرجىمىسى 1983 - يىل 4 - مانى ئۇيغۇرچە، 189 - 111 - بەتلەر.

www.docin.com

نەسەبنامە

ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى:
1. يان تېكىن	850 — 866
2. بوكو تېكىن	866 — 871
3. ئىردەمىنخان	940 — 948
4. تارسلانخان	948 — 985
5. بىلگە تېكىن	1126 — ؟
6. ئىسەن تۆمۈر	؟ — ؟!

(بۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىنلىك ئاتىسى)

7. بائۇرچۇق ئارت تېكىن	1208 — 1235
8. قۇسايىن	1235 — 1245
9. سالۇن تېكىن	1246 — 1255
10. ئوغرۇنج تېكىن	1255 — 1265
11. ماموراق تېكىن	1265 — 1266
12. قوجىمار تېكىن	1266 — 1276

www.docin.com

13. نولىن تېگىن 1276 — 1318
14. ئۆمۈر بۇقا 1318 — 1327
15. سەئگى تېكسن 1327 — 1331
16. تايبان 1331 — 1335

ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىرى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى:
1. چىڭگىزخان	1206 — 1227
2. ئوكتايخان	1229 — 1241
3. گۈيۈكخان	1246 — 1248
4. موڭكەخان	1251 — 1259

موڭغۇل بېگە لەرىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا ياتلىق بولغان قىزلار

	قىزلىق ئىسمى	كىمىنىڭ قىزى	كىمگە ياتلىق بولغان	قاچان
1.	ئال تالتۇن	چىڭگىزخان	ياسۇرچۇق تېگىنگە	ئال تالتۇن ياتلىق بولۇشتىن سۈرۈن 1215 - يىلى ۋاپات بولغان
2.	باباقار	گۈيۈكخان	قوجىغار تېگىنگە	1270 - يىلى
3.	ئۆرقان	ئوكتايخانىڭ نەۋرىسى	نولىن تېگىنگە	1275 - يىلى
4.	باباچا	ئوكتايخانىڭ نەۋرىسى	نولىن تېگىنگە	1310 - يىلى
5.	ئوراچىن	ئاباندار	نولىن تېگىنگە	1315 - يىلى
6.	تورچىمان	موڭغۇل خانزادىسىنىڭ	ئۆمۈر بوقا غا	1287 - يىلى

www.docin.com

IV بۆلۈم

ئۇيغۇر كەڭۈ خانلىقى

(مىلادىنىڭ 670 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە
مۆكۈم سۈ كەن)

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭۈ خانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

كەرقى ئاسىيادىكى تىبەت خانلىقى VIII ئەسىردە ئەڭ قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىرىدى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى تىبەت قەبىلىلىرى ئىچىدىن سۈگزەن كانېڭ ئاتلىق بىر قەھرىمان چىقتى. ئۇ مىلادىنىڭ 650 - يىلىغىچە ھازىرقى تىبەت، كۈكنۇرنىڭ ئېگىز

قىرلىرىدا ياشايدىغان تىبەت قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، تىبەت خانلىقىنى قۇردى. سۈگزەن كانېڭ (مىلادىنىڭ 630- يىلىدىن 650 - يىلىغىچە خان بولغان)ھەربىي تۈزۈم ۋە قانۇنلىق تۈزۈم ئورنىتىپ، تىبەت خانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. خوتەن ئۇيغۇرلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلار قوللانغان يېزىق ئاساسىدا (ئېھتىمال سانسكرىت يېزىقى بولسا كېرەك) يېڭى يېزىق يارىتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۈزىنىڭ مەربىي جەنۇبىي دىسكى قوشنىسى تىبەت خانلىقىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 641 - يىلى مەلىكە ۋېنچىڭنى سۈگزەن كانېڭغا ياتلىق قىلدى. مىلادىنىڭ 710 - يىلى بولسا مەلىكە جىنچىڭنى تىبەت خانى چىلى سۈزەنگە ياتلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە، كۈچەيگەن تىبەت خانلىقى يىلەن تاڭ سۇلالىسى تارىمدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ تىبەت خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسى يىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇستۈن چىقىپ، مىلادىنىڭ 760 - يىللىرىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى تالاس ئۇرۇشىدا (مىلادىنىڭ 751 - يىلى) ۋە ئۇلۇغلۇق ئىياز لىدا ئوگۇزلىرىنىڭ ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ئەھۋالىنىڭ ياماناللاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 - يىللىرى بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ۋە كەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دېگۈدەك ھەممە تېررىتورىيىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 783 - يىلى تىبەت خانلىقى يىلەن تاڭ سۇ-

www.docin.com

لالىسى ئارىسىدا تىنچلىق بىتىمتاسىسى تۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىبەت خانلىقى تارىم ۋادىسىنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. باشتا ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى، مەتتا تىبەت خانلىقى بەشبالىقنى ئۇيغۇرلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 800 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بەشبالىقنى تىبەت خانلىقىدىن تارتىۋالدى. مەتتا، مىلادىنىڭ 808 - يىلى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى گەنسۇدىكى لياڭ جۇ رايونىدىمۇ قوغلاپ چىقاردى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن تىبەت خانلىقى بەشبالىقا، كۇچالغا ھۇجۇم قىلغان بولۇپ، مىلادىنىڭ 812 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانى ئاي تەگرىخان تىبەتلىكلەرنى بەشبالىق، كۇچا تەۋەلىرىدا تارمار قىلىپ، چوڭ غەلىبە قازاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تىبەتلىكلەر گەنسۇدىكى ھۆكۈمرانلىقنى ئاران-ئاران ساقلاپ قالالايدىغان بولۇپ قالدى.

كىشىلەرگە ئايان بولغاندەك، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى گەنسۇغا كۆچۈپ كەلگەندى. جۈڭگو تارىخچىلىرى شۇ چاغدا گەنسۇ رايونى تىبەت خانلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تومۇرىنى «ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى تىبەتكە كەتتى» دەپ يازغان.

مىلادىنىڭ 865 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بوكو تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى ھازىرقى كۆكنۇر دىكى شىنىڭ شەھرىنىڭ جەنۇبىدىكى لىندو رايو-

لىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى شالاكۆكرىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ گەنسۇدا تىبەتلىكلەرنىڭ تەسىرى تۈگىدى. چۈنكى شۇ مەزگىلدە، تىبەت خانلىقى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ 865 - يىل تىبەت قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى تىبەت خانلىقىنى بىر مەزگىلگە ئەكەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گەنسۇ رايونىدىكى خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلارنى تىبەتلىكلەرنىڭ ئىلكىدىن قۇتۇلدۇردى.

خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 870 - يىلى گەنجۇ (ھازىرقى جاڭيې)نى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇردى. جۈڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۆلىتى» دەپ يېزىشقان. يەنە بۇ دۆلەتنى ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقى دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇ نام بىلەن ئاتىدۇق. مۇەسسىل ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە 160 يىل ھۆكۈم سۈرگەن) ئىلگىرى تېبرونتورىيىسىگە، ھازىرقى گەنسۇ ئۇلۇكسەندىكى دۆڭخۇاڭ، جاڭيې، ۋۇۋېي، ئەنشى، جيۈچۈەن، لەنجۇ شەھرىنىڭ ئەتراپلىرى ۋە ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئىرسىن ۋادىسى قاتارلىق رايونلار كىرگەن. 841 - يىلى خېشى كارىدورىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاملاردىن تارتىپ) خېشى كارىدورىدا ئۇيغۇرلار ياشىغانىدى.

www.docin.com

يىگىرمە يەتتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۆچىشى

مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى تەخمىنەن 300 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 618 ـ يىلىدىن 907 يىلىغىچە) تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن ماشلاپ جۇڭگودا «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دەپ ئاتىلدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دە جۇڭگونىڭ يارچە لىنىپ كېتىشى كۈچلۈك، بىرلەشكەن دۆلەتنىڭ يوقلۇقى ئۈچۈن مۇز كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارات قان. بولۇپمۇ «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئاز سىندىكى مۇناسىۋەتتە تەڭداش ئاساسىدا بولغانىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىن ئاجىزلىقى، ئۇلارنىڭ قىسقىلىقى، بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىرىنى ـ بىرى يۇتۇپ كېتىشى، چېگرىلىرىنىڭ ئۇزاقسىزلىقى سەۋەبىدىن بولغان.

مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى جۇڭگونى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ دوستانە، يار ـ ياۋەرلىك ئاساسىدا بولدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كەڭسۇدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بارىدى.

تاڭ سۇلالىسىدىن مىلادى 872 ـ يىلىغىچە داشاتاغ ۋالىسى بولۇپ تۇرغان خالاچ بېيجاۋنىڭ ۋارىسلىرىدىن خالاچ چىگفېن مىلادىنىڭ 905 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنىڭ مەجبۇت بولماي قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇستەقىل ھەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكىنى قۇرۇلغان

(965)، شىمالىي خەن (951 ـ 979) قاتارلىق ئون بەگلىكنى بەيدا بولدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دەپ ئاتىدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دە جۇڭگونىڭ يارچىلىنىپ كېتىشى كۈچلۈك، بىرلەشكەن دۆلەتنىڭ يوقلۇقى ئۈچۈن مۇز كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارات قان. بولۇپمۇ «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئاز سىندىكى مۇناسىۋەتتە تەڭداش ئاساسىدا بولغانىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىن ئاجىزلىقى، ئۇلارنىڭ قىسقىلىقى، بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىرىنى ـ بىرى يۇتۇپ كېتىشى، چېگرىلىرىنىڭ ئۇزاقسىزلىقى سەۋەبىدىن بولغان.

مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى جۇڭگونى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ دوستانە، يار ـ ياۋەرلىك ئاساسىدا بولدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كەڭسۇدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بارىدى.

تاڭ سۇلالىسىدىن مىلادى 872 ـ يىلىغىچە داشاتاغ ۋالىسى بولۇپ تۇرغان خالاچ بېيجاۋنىڭ ۋارىسلىرىدىن خالاچ چىگفېن مىلادىنىڭ 905 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنىڭ مەجبۇت بولماي قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇستەقىل ھەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكىنى قۇرۇلغان

www.docin.com

لىقىنى جاكارلىغانىدى. جالا چىڭغىن ئۆرۈپ ھۇناق تىۋىلۇق تەگرىسىدە دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلىدى. لېكىن «ھەربىي ھەن ئىلتۇتاغ بەگلىكى» ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 906 - يىلى جالا چىڭغىنغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى. جالا چىڭغىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن تەيەت خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۆتۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇرلار جالا چىڭغىننى ئوردىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەلى كېلىپ چىقىشى سوغدىلاردىن بولغان ساۋ بېجىنى كى تەيىنلىدى.

«بەش سۇلالە. ئون دۆلەت» دەپ ئاتالغان ئۇشۇ بەگلىكلەر ئۇيغۇر كەڭخانلىقى بىلەن ئوڭمال مۇناسىۋەتلەشمىگەنلىكىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ جالا چىڭغىن ئۆستىدىن قازانغانغەلىبىسى، كەيىنكى نى پايتەخت قىلغان «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى»گە ياقمىدى. شۇ سەۋەبتىن، مۇناسىۋەت ئانچە ياخشى بولمىدى. «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى» جالا چىڭغىنغا ھېداشلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشقا قۇدرىتى يەتمىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، ساندىن مىل (جۇڭگو تارىخچىلىرى كەنجۇ دەپ ئاتىغان)نى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر كەڭخانلىقى يانالارلاردىن بولغان خاقانلارنىڭ بىتەكچىلىكىدە مۇستەھكەملەندى، كۈچەيدى، تېررىتو-

ۋىيىسى كېڭەيدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ چېگرىسى شەرقتە لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىغىچە، غەربتە تەگرىتاغلىرى (قۇمۇلنىڭ شەرقى)غىچە جەنۇبتا چىلىەنشەن تاغ لىرىغىچە، شىمالدا ھازىرقى ئىچكىيادىكى تەگرى قۇمۇلۇققىچە تۇتاشقانىدى. ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر كەڭخانلىقى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش بولىنىڭ مۇھىم ئۇتكىلىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، غەرب بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى قاتناش ئالاقىلىرىدە مۇھىم رول ئويناندى. ئۇيغۇر كەڭخانلىقى جۇڭگودىكى ئۇششاق بەگلىكلەرگە ھەر داىم سودا كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۆز-ئارا سودا ئېلىپ بارىدى.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇنىكەن تارىخچىلىرى بۇ سودا كارۋانلىرىنى «ئەلچى»، سودا تاۋارلىرىنى بولسا «ئولپان» دەپ خاتا يېزىشقان، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ جۇڭگودىكى بەگلىكلەر بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. ھەتتا جۇڭگو سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 960 - يىلىدىن 1124 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىرلىككە كەلگەن چاغدىمۇ، ئۇيغۇر كەڭخانلىقى سۇلالىسىگە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە بولغان ئەمەس.

چۈنكى شىمالىي سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى كەڭخانلىقىنى ھەربىي كۈچ جەھەتتە ياكى سىياسىي جەھەتتە بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن ئەمەلىي ئىقتىسادىيەتكە ئېگە ئەمەس ئىدى. شىمالىي سۇلالە

سۆلالىسى ياشىنا شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خان لىقىنىڭ ھۆجۇمىغا تۆۋجراپ تىبەت ئەۋالىدا قالغان. بۇنداق ئەھۋالدا، تۇيغۇر كەڭرى خانلىقىنى سۆڭ سۆلالىسىگە ئوخشاش تۆلىگەن دېيىش قانداق ئەقىلگە سىغىدۇ؟ ھەرىش سۆلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دە ئۇنىڭدىن خانلار تۆز بەگلىكلىرىنىڭ تاجىز لىقلىرىغا قارىماي، ئۇيغۇر كەڭرى خانلىقىدا ھۆكۈمران ئالماشقان چاغدا، يېڭى قاغانغا ھورمەت تۆھپىلىرى بىرىش ئى تۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ ھېسابلىغان. بۇ جۈملىدى تاڭ سۇلالىسى خەلىپىلىكىنىڭ (ميلادىيىنىڭ 751 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خەلىپىلىرىنىڭ قانداق خانلار قاغانلىرىغا، مەزكۇر يىلنامىلىرىغا ئالتۇنلار ئالتۇنلار قاغانلىرىغا، مەزكۇر يىلنامىلىرىغا ئالتۇنلار ئىمپېراتورلىرىغا، «شەرق ۋە غەربىنىڭ پادىشاھى» «دىنىنىڭ ھامىيسى» دېگەندەك ئۇنۋانلارنى بەرگەنلىكىگە ئوخشاشتۇر. قاراخانىلار، مەزكۇر يىلنامىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئانا سىلار خەلىپىلىرىدىن ئۇيغۇر ئالماشقان ئۇنۋانلارنى ئالغانلىقى ئۈچۈن ئانا سىلار خەلىپىلىكىگە بىۋاسىتە ئىلتىماس قىلىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىچىدا چوقتۇر بىلتىۋ تارتىپ كەلگەن. ئۇزۇن مەسىدىن بۇقىرى ھېسابلايدىغان ئەنئەنە ئۇلارنىڭ ئەينە شۇنداق ھېچقانداق ئەھمىيىتى ئەھمىيىتكە ئىگە بولمىغان ئۇنۋانلارنى كەڭرى ئۇيغۇر قاغانلىرىغانەقەدىم قىلىشماسۇۋب بولغان.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭرى خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

X. XI ئەسىرلەردە سۆڭ سۆلالىسىگە چېگرىداش بولغان جايلاردا، دەسلەپ شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى، قۇرۇلدى. كېيىن جۈرجىت خانلىقى قۇرۇلدى، بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانلىقلار ئىچىدىن شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن جۈرجىت خانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىكىگە بېسىپ كىرىپ «ھەرىش سۆلالىسى» ئون دۆلەت دەۋرى»دىكى ئاجىز ۋە ئۆمرى قىسقا بەگلىكلەر بىلەن سۆڭ سۆلالىسىگە ھۆجۇم قىلىپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك كېڭەيتىشكە ئاساس سالدى. ئۇلارنىڭ ھالدا ئۇرۇشقان بولسا، تاڭغۇتلار ئاساسەن ئۇيغۇر كەڭرى خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۇرۇندى.

تاڭغۇتلار ئەسلىدە تىبەت ئەسلىكىدىن بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا جوڭياي تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدە ياشايتتى. ئۇلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى.

تاڭغۇتلار X ئەسىرنىڭ ياشلىرىدىلا كۈچىيىشكە باشلا

www.docin.com

لمدى. ئۇلارنىڭ كۆچىيىشىگە شەرقىي ئاسىيادا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر سەۋەب بولدى. 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇر-لارنىڭ مەركىز كۆچۈشى. مىلادىنىڭ 860 - يىللىرى كۈچلۈك قەبىلە خانلىقىنىڭ ئاجىزلاپ بۆلۈنۈپ كېتىشى. 907-يىلى تاڭ سۇ-لالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگودا ئوتتۇرغان ئۇششاق دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى. بولۇپمۇ، سۇڭ سۇلالىسى دەلەن شەرقىي قە-تانلار، جۇرجىتلارنىڭ يىر - يىرى يەلەن ئىزچىل ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى تاڭغۇت قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىيىپ، ئاخىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى تاڭغۇت خانى لى يەنخاۋ ئۆزىنى خان، دەپ جاكارلاپ، 190 يىل ھۆكۈم سۈرگەن(1032 — 1227) تاڭغۇت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق-نىڭ پايتەختى ھازىرقى ئىنگىشادىكى يىنچۈەن شەھىرى بولدى.

تاڭغۇت خانلىقى كۈچەيگەن چاغدا، ئىررىتورىيىسىگە ھازىرقى ئىنگىشيا رايونى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى، ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ بىر قىسمى كىرگەنىدى. تاڭغۇت خانلىقى ئاھالىسىنىڭ تەر-كىبىدە تاڭغۇتلار، ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار، تىبەتلەر بار ئىدى.

تاڭغۇتلار: ئۆز قوشنىلىرى (ئۇيغۇرلار، شەرقىي قىتان-لار، سۇڭ سۇلالىسى، جۇرجىتلار) يەلەن ئۇزۇن مۇددەت دۈش-مەنلىشىپ ئۆتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى يەلەن زادىلا ئىناق بولالمىدى.

تاڭغۇتلار يەلەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئارىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ تارىختىن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 982 - يىلىغىچە بولغان 60 يىللىق ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 982 - يىلىدىن 1042 - يىلىغىچە بولغان 50 يىللىق ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز تۆۋەندە ئەنە شۇ ئىككى باسقۇچتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز:

تاڭغۇتلار، مىلادىنىڭ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىر-قى ئىنگىشيا رايونى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا-چە بولغان تېررىتورىيىلەردە كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇت قەبە-لىلىرى شۇ چاغدا قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقانىدى. تاڭغۇت-لارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانالىقلارغا كېتىۋاتقان تەلچىلەرگە سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ھەركەتلىرى مىلادىنىڭ 920 - يىللىرى خېلى ئەۋج ئالغانىدى. تاڭغۇتلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېتىۋاتقان ئۇيغۇر تەلچىلىرى ۋە سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بۆلاپ - تالايتتى ۋە ئۇلتۇرەتتى.

لېكىن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى كېيىنكى تاڭ خانلىقى يەلەن يىرلىشىپ تۇرۇپ، تاڭغۇت بۇلاڭچىلىرىغا قارشى جىددىي چارىلەرنى كۆرگەن. «كارۋان مۇھاپىزەتچىلىرىنى كۈچەيتكەن، ئۇلارغا قارشى مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەن، تاڭغۇتلارغا قارشى مەخسۇس جازا ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللىگەن». ①

تاڭغۇتلار مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، جەنۇبى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆز مۇلكىنى قوروشقا بەل باغلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 982 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1032 - يىلىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ تىنكىنچى باسقۇچىدا بۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى ئۈچۈن ھالاكەتلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تاڭغۇت خانى لى دەمىن (مىلادىنىڭ 1004 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 1006 - يىلى سۇلۇك سۇلالىسىنىڭ خانى سۇلۇ جىزۇڭغا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1022 - يىلىغىچە خان بولغان) ئەلچى ئەۋەتىپ، تەنچە ئىتتىپاقىنى تۈزۈۋالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1008 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا شەرقىي قىتانلارنىڭ ياردىمىنى تاللىغان تاڭغۇتلار ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىسلىنى قورشاۋغا ئالدى. ساندىسلىنى قورشاۋدىن بۇرۇن كۈن داۋام قىلدى. لېكىن ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار «كىچىسى شەھەر» دىن ئۇيۇشتۇرۇپ چىقىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان تاڭغۇت قوشۇنىغا ئىچىرتا قالتىس زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. تاڭغۇتلار قېچىپ كەتتى.» ⑧

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1010 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا يەنە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالمىدى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى مىلادىنىڭ 1008 - يىلىدىن 1010 - يىلىغىچە تاڭغۇتلار ۋە قىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنى زەربە بىلەن قايتۇرۇپ تۇرغان.

ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى مىلادىنىڭ 1010 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1026 - يىللىرىغىچە تاڭغۇتلار بىلەن توختاي ئۇرۇشۇپ تۇردى. ئۇرۇشلارنىڭ بەرىسى كىچىك كۆلەمدە بولسىمۇ، بەرىلىرى چوڭ كۆلەمدە بولدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 1026 - يىللىرىغىچە بولغان ئۇرۇشتا لەنجۇ رايونىدىكى ھەسسە بەگلىكىگە باۋدەم بېرىپ، تاڭغۇتلارنىڭ تارمار قىلدى. دەل شۇ يەيتتە، شەرقىي قىتانلار ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىسلىنى ئۇرۇش ئۈچۈن قورشىۋالدى. ئەھۋال مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىسلىنى ئىشغال قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ياغلاقار (مىلادىنىڭ 1025 - يىلىدىن 1028 - يىلىغىچە قاغان بولغان) «ئۇ-

زىنى تۆلىتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ئەسىرگە چۈشۈپ كەتتى. 1038 - يىلى تاڭغۇتلار خېتىي كارىدورىنىڭ ئەڭ ھەربىدىكى سۇجۇ، گاجۇ، شاجۇ(جيۇچۈەن، يۈمىن، دۇڭخۇاڭقا) قاتارلىق قورغان - شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچىلىرى قولدىن كەتتى. بۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەربتە تەرەپكە كەتتى. يەنە بىر قىسمى جەنۇبتە تەرەپكە يۈرۈپ تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تىبەتلەر ئورنىدىغان رايونلارغا كەتتى.»⑧

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئامان قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربكە يۈرۈپ، ئىدىقۇت تەۋەسى (قۇمۇل ئەترايلىرى)غا كېلىپ يانا‌ھالانغان بولسا، بىر قىسمى تىبەتلىكلەر رايونى (كۆكنۇر ئەترايلىرىغا)غا كەتكەن. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن ناھىيىسىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا، تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەي ئۆز ئورنىدا ئۆرۈپ قالغان قىسمىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كەچۈ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىلىرى يازغان كۆپلىگەن ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى (تولۇق بولمىسىمۇ) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ«ئۇرخۇن تىلىلار دىۋانى»ىدا كىرگۈزۈلگەن داستان پارچىلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

«تاڭغۇت قوشۇنىنى ئوشتۇپ ئۆرخاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،

ئەرلىرىنى تاتلىمىنى ھەيىمەت ئالدى،
تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ بېشىنى ئەگدى.»⑨

«تاڭغۇت خانىنى ئالدىدى،
ئۆلۈم بىلەن بېشىنا ئۇردى؛
قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،
ئۆلۈمنى كۆزۈپ رەڭگى ئۆچتى.

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى، ئۆلۈم ئۆزىنىڭ بېشىنا ئۇردى؛ بېگىلىگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى، دۈشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆزۈپ ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ رەڭگى ئۆچتى.»⑤

4 - ئىزاھاتتىكى قوشاق ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇتلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى كۆرسەتسە، 5 - ئىزاھاتتىكى قوشاق مەغلۇبىيەتنى كۆرسىتىدۇ. يۇنگىدا چوشەندۈرۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار، ئۇ بولسىمۇ، «تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قاتۇن سىنى خانى» دېگەن سۆز. بىز باشتا ئۇيغۇر كەچۈ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى لىڭشيادىكى ئىرسىن ۋادىسى(ئىچ ئەول)دىن كېڭەيگەنلىكىنى ئېيتقانىدۇق. مانا شۇ ئىرسىن ۋادىسىدا ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان قاتۇنيالىق نامدىلىق بىر شەھەر بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «قاتۇن سىنى» دېگىنى، ئۇيغۇر كەچۈ خانلىقىغا قارايدىغان قاتۇنيالىق، شەھىرىنى «خانى»سى ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسەتسە كېرەك.

www.docin.com

قاتون سنى (تاڭغۇت بىلەن چىن تارىخىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى؛ تاڭغۇتلار قاتون سنى خەلقنى مەغلۇپ قىلدى.④

دېمەك يۇقىرىدىكى قوشاقتا، «قاتون سنىدە نىڭ بىر كىچىك شەھەر ئىكەنلىكى ئوچۇق ئېيتىلغان.

ھازىر بەزىبىر غەرب تارىخچىلىرى ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقىنى گەنجۇ ئەمەس (بىر ساندىغىل دەپ ئاتىمۇ مان شەھەر) ئېيتسال، قاتون سنى دەپ ئاتالغان (يۇرۇنقى قاتۇنالىق) شەھرى بولۇشى مۇمكىن دېگەندەك بىكار سۆز ئوتتۇرىغا قويۇشتى، بۇ مەسىلە داۋاملىق تەتقىق قىلىپ بېقىشقا تېگىشلىك.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقىنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، تاڭغۇتلار نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈم قىلدى ۋە ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقىنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ تاشلىۋەتمەي؟ دېگەن سوئالنى ئويلىنىپ كۆرۈشىمىز كېرەك.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىغا ئۇيغۇرلارنىڭ تاسىرلىقى. ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقى تىكلەپ تۇرغان جايلارمۇ؟ تاڭغۇت ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بولمىغانلىقىغا ئوخشاش ئەۋالار سەۋەب بولمايدۇ. لېكىن مۇھىمراق سەۋەب غەرب بىلەن شەرقنى ماغلاپ تۇرغان مەكان بەردىنبىر سودا يولىنى تېزگىنلىۋېلىش ۋە خىتاي كارىدوۋىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى مۇھىملىشىپ بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقى گەرچە تاجىزغۇلىسىمۇ، ئۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدەك قېرىندىشى قوت-سىلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، ئۇنىۋەلۈكياردەم بېرىپ ئۇنى ئۆتۈلە-

دۇرالمىغانلىقى ئاساسىي جۇشقىنلىكسىز بىر ئىش. ئۇنىڭ ئۈس-تىگە، سۇلالىسى ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقىغا ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشنى خالىمىغان. ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقى مىلادىيىنىڭ 995 - يىللا سۇلالىسىنىڭ يايتەختى كەيفېڭگە ئالچى ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەكلىپ قىلغان ئىكەن، مىلادىيىنىڭ 1001 - يىلى كەيفېڭگە بارغان ئۇيغۇر ئەلچىسىنى بىلەن سۇلالىسىنىڭ خان سۇلالىسىدىكى ئالىم بېرىلمان سۆزلىشىلەر بەتىجەسىز تاماملانغان. ئۇيغۇرلار مىلادىيىنىڭ 1008 - يىلى سۇلالىسىدىن بەدە ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، سۇلالىسى جىڭزۇلۇ ياردەم بېرىشنى رەت قىلغان. شۇ چاغدا سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قىتانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش ھالىتى ئاساسەن ئايالاشقاندى. چۈنكى، مىلادىيىنىڭ 1005 - يىلى تۇرۇلگەن ئىتتىھادىمگە بىنائەن، سۇلالىسى قىتانلار بىلەن بىرمەزگىل تىنچلىقتا ئۆتۈشكە تىكە بولغان. شۇڭلاشقا، سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى يۇقىرىلاڭ ياھاندىلەرنى ئورنىتىپ، قۇرۇق ۋەدىلەرنى بېرىپ، قىممەتلىك سۇغىلارنى تەۋەتىپ، ئۇيغۇر كەلگۈن خانلىقىغا ئەمەلىي ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرمىدى.

بۇنداق قىلىش سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «بات ياۋايىلارنى بات ياۋايىلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش» دېگەن سىياسىتى ئۇنىكەن كونا تاشقى سىياسەت پرىنسىپىغا ئۇيغۇن ئىدى.

ئىز ئاھالار:

① ك. ئالياۋكىن، «ئ — ئ ئىمپېراتورلۇقى توغرىسىدا داۋالغۇرى» رۇسچە، 44 - بەت.
② «ئ — ئ ئىمپېراتورلۇقى توغرىسىدا داۋالغۇرى» رۇسچە، 44 - بەت.
③ «ئ — ئ ئىمپېراتورلۇقى توغرىسىدا داۋالغۇرى» رۇسچە، 44 - بەت.
④ مەھمۇت قەشقەرى، «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 - توم، تۇنجىدوچ، ۵۵۵ -
...
⑮ «تۈركى تىللار دىۋانى» ئ - توم، ۵۵۵ - بەت.
⑯ «تۈركى تىللار دىۋانى» ئ - توم، ۵۵۵ - بەت.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ تاشقى سودا مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇڭگو بىلەن غەرب ئاربىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىدە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناتتى.

«يەتتە سۇلالە دەۋرى»دە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىدىن ھەربىي ئىتتىپاقنى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئات، ئات چايدۇقلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئەگۇ مۇھتاج بولغان. بۇ ئۇيغۇ «كېيىنكى تاڭ يىلنامىسى» بىلەن كېيىنكى جىن يىلنامىلىرى قاتارلارغا قارىغاندا، ھەر داۋىم ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالغان.

مىلادىيىنىڭ 965 - يىللىرى ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ پايتەختىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن سودا كارۋىنى «1000 نۇپاق ئات، 500 نۆگە، 500 داۋىدىن ئارتۇق قاشتېشى، 500 جىلىك كەرەبە، 40 جىلىك نۇشۇدۇر، سەككىز تۈرلۈك مارجان، 1000 پارچە يۇڭ رەخت، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن كەمەر

ۆ ئېلىر - توقۇم قاتارلىقلارنى ئېلىپ بارغان.» ①

يۇقىرىدىكى ياكىتقا ئاساسلانغاندا، سۇلالە سۇلالىسىگە بارغان سودا ئاۋارىلىرى ئىچىدە، ئاتىلىق سالمىقى ياشقا ئاۋارلاردىن كۆپ ئۈستۈن بولغان.

ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى بىلەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئەۋەتىلگەن ئۆزئارا سوۋغا - سالاملار- نىڭ ئەھۋالىغۇ ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنىلىرى ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇق بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادىيىنىڭ 1011 - يىلى، سۇلالە سۇلالىسىنىڭ خانى سۇلالە جىنزۇڭ (مىلادىيىنىڭ 998 - يىلىدىن 1022 - يىلىغىچە خان بولغان) ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ قاغانى ياغلاقارغا «500 قۇر كىيىم - كىيىمەك، كۈمۈشتىن ياسالغان 500 قاچا - قۇچا، كىمخاپتىن تىكىلگەن كەلە نوپۇس، ئالتۇن كەمەر، قاغانىنىڭ بىكەسى (مەسلىكىسى)گە 400 قۇر كىيىم - كىيىمەك، 300 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، قاغانىنىڭ ئاشخانىسىغا 200 قۇر كىيىم - كىيىمەك، 100 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، ئۇيغۇر ئەلچىسىگە كىيىمىش ئوقتا قوبۇش كىيىمىگە ياقايدىغان ئالتۇن رىشتە لەنتى سوۋغا قىلغان.» ②

مالياۋكىن ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا بارغانلىقان سودا ئاۋارلىرىنىڭ تىزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە بېرىدۇ:

«قاشتېشى ئالماس، مۆنچە تاش (خۇش پۇراق بېرىدىغان ماددا) ئەينەر تۈز (ئالۇمى ئارىلاش تۇز)، تۆگە، ياۋا تۆگە،

يىرتقۇچلىق تۆگە، مەرۋايىت، مىس ئەينەك، رەڭگى قىزىل سىماب رۇدىسى، مارجان ... ئاق شۇڭقار، چايىان، دورا - دەرمانلىق خام ماتېرىياللىرى، ئات، ياۋا ئات تېرىسى (ئات تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن)، ياخشى ئات، يەرلىك مەھسۇلاتلار، پولات قىلىچ، مۇسكوس يېزى، ئىپار، قوشۇدۇر، ھەر خىل قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر، تەلىك، ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن كەمەر- لەر ... بۆكەم مۆڭگۈزى، ئۆتۈك، ئېگەر - توقۇم، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئېگەر، توقۇم ... سۆسەر تېرىسى، ئاقسۆ- سەر- قارا سۆسەر، ھاۋارەڭ سۆسەر، قىزىل تۈز، پولات، گۈل- لۈك رەخت، ئىران رەختلىرى، بۇلاڭ رەخت، ياختا رەخت، پار- چىلەنگەن رەختلىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن سوختا، بۇگەن.... ئۆي جابدۇقلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان جابدۇق- لار...زىننەت بۇيۇملىرى، ياختا، پارچىلەنگەن كېمىكى، قوتاز قۇيۇ- رۇقى...» ③ بۇ ئاۋارلاردىكى بىر قىسمى ئۇيغۇر كەڭۇ خانلى- قىغا يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمىنى قاراخانىلار ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى ئارقىلىق ئەرەبىستان كەلتۈرۈلگەن مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئۈچۈن - ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئىزاھلار:

① سۇلالىلار تارىخى، 490 - بەت، ئالىنغان.
② سۇلالىلار تارىخى، 490 - بەت، ئالىنغان.
③ ياغلاقار: 2 — 1 تېمىرلاردىن كۆرۈلۈپ، ئۇيغۇرلاردا ئۇچرايدۇ.

www.docin.com

ياپونلارنىڭ ماتېماتىكا ئالىمى:

ق. ئىسمائىل «ئائىلە خوشنىسى سوئال» ۋە دوڭەتتىكى كىتاب چىقىشى».

سۈزى: «ھەربىي تەدبىرلەر».

سىماچىەن: «تارىخنامە».

سىماكۇئاڭ «يىلنامە».

بەنگۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».

بەنخۇا: «كېيىنكى خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».

چىلشۇ: «جىن سۇلالىسى يىلنامىسى».

يالاڭ شۇەنلىڭ: «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

شىن يۈ: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

سۇ زىشەن: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياۋسلىيەن: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياۋ سىلىيەن: «چىن سۇلالىسى يىلنامىسى».

ۋېيشۇ: «ۋې سۇلالىسى يىلنامىسى».

لې يەنشۇ: «شىمالىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى».

لياڭ خۇدى: «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ۋېيجىاڭ: «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى».

لى يەنشۇ: «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى».

لى يەنشۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى».

لىيۇجىۇن: «كونا تاڭنامە»

ئۇ يالقشۇ: «يېڭى تاڭنامە».

شۇي جۇجىن: «كونا بەش سۇلالە تارىخى».

ئۇ يالقشۇ: «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى»

توقتۇ: «سۇڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

توقتۇ: «لياۋ سۇلالىسى يىلنامىسى».

توقتۇ: «جورجىت سۇلالىسى تارىخى».

سۇڭلەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى».

ۋاڭ مىنجىي: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات».

لياڭ گەن: «موڭغۇل تارىخى».

يەن ۋېنلىيەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى».

ۋاڭ ئۇچلىڭ: «جۇڭگو مىللىي تارىخى».

يالاڭ رىجۇ: «سۇي، تاڭ، بەش سۇلالە تارىخىنىڭ تەسىرى».

«جۇڭگو بىلەن مەرب تارىخىدىكى قاتناش تارىخى».

«خەن مەلىكىلىرى ئۇيغۇنداش».

«ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار».

سۈن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىنىڭ توپلىمى».

«قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەر».

شاۋان: «ھەربىي تۈرك تارىخى».

«تۇيۇقۇق مەڭگۈ تېشى».

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى».

«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى».

www.docin.com

«دايانجۇر مەكگۇ تېشى».
«تەرجىس مەكگۇ تېشى».
«تەس مەكگۇ تېشى».
«توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەكگۇ تېشى».
يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك».
«دەھنات قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈيغۇرچە ا، II، III تومىلار.
ئوبۇلغازى: «شەجەرەئى تۈركى».
«ئوغۇزنامە».
راشىددىدىن «تارىخلار توپلىمى».
جۇۋەينى: «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى»
يۈشى لياۋئى (ياپونىيە) «مەرىتە يۈددىرىم».
يۈتەنجىلىق (ياپونىيە) «مەرب مەدەنىيىتى تارىخى».
ئەنىۋجانيۇ: (ياپونىيە) «مەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى»
يەي يالۇ: «جۇڭگو خانلىرى، خانىشلىرى، شاھزادىلىرى مەلىكىلىرىنىڭ ئەسەرنامىسى».
چالۇ رىنجا: «يىپەك يولى ۋە غەرب مەدەنىيىتى ـ ئالماشتۇرۇش».
ل. بولىو (فرانسۇز) «يىپەك يولى».
د. گروسسېت (فرانسۇز) «ياپلاق ئىمپېرىيىسى».
«ئۇزبېكستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە ا، II توم.
گ. ۋا ئۇرۇۋا: «راھىب تارىخى».
«غەربىي دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 1952 ـ يىلى نەشرى.

موسكۋا.
ق. ئا. كوسمىنسكىي: «ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى» رۇسچە 1952 ـ يىل نەشرى، موسكۋا.
ئا. ۋ. يەمئۇۋ: «يېڭى تارىخ» رۇسچە 1952 ـ يىل نەشرى، موسكۋا.
ئا. ۋ. شستاكوۋ تەھرىرلىكىدە: «س س س ر تارىخى» رۇسچە.
مالياۋكىن: «IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە.
كاراپېتو «قاراخانىلار قاغانلىقى تارىخى» رۇسچە.
يىلماز ئوزتۇنا: «ئوئيۇك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە ا، II توم.
ئا. ۋەكى ۋەلىدى توغان: «تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە.
ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇبىلىك ھەققىدە تەتقىقات».
لاسىزلۇ. راسونى: (ۋېنگىر) «دوناي كۆۋرۈكلىرى» تۈركچە.

www.docin.com

维吾尔族（维吾尔文）

吐尔洪、阿勒马斯著

责任编辑：贺加克

新疆青少年出版社出版
（乌鲁木齐市建设路九号）
新疆新华书店发行　新疆八一印刷厂印刷
850×1168毫米　32开　26.875印张
1989年2月第1版　1989年10月第1次印刷
印数：— 5,100

ISBN7—5371—0356—3/K·38　定价：7.50 元

www.docin.com

ISBN 7371-0356-3/K·32
(民文) ٥٠٩٠ ٢٠٥٥ ٢٠٥٥